

891.99

6-58

113/4

143

ՀԱՅՈՑ ՇՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ. — ԹԻԻ 1

ԶԱՊԷԼ ՆՍԱՇԵԱՆ

ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1911

ASSADO
Panagurisch

8705 40. 80

18 2

ԱՌԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

12-70810

08.04.2013

28507

ՀԱՊԵԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

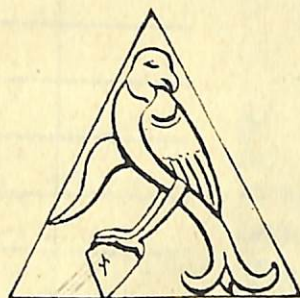
10 NOV 2011

891.99

Ե-58

ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

ASSADOUR A. BEDIKIAN
Panaguischté (Bulgarie)

Հ. Հ. Բ.

21897-59

ԹԻՒ 1
Հ. Հ. Բ.
1911

1105 VON 08

(Ընկերության կնիքը չկող օրհinalները անգույն են)

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մարտեան ֆաղափական փոքրիկները հազիւ քէ հանդարտած էին Սթանֆորտի մէջ, ու մենք Հայերս, որ ամենէն աւելի պատճառներ ունենալու էինք հրճուելու եւ ցնծագին ուրախութեամբ ուղջունելու ազատական բանակին յաղթանակը, մենք Հայերս, խորապէս ցաւած էինք Կիլիկեան կոտորածով: Անգամ մըն ալ ցեղին երակը բացուած էր, եւ անգամ մըն ալ մեր տարիւնը՝ դեռ բաբախուն հորածագ Ազատութեան ուրախութիւնովը՝ բափուած էր մեր ֆրիւնով բեղմնաւորուած հողին վրայ: Նոյն իսկ Նրլսթրի անկման օրը, նոյն իսկ տարիներէ ի վեր բաղձացուած 101 քնդամօրներու օրը՝ մեր ամենէն

դժբաղդ օրը եղաւ: Այլ սակայն մեր արցունքոս աչքերը
գիւցան դաձեալ ժպտիլ. ու երբ գերագանց երջանկու-
թիւնը կը ծածանէր Օսմանեան աշխարհին վրայ, մեր
սիրտերը ամենէն ուժով բաբախողները եղան, եւ, մեր
կռակի պէս այրող վիշտը մարելու համար, կառչեցանք
սա գաղափարին. «Մենք ալ մեր զոհերը տուինք, մեր
արիւնը այս անգամ թափեցաւ մեր թուրք հայրենակից-
ներու հետ. ասիկա վերջինը պիտի ըլլայ»:

Բռնապետութեան գլուխը ջախջախուած էր՝ ու ա-
զասական բեժիմը տէրն էր կացութեան: Ո՛չ մէկ վարա-
նում, ո՛չ մէկ կասկած մեր կողմէն, ու հասան մեզի
կոտորածի աշխարհէն անհաւատալի լուրերը, սահմուկե-
ցրնող յայտնութիւնները: Կը բանարկէին, կը հալածէին.
անոնք որ չէին կոտորուած՝ յանցաւոր կը նկատուէին
ապրելնուն համար. անոնք որ գէնք էին առած՝ իրենց
տունը ու իրենց յարձակումի ենթարկուած գիւղը պատե-
պանելու, մահուան կամ երկարատեւ բերդարգելութիւն-
ներու կը դատապարտուէին: Առաջին կախաղանները կը
ցցուին, ու հրէշային ոնրագործներու ֆով զոհերն ալ կը
բարձրանան անարգութեան սիւնը:

Այդ միջոցներուն էր որ ինձի հարկ եղաւ մեկնիլ
դէպի Ասանա՝ որքերու խնամարկութեան գործին օգ-
նելու համար: Այս այն միջոցին էր որ մեր հաւատքը
խախտած, մեր սիրտը բեկուած, մեր յոյսերը լորնուած,
դիմացնիս ունեինք արիւնոտած ու հրդեհուած գաւառ
մը, ու այրիներու եւ որքերու բանակ մը ծանրացած
մեր արդէն վասուժ բազուկներուն վրայ: Դժբաղդու-
թիւնը անսահման էր, հետեւանքները անհաւուելի, եւ ո՛չ
մէկ բարոյական ակնկալութիւն...

Բայց մեր բնագոյին խորհրէն, մեր ցեղին յանախա-
կի վիրաւորուած ժառանգականութեան խորհրէն վե-

րածնունդի անեղ ու անբռնաբարելի բոցը կը ճանա-
չէր անաղաւթ պայծառութեամբ: Երէ սեւ ամպեր զայն
աննշմարելի կը դարձնէին մեզի՝ անոր մշտապառ հրայր-
քը չէր պղտորուած, չէր նսեմացած ինքնին... ու ամենքս
ալ ներքնապէս, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, այդ
բնագոյով զօրացած էինք...

Առաջին հայ պատուիրակութիւնները մեկնած էին:
Կարմիր եւաշի բժիշկները ու հիւանդապահուհիները, ա-
ռաջին ժամերուն իսկ, հասած էին աղէտին վայրը, եւ
գործակցութեամբ պատրիարքական առաջին պատուիրա-
կութեան՝ նիւթական եւ մանաւանդ բարոյական ան-
գնահատելի ծառայութիւններ մատուցած:

Ուրիշ առիթի թողով հայ մարմիններու բարոյական
բարձր դերն հայ աղէտալիներու մէջ, կ'ուզեմ հոս բա-
ցատել այն հոգեկան դուրսիւնը՝ որուն մէջ այս գիրքը
գրուած է: Կ'ուզեմ որ ընթերցողը գիտնայ թէ, իմ կրած
սպաւորութիւններս ո՛չ ամոքուած են որոշ փառաբան
ուղղութեամբ եւ ոչ ալ դառնացած են ազգայնական
նախապաշարումներով, վրէժխնդրութեան աւանդական
զգացումներով կամ ո՛ր եւ չեղային ասելութեան վե-
րադարձով:

Երբ իմ մարդկային սիրտս ուժգնօրէն բաբախած է
բռնամանֆով, երբ ոնրագործներու տեսք ամօք ու վիա-
տութիւն ու զգուանք ներշնչած է ինձի, երբ հողի հա-
ւասար եղած հայկական գիւղերու ֆով զգացած եմ ա-
նեղձ մնացած թուրք քաղերու ամբարտաւանութիւնը, երբ
նշմարած եմ չպատժուած ոնրագործներու նայուածքին
լրբութիւնը, հաւատարմօրէն արձանագրած եմ զանոնք
առանց հոգ ունենալու այն պայմանադրական բանա-
ձեւերու՝ որոնց ներքեւ երէ աւելի երկար ասեմ շարու-
նակէնք ֆողարկել մեր նշմարի զգացումները այլազգի.

հայրենակիցներու աչիկն՝ վստահ եմ որ փոխադարձ ան-
վրասանութիւնը մշտնջենաւորած կ'ըլլանք :

Որպէս զի ընթերցողը նոյնպէս չտարուէր. նախապա-
շարումներէ եւ կանխակալ զգացումներէ, պիտի ուզէի
նոյն իսկ որ հեղինակին ազգութիւնը մոռցուէր յիշելու
համար որ, միմիայն մարդկային զգացումներէ դրդուած
երբեմն ցաւը, երբեմն վրդովմունքը, երբեմն կսկիծը, եր-
բեմն յուսահատութիւնը խօսած են այս էջերուն մէջ :

Ուրեմն իմ ջանքս պիտի ըլլայ բոլոր մեր ազգակից-
ները, ինչպէս նաեւ մեր բնագոյներուն եւ մեր ցաւե-
րուն օտար մնացած հայրենակիցները հաղորդակից ընել
այն անսահման քուտառութեան որուն սեւ կեանքը ապ-
րեցայ երեք ամիսներ : Եթէ կրցայ պատկերացնել թէ ի՞նչ
է արիւնքի եւ հրդեհի արհաւիրքներէն խեցեցած ժողո-
վուրդ մը որ, յիմարական որոշումներու մասնուած, կը
խուսափի հայրենի հողէն, եթէ կրցայ արտայայտել այն
մղձաւանջները՝ որոնք նոյն իսկ հայրենի երկինքը մութ
ու սգաւոր կը դարձնեն արցունքէ կուրացած աչիկներուն,
կլիման անագորոյն՝ իրենց անպասսպար ու վիշտ մար-
միկներուն ու իրենց հողը ցամքած եւ ամուլ՝ կաթէ զըր-
կուած մօր մը սիւնիկն պէս... Եթէ նաեւ կրցայ ան-
կեղծօրէն ըսել թէ այդ հալածանքի մտնակներուն տակ
կուրացած փառակները կամք ու զգացում ունին, եւ ա-
նոնց հոգիները լեցուն են սրբազան հրաշքով, կը հաւա-
սամ թէ ծառայութիւն կրցած եմ ընել ընդհանուր Հայ-
րենիքին : Որովհետեւ ոչ ոք այլեւս պիտի համարձակէր
արհամարհանելով եւ անելութեամբ մերձենալու այդ խո-
նարհներուն որոնք, անդրդուելի հաւաստով մը զինուած,
հակառակ ընդվզեցուցիչ անիրաւութիւններուն, հակա-
ռակ դեռ միացող աւերակներուն վրայ բարձրացող
կախազաններուն, կուրօրէն, բնագոյօրէն իրենց արիւն-

տած պատառասուն գոյութիւնը պիտի տրամադրէին բոլոր
յառաջընթաց հոսանքներու՝ ծառայալու համար Հայրե-
նիքին սպառնացող ամենամեծ վտանգին, բռնապետ-
րեան վեճադարձին դեմ, ի՞նչ նոր ձեւով եւ ի՞նչ դիմա-
կով որ ան ներկայանար :

Աս չէ՞ր արդէն մեզի վերագրուած գլխաւոր ռեիզը
եւ աս չէ՞ր որ կոչուած էր մեր ցեղային փառասիրու-
թիւնը դառնալու :

Անհրաժեշտ է, կը կրկնեմ, որ ամենքս ալ գիտնանք
հեմարիտ պատկերը մեր արիւնքած երկրին, քաղաքեամբ
եւ շէշակի կարեւանք նայիլ անոր : Ի՞նչ որ տեսայ եւ
ի՞նչ որ լսեցի՝ հանգամանք ունեին ամբողջ պետ-
րեան հիմունքը խախտելու : Տեսակաւորէն ո՛չ մէկը ասոր
հակառակը կ'ըսէ : Այս զգացումը մեծապէս դրդեց զիս
որ, իբր ազատ քաղաքացի, իբր երկրին մէկ հարազատ
քաւակը, հաւասար իրաւունքներով օժտուած եւ հաւա-
սար պարտաւորութիւններով բեռնաւորուած, առանց
վերապահութեան գրեմ այս էջերը որոնք, հայ կնոջ մը
դիւրազգածութեան արդիւնքը համարելէ աւելի, պէտք է
նկատել ո՛ր եւ է մարդկային արարածի մը ինքնաբերական
անկեղծ սպաւորութիւնները :

Ա.

ԴԵՊՈՒ ԿԻԼԻԿԻԱ

Շոգենաւը կը տանէր մեզ դէպ ի Կիլիկիոյ նաւահանգիստը, և այն վերջին գիշերը որ կ'անցընէինք Միջերկրականի մէջ, զիս արհաւիրքով, կանխակալ սարսափով կը լեցնէր: Հետզհետէ քանի կը մօտենայինք աղէտի սեմին, իրականութիւնը կը խուսափէր կարծես իմ հասկացողութենէս ու չէի կարող անկեղծօրէն հաւատալ թէ վաղը առաւօտ Մերսին պիտի հասնինք. Ատա՛նա՛... Կիլիկիա՛...: Շաքաթներէ ի վեր այդ անունները կը կարգային մեր ուղեղին մէկ անկիւնը. հոն՝ արիւնոտ վէրք մը կար որու դպչիլը ցաւազին սարսուռով մը կը ցնցէր էութիւնդ:

Գաղջ և հեշտաւէտ մթնոլորտ մը կը պարուրէր մեզ. աստղազարդ երկնքի տակ Միջերկրականը կը

վէտովէտէր իր մութ կապոյտ ալիքներով՝ որոնք մեղմօրէն կ'օրօրէին շոգենաւը առանց զայն ցնցելու: Բնութեան պայծառ և անյեղլի գեղեցկութեան ու մեր միտքերը տանջող մտածումներուն մէջ այնպիսի հակասութիւն մը կար որ տպաւորութիւններս կ'երթեւեկէին մէկէն միւսը՝ առանց պահ մը կանգ առնելու. և ասիկա այնքան յոգնեցուցիչ կը դառնար որ գրեթէ ֆիզիքական ցաւ կը պատճառէր:

Աղէտին կուրծքին մէջ իսկ մխրճուելու գաղափարը տխրագին անհամբերութիւն մը կը պատճառէր մեզի ու թէև լուռ, կը պտտէինք մինչև ուշ ատեն շոգենաւին կամրջակին վրայ՝ առանց իրարու մեր զգացումները հաղորդելու՝ համոզուած էի որ նոյն տենդոտ հետաքրքրութիւնը գրաւած էր ամենուն միտքերը: Հոն կային թուրքեր ու Հայեր. Պատրիարքական երկրորդ պատուիրակութիւնը և պատերազմական Բ.րդ Ատեանի անդամները կը ճամբորդէին նոյն շոգենաւով. կային նաև վրնասուած վաճառականներ, արկածեալներու ազգականներ, որոնք աւերակներու վրայ կը փութային աչքովնին հաստատելու աղէտին համեմատութիւնը:

Մինչև ուշ ատեն մնացինք կամրջակին վրայ: Կէս գիշերը անցած էր: Վարը՝ երրորդներու վրաններէն հրբեմն կը լսուէին սրտագին հառաչանքներ, վերը շոգենաւին լուսաւորութեան ծառայող լապտերներու տոբոյն ցոլքին մէջ կը տեսնուէր հրբեմն հայ կրօնաւորի մը սեւ գզակը. զինուորականներ խմբովին կը պարտէին, ու երբ ինծի կը մօտիկնային՝ կցկտուր բառեր կը համռնէին ականջիս.

— Քանի Մերսինի կը մօտիկնանք, սիրտս կ'այրի անբացատրելի ցաւով մը:

Վարէն՝ ճամբորդի մը հառաչանքը կարծես կը պատահանէր այս խորհրդածութեան:

Երբ առանձնացայ իմ խցիկիս մէջ, հետզհետէ աւելի ուժգնութեամբ վաղուան յայտնուելիք իրականութեան գողովը պաշարուեցայ: Կարծես մինչեւ այն ատեն ինծի անծանօթ լոյսով մը բոցավառուած էր իմ ներքին էութիւնս որ, փոխանակ պայծառութեամբ երևան բերելու և ձեւակերպելու բոլոր մտածումներս, ընդհակառակը, միղապատ շփոթութեան մը մէջ կը խառնակէր զանոնք. ու բոլոր այս տենդագին տարատմութեան մէջ մէկ պատկեր մը թէչեւ պատշառաւուն՝ բայց յամառօրէն կը վերադառնար յիշողութեանս:

Երկու ամիս առաջ, Կարմիր Խաչի ընկերուհիներ և ընկերներ կը մեկնէին Կալաթան: Առաջինները . . . : Յարատեւ անձրեւ մը կուլար քաղքին վրայ: Սթամբուլ ծածկուած էր գորշագոյն և խոնու մէզի մը մէջ և անսահմանելի տխրութիւն մը կ'արտաշնչուէր ամէն բանէ. մեր հտեւը քարափի սրճարաններէն տարփաւէտ և մեղաքանդուտ երգեր կերկերածայն կը բարձրանային՝ ցաւի ուժգին և հեծեծող աղաղակներու պէս:

Ամենքս ալ տփօյն էինք մեռելներու նման և ի դուր կը ջանայինք ժպտիլ մեկնողներուն: Նաւակը կը բացուէր . . . մայր մը կար հոն, ճակատը կը ճերմկէր հետզհետէ հեռաւորութեան մէջ, ու մեր քով իր դեռածի աղջիկը ջղաձգօրէն կը ժպտէր՝ ուղեւոր ծածկել իր մատղաշ հոգիին բոլոր չարչարանքը: Այդ գորշագոյն մէզին մէջ ճերմկող և անհետացող մօր ճակատը, այդ քարափի սրճարաններէն դուրս խուժող հեծեծագին եղաշունչները, անձրեւին մրմունջը անգութ և հեշտաւէտ ուտանին վրայ, իրարու հետ խառնուած այնպիսի զգացումով մը կը վերացնէին հոգիս որ պիտու պատշաճ կը պատճառէր ու ծուլգերս կը կթռտէին:

Վերադարձին ամենքս ալ մտամոլոփ և տրտում

էինք, ու ես կը տեսնէի կարմիր մզձաւանջի մը մէջ հրդեհուած քաղաքը, հեռաւոր փախստականները, սրգաւոր և նախատուած աղջիկները, ու կախաղաններ, կախաղաններ . . .

Ու ինչ որ հեռաւոր մզձաւանջ մըն էր այն օրը, այսօր, քանի մը ժամ ետքը, իմ միջնորդատ պիտի կազմէր . . .

Շոգենաւը կը կենար: Անմիջապէս բարձրացայ կամրջջակին վրայ: Կը կարծէի թէ առաջինը պիտի ըլլամ, բուրն ալ հոն էին տակայն: Հիւանդագին տփօնութիւն մը կար ամենուն գէմքերուն վրայ ու քնատութենէ մարած աչքեր կը զգուշանային իրարու հանդիպելու: Զինուորականները խումբ մը կը կազմէին մէկ կողմ ու երկա՛ր, վնասած աչքերով կը նայէին Մերսինի վրայ: Պատուիրակութեան կրօնաւոր անդամներէն մէկը, իր սեւ թաւիչէ գլուխովն ներքեւ ճերմկած գէմքը կը դարձնէր կիլիկիոյ, ու վշտաղին ծամածուծութիւններ կը խորշումէին զինքը:

Նոյն միջոցին նաւեր կը փութային գէպ ի մեզ. գլխուորականները կ'աճապարէին իջնալու. խուսափուկ նայուածքներով կ'անցնէին մեր դիմացին ու տխրութեամբ ու տրագօրէն կը բարեւէին. քայլերնին անհաստատ էր ու կարծես շուարած. սուրերուն ձայնը կը քաշքշուէր գետնին վրայ: Այդ բոլորէն գիտար էր որոշել որ մենք թէ իրենք աւելի դժբախտ կը զգայինք ինքզինքնիս:

Մերսին մեր դիմացն էր: Տափարակ և Կապուորակ հողի տարածութիւնը կը հեռանար մինչեւ մշուշապատ լեռներու շղթան. արշալուսային գոյներու բաղմադան երանդաւորում մը կը ծածանէր յոյսօրէն այդ գեղջկական պարզութեան վրայ: Անգամ մըն ալ աղէտին մզձաւանջը կը հեռանար իմ մտաքէս և կ'ուզէի ժպտիլ այդ

արեգնաւէտ երկնքին... : Բայց ահաւասիկ պատուիրա-
կութիւնը պատրաստ կ'ըստատէր, և նաւերը կը մօտիկ-
նային. անձկալի ու մռայլ դէմքեր կը նայէին մեղի,
կ'որոնէին մեզ ու ամէն բան կը մթնէր իմ մէջս...

Կրօնականները, հանդիսաւոր և ծանր երեւոյթով,
կարծես յուղարկաւորութեան մը կը պատրաստուէին :
Մեր սմենուս տեղունութիւնը կ'աւելնար, սիրտս բըռ-
նուած էր անսահման վշտի մը մէջ ու երակներս կը
սառէին կարծես :

Եկեր էին մեզ դիմաւորելու անոնք որ տեսած էին
ամէն բան... հրդեհէ, սուրէ փախած էին ոմանք, իրենց
աչքերուն մէջ բոցերուն ելեւէջը կը պարէր, ու յիշա-
տակներու դառնութիւնը չփոթ արագութիւն մը կու-
տար իրենց խօսքերուն... : Այդ քանի մը վայրկեանին
մէջ շատ բան պատմեցին ու շատ բան ըսին մեղի. ու
հակառակ մեր անսահման յուսահատութեան՝ մեր խօս-
քերը անիմաստ լաւատեսութեամբ մը լեցուն կը թուէին
իրենց : Գլուխնին կը շարժէին ու կ'ըսէին :

— Ինչպէս յայտնի է որ դեռ շոգենաւին վրայ կը
գտնուիք :

Երբ Մերսին ոտք դրինք, տպաւորութիւնս շատ
որոշ էր : Կարծես մեռելի մը տան սեմէն ներս կը մըտ-
նէինք. մարդիկ մեզ կ'ընդունէին լսին տխրութիւնով
մը. ձեռքերնիս կը սեղմէին ու կ'անցնէին, ու դեռ ո՞վ
զիտէ ինչ մը կար օտարոտի մեր վրայ որ հաղորդակ-
ցութեան չէին մտնար ու ամրապնդուած իրենց վշտին
մէջ՝ մէկ կողմ կը կենային ու կը նայէին մեղի արցուն-
քաւ աչքերով :

Պանդուկը ուր իջեանեցանք, լեցուն էր ամէն սա-
տիճանէ փախստականներով. հոն գտանք նաև վեհա-
փառ որուն ներկայացանք անմիջապէս : Ամբողջ օրը

կարծես մղձաւանջային երազի մը մէջէն աւսայ անցու-
դարձը սեւագգեհատ կիներու — առաջին զոհերէն մէկուն
ընտանիքի անդամները — ու լաց ու կոծը արկածեալնե-
րու, որբերու և այրիներու — որոնց վիշտը կը հրա-
հըրուէր մեր երեւոյթէն :

Հետեւեալ օրը պիտի մեկնէինք Ատանա՝... պիտի
ըլլայինք աւերակներու մէջ. խելայեղօրէն կը մտածէի
այդ բանին ու այն գիշերն ալ անքուն ու սրտատրոփ
հսկեցի վիշտիս վրայ :

Գիշերը զով էր, ծովին լայն տարածութիւնէն խո-
նաւութիւնը կը բարձրանար, կը սաւառնէր քնած քա-
ղաքին վրայ : Ալիքներուն մռնչիւնը կ'օրօրէր իմ քնա-
հոգութիւնս, մինչ անընդհատ, յամրաքայլ ուղտերու
կարաւաններ կ'անցնէին ճամբուն վրայէն՝ իրենց ելե-
ւէջող շարժումները նշանակելով բաժնեկերու հնչիւննե-
րով :

ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՁ

Վեհանձն ու չլացուցիչ արեւին տակ կը տարածուէր քանդուած քաղաքը՝ անծայրածիր գերեզմանի մը պէս . աւերա՛կ ամէն կողմ . . . : Բան մը չէ խնայուած . բոլոր եկեղեցիները , բոլոր դպրոցները ու բոլոր բնակարանները անձեւ ու խանձուած քարի կոյտերու վերածուած են՝ որոնց մէջէն անոյին ատելին շէնքերու կմախքներ կը ցցուին : Արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք ու հիւսիսէն մինչեւ հարաւ , մինչեւ հեռաւոր սահմանները թուրք թաղերուն , աններող և դաժան ատելութիւնը հրդեհներ ու փճացուցեր է ամէն բան : Ու այս մեռելային ամաշտեան , այս ընդարձակածաւալ մոխրակոյտներու մէջէն երկու մընարէներ անեղծ մնացած՝ կը կանգնին խրոխտութեամբ :

Արիւնտա և արցունքոտ ցնցոտիներով ծածկուած

այրիներու , որբերու և ծերերու ամբողջ մը կը ներկայանայ մեզի , իբրեւ մնացորդը Ատանայի բնակչութեան . մեծ փոթորիկէ մը ետքը խաղաղացած ծովու մռայլ հանդարտութիւնը ունի անիկա . իր խորքերուն մէջ ծածկուած է ցաւը ու անմխիթարելի վիշտը ու այդ ցաւը երբեմն մակերեսը կը բարձրանայ . ապրելու , վերածնելու յոյսը սպաննուած է իրենց մէջ . և եթէ Անօթութիւնը ու Ծարաւը չը զարթեցնէր զիրենք այդ ընդարմացումէն՝ կեանքը միանգամ ընդ միշտ մարած կ'ըլլար արդէն :

Անոնք լուռ կը մնան երկար ատեն , կարծես հետեւելով իրենց յիշատակներու շարքին . հակառակ իրենց մղուած անոնց քստմնելի ընթացքէն ու սրտազին հառաչանքներ կարծես կուրծքերնին պատուելով կ'արձակուին՝ «Ամա՛ն . . . » :

Երբեմն ալ կուլան հեկեկալով , երեսին ողողուած մէկ բոպէի մէջ այնպիսի արտասուքի յորդ ժայթքումով մը՝ որ գանգատի ու տրտունջի խօսքերը կը խեղդուին . ու դէմքերը , արեւի տակ աշխատութենէն թխալցած ու չորացած դէմքեր , կ'ախօսուին դժնդակ խորշումներով , ահաւոր ծամածռութիւններով ու ամբողջ ամբոխը բռնուած իր անմխիթարելի վշտի տագնապէս՝ կը զալարուի յուսահատօրէն : Ու կարելի չէ երեւակայել թէ մէն մը անհատը այդ ամբոխին , ցաւի ի՛նչ գումար մը կը ներկայացնէ :

Արդարեւ կարելի չէ ըմբռնել և զգալ մէկ անգամէն ահաւոր իրադանութիւնը . անիկա մարդկային երեւակայութեան սահմանէն դուրս կը մնայ . անոնք որ ապրած են զայն՝ չեն կարող նաեւ պատմել իր ամբողջութեանը մէջ . ամենքն ալ կը թոթովեն , կը հառաչեն , կ'արտասուեն ու կցկոտուր եղելութիւններ կը ներկայացնեն

21897-19

միայն : Յուսահատութիւնը և սարսափը այնքան մեծ եղած էր՝ որ մայրերը իրենց զաւակները չէին ճանչնար , անդամալոյծ և կոյր պառաւներ մոռցուեցան հրդեհուած տուններու մէջ . վայրագ և արիւնի ծարաւի խուժանի մը դիւային քրքիջները մտիկ ընելով՝ մարդիկ մոռնելէ առաջ կը խելագարուէին . կտրտուած անդամներ ու տղու մարմիններ դեռ ցաւով ու կեանքով բարախուն ոտքերու տակ կը ճղմուէին . մէկ կողմէ հրացանի , միւս կողմէ կրակի մէջ բռնուած՝ դպրոցները ու եկեղեցիները ապաստանող խելալորոյս տղաքը , կիները ու վիրաւորները իրարու փաթտուած կ'ածխանային . . . :

Ո՛չ այս պատմութիւնները սակայն , ո՛չ այդ մոխիրներուն մէջ խլրտող տարտամ հայութիւնը , ո՛չ ցաւոտ և չուարուն աչքերով ու սարսափի արեւցութենէն դեռ չսթափածի երեւոյթով որբերը , ո՛չ անմխիթարելի կուրուստով զալարուած մարմինները այրիներուն , ո՛չ դեռ արիւնոտ և ցաւաղին վէրքերը անգամահատուածներուն , չեն կարող մեղի պատկերացնել տալ իր իսկական ու մոռյլ մեծութեամբ ինչ որ պատահած է այդ դժոխային օրերուն մէջ :

Անձկալի ու արհաւիրաց աչքերու մէջ է որ , երբեմն , մէկ բոպէ կը կարծես ընդնշմարել զայն . ո՛չ այդ աչքերը . կան որ կուրայած և հրաժարած կը թուին ընդ միշտ արեւին ուրախութենէն ու անյատակ վրի մը պէս պարապ կ'երեւան . կան որ կը նային քեզի ու չեն տեսնար՝ որովհետեւ անջնջելի կերպով մէկ պատկեր մը դրոշմուած է իրենց տեսութեան սահմանին մէջ . կան որ պահած են քստմանի բոցերուն *rythme* իրենց նայուածքին մէջ ու կան , որ յարաշարժ բիբերով , արիւնի և կրակի տեսարաններու յաճախումէն տանջուած բռնբռով , կարծես կուրանալու և խաղաղութեան կը տենչան :

Այդ ամբոխին մէջ է որ երեւցաւ ինծի ցաւատանջ երեւոյթը Միսաքի մօրը՝ որ կախուած տղուն մղձաւանջէն հալածուած , կուրծքը ծեծելով , ցնցոտիները պատառելով՝ դովասանքը կ'ընէր իր նահատակուած տղուն ու արցունքի ծարաւի՝ կը գոչէր . «Աչքերս չորցած աղբիւր դարձան . . . տղաքներս . . . սրտիս կրակէն չորացայ . . . տղաքներս . . . աման . . . » :

Հոն տեսայ մայրեր որ իրենց զաւակները խղճած էին՝ անոնց մանկական ճիչերէն չմատնուելու համար իրենց թաքստոցին մէջ , հոն տեսայ կիներ որ անդամալուծուած , լեղունին թուշերնուն վրայ կախուած , անկարող էին իրենց սրտին ցաւը գոչելու . հոն տեսայ խելագարուածներ որ փոխանակ մոռնալու , սոսկալի վայրկեանը կ'ապրէին շարունակաբար , տեսայ որ հալածուած էին իրարու ետեւ ինկող սիրելիներու յիշատակով ու չգիտէին թէ որո՞ւ վրայ լան . . . «Շարքով դրին հոն , քովէ քով , ու զարկին , զարկին , զարկին ու ամենքն ալ սանկ երերացին մէկ մը ու ինկան . . . ու անոնք իմ հայրս , իմ ամուսինս ու տղաքներս էին , և ես հիմակ մինակ եմ , Վիգաներու վրայ մնացած բուի պէս . . . ա՛խ . . . » :

Երբեմն անտարբեր կը թուին , կարծես քարացած իրենց վշտին սաստկութեան մէջ . հանդարտ դէմքով մը՝ որուն վրայ նեարդ մը իսկ չի շարժիր՝ կը պատմեն ահաւոր եղելութիւններ . իրենց իւրաքանչիւր բառը՝ հոսած արիւն է . ու յանկարծ կը կենան , աչքերնին կը բոցավառի յիմարական փայլով մը , ի՞նչ կը պատկերանայ իրենց մտքին . . . ու կը պոռան ինքզինքնուն ելած՝ կառչելով մեր յուզմունքին , օգնութիւն խնդրելով մեր արցունքներէն , մեր զգացումներու մերձաւորութենէն . . .

Աւերակ քաղաքին մէջ . . . աւերակ սրտերու մէջ . . .

ամեն բան փճացած է . յիմարացած գեղջկուհիի մը շար-
ժումը կ'ուրուազծուի մտքիս մէջ՝ որ համադրելով բոլոր
իրենց գեղին պատահածը , ձեռքովը լայն շարժում մը
կ'ընէ ու կ'ըսէ , կը կրկնէ մեքենաբար . «Կ'ուզես հաւ-
տա' , կ'ուզես մի' հաւտար , ամեն բան մափ է մափ...»

Ու ինչ որ անկանդներէի ու անդարմանելի կը թուի
այս անստամանելի աղէտին մէջ , մոխրացած սուները ,
քանդուած այգիները չեն , ոչ ալ մեռնողներու թիւին
մեծութիւնը . այլ այն չլատիչ ներքին դժացումը որ կը
ծածանի ամենուն աչքերուն մէջ , ողորմելիօրէն , յուսա-
հատօրէն . և այդ՝ ոտքի տակ գացած , բիրտ ներբան-
ներու տակ ճղմուած ժողովուրդի մը դժացումն է : Այն
գլուխները որ լոյսի և ազատութեան ծարաւի , պահ մը
բարձրացած էին մարդկօրէն , ջախջախուած են հիմա
աններող անգթութեամբ մը : Այս մտածումովը տանջը-
ւած կը նայիմ քանդուած քաղաքին վրայ՝ որուն մոխ-
րակոյտերը ահաւոր և տարբեր նշանակութիւն մը կ'ըս-
տանան ու ահաւասիկ սակայն այս չարտառտիկ ամլու-
թեան ու յուսահատութեան մէջ յոյսի ժպիտ մը կը
ծաղկի . . . :

Աւերակներու մէջ , կէս մը փլած պատերու շուքին
տակ կիներ ապաստանած են ու օրօրան մը՝ մէկ պատէն
միւսը ձգուած , կը տատանի մեղմօրէն : Ո՞վ գիտէ . ինչ
որ մեր ցաւի սաստկութիւնը անկարելի կը ներկայացնէ՝
թերեւս կարելի ըլլայ ժողովուրդի վերածնութեան ան-
խոնջ ու անգիտակից հանճարին համար : Որովհետեւ
այդ թշուառ տղու անշուք օրրանը , ընդհանուր ու մեծ
դժբաղդութեանը անտարբեր՝ կեանքի անյաղթելի ձրգ-
տումովը զօրաւոր , կը տատանի այս հսկայական գե-
րեզմանին վրայ՝ արհամարելով թէ՛ դեռնաքարշ թըշ-
ւառութիւնը նահատակուած ժողովուրդին , թէ՛ ճիւա-
ղային բրտութիւնը ոճրագործներուն :

Գ .

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ը

Առաջին կիրակին էր որ պիտի անցընէինք Ատանայի
մէջ . հազիւ թէ լուսցած՝ արկածեալներու բազմութիւնը
խոնուած էր եկեղեցիին բակին մէջ . գլխիկոր և յուսա-
բեկ , ձեռքերնին ծալած կուրծքերնուն վրայ՝ այրինե-
րու շարքը , դանդաղօրէն և երկչոտ քայլերով կը դիմէր
դէպ ի եկեղեցի , որովհետեւ Պատրիարքական պատուի-
րակ Գնեկ Ծ . Վարդապետ խոստացեր էր պատարագ
կատարել մեռեալներու հոգեհանգիստին ու սգաւորներու
մխիթարութեանը համար : Մեծ յուզում մը կը տաւառ-
նէր դժբաղդ ժողովուրդին վրայ , որովհետեւ ընդարմա-
ցած ցաւը առաջին օրերու ուժգնութեամբ արթնցեր էր
իրենց սրտերուն մէջ և ամէն մէկ գլուխ քանի մը մե-
ռել ունէր լալիք :

Խարխալիող գաւազաններու աղմուկը կը տնտնար բակին քարերուն վրայ և կը նշանակէր նաեւ պառաւ կոյրերը, որոնք ճակատնին երկնքին դարձուցած, աւանջնին սրած ամենախիռքրիկ շշուկին՝ կ'երթային դէպ ի խոստացուած մխիթարութիւնը:

Աւերուած ու քանդուած քաղաքին մէջ միայն կանգուն մնացած Հայոց առաջնորդական եկեղեցիին բարձր աշտարակը կարծես կը նայէր իր շուրջի աւերակներուն. ու զանգակը համբացած՝ կը կախուէր հոն անդամալոյծ լեզուի մը պէս, որովհետեւ աղէտի օրէն ի վեր անոր տխրագին կամ ցնծուն ղողանջները լռեցուցեր էին սուգի համար:

Երբ մենք մտանք եկեղեցի, պատարագը սկսած էր արդէն: Խոռուն բազմութիւն մը, գրեթէ բոլորովին կազմուած այրիներէ և որբունիներէ, կը լեցնէր տաճարը, գաւիթները ու վերնատունը: Ճերմակ քօղերու և լաւ չափներու ներքեւ ծածկուած այդ սգաւոր գլուխներու անվերջ տողանցումը փոթորկալի վէտվէտում մը ունէր: Ցնցոտիներով ծածկուած, խղճալի և թշուառ կանացի ամբոխին մէջ՝ այրերը ցանցառ քացառութիւն կը կազմէին, մեծ մասով անդամահատ ու խեղանդամ, աս վերջինները սեղմուած էին դասին ետեւը. իրենց ամէն մէկ շարժումին հականախականներու բարկ հոտը կը սարդէր վիրակապներու ներքեւէն ու կը յիշեցնէր դեռ չբուժուած վէրքերը ու այն օրերուն, այն սեւ օրերուն թափուած արիւնը... տիգոյն ու դողահար, անարիւնցած իրենց ստացած վէրքերէն ու անկէ ի վեր կրած չարչարանքներէն, անոնք աւելի տխուր և յուսաբեկ քան այրիացածները, լռին և չոր ու տենդոտ աչքերով կը հետեւէին արարողութեան:

Անսահմանի խռովք մը կը թրթռար մթնոլորտին մէջ.

խոռնկի թանձր ծուէններ կը բարձրանային ու հետզհետէ անօսրանալով կը ծածանէին ու կը քօղարկէին եկեղեցիին ձեղունը. երկու կողմէն պատահաններէն եկող լոյսը սատափի տոնոյն ցոլք մը կը ստանար խառնուելով այդ բուրումնաւէտ ամպերուն, և երբեմն ժողովուրդը կը ծածկուէր խորհրդաւոր կէս մութի մը մէջ ու պատարագորին ձայնը դողդոջուն և կրօնական հրայրքով մը լեցուն՝ կը բարձրանար յամբարէն յոյլ և նուիրական ելեւէջներով այդ արկածեալներու ամբոխին վրայ, որ հազիւ կը խեղդէր իր հեծեծանքը:

Դասը կանգնած էին խոստադէմ և տխուր քահանաներ, ամէնքն ալ մէյ մէկ աղէտեալ վայրէ հրաշքով ազատուած ու ապաստանած հոտ: Անոնց արեւակէզ դէմքերը շրջանակուած էին ձերմակ մօրուքներով և անոնց միջին աչքերը դեռ պահած էին արհաւիրքի և սարսափի արտայայտութիւնը՝ երբ բազկատարած կը հետեւէին աղօթքներուն: Հոն էր Ատանայի փոխառաջնորդ Տէր Արսէն քահանան իր փղձկած դէմքով և ցաւոտ աչքերով, պատրաստ ամէն բոլորէ արտասուելու. հոն էր Տէօրթ-Նօյի Տէր Սահակ քահանան, արի և վէս կանգնած, իր սակաւապէտ և խորհրդաւոր երեւոյթովը և որուն բազուկները դժկամակելով ամուլ աղօթքներու համար բարձրանալու, — սքեմի սև ծալքերուն ներքեւէն կարծես դեռ ինքնապաշտպանութեան օրերուն հրամանները կ'ուրուագծէին: Հոն էին նաեւ տարբեր եկեղեցիներու պատկանող եկեղեցականներ, Կաթողիկ, Բողոքական, Յոյն, Ասորի և Քաղդէացի, ամէնքն ալ հաւաքուած Լուսաւորչի բազմաչարար եկեղեցիին մէջ, վերջին մարտիրոսներու հօգիին հանգստեան համար իրենց աղօթքը ըսելու և եղբայրանալու այն մեծ և անսահման վշտի արտայայտութեան մէջ՝ որ քանդած էր այլազան աղանդ-

ներու մէջ եղած բոլոր սահմանները : Այդ պատկերը կը յիշեցնէր քրիստոնէութեան առաջին դարերը . ուխտուածներու և զոհուածներու թափած արիւնի հետքերը դեռ խոնաւ էին ու անոնց հոգին էր որ կարծես կը միտար ծածանող խուսկի ալիքներուն մէջ :

Որչափ ատեն որ ժողովուրդը ինքզինքը բռնեց , որքան ատեն որ հեծմունքները ու հառաչանքը խեղդուած մնացին իրենց կուրծքերուն մէջ , կարելի եղաւ հետեւիլ կրօնական արարողութեան . . . երբեմն ցաւի ու վերյուշումի սարսուռ մը կ'ալեկոծէր սքաւոր ամբոխը . . . երբեմն ալ մոլեռանդ տենջանքը խաղաղութեան ու հանգիստի , կը փայլատակէր աչքերու մէջ . . . : Այդ բիւրաւոր նայուածքներու մոգութիւնը հետզհետէ ցաւազին դիպնուածքներով կը տանջէր մեզ . այդ պահուն էր որ պատարագները ժողովուրդին դարձած խաչակնքելով միջոցին մէջ ըսաւ .

— Խաղաղութիւն ամենեցուն . . .

Օ՛հ այն տենջալի հառաչանքը որով այդ սփոխարար խօսքերը ընդունուեցան . ժողովուրդին զանգուածը իր հիմէն դզողեցաւ ու արցունքներ հոսեցան մեղմօրէն այտերու վրայ . ու այդ խաղաղութեան բաղձանքը ո՛չ թէ միայն այդ բոլորին համար էր , ոչ թէ այդ որոշ մարդկային բեկորին համար՝ այլ անիկա կը հնչէր բարձր ու անդիմադրելի , դարաւոր տառապանքին տակ կ'ըսէր ու հալածանքի ուրուականներէն մոլորուած Յեղին համար :

Պատարագը կը յառաջանար . աղօթքներու և շարականներու մեղեդիներէն օրօրուած մտածումն կը սլանար դէպի հեռունները , դէպի ապրըւած անցեալ սեւ օրերը . ինքզինքս լքած ցաւի ալքերուն , կը դիպնի անհատականութեանս աստիճանաբար նուաղիլը հաւաքական տառապանքին մէջ . նոր ձայն մը կը հնչէր իմ հոգիին մէջ ու տաժա-

նելիօրէն կը զարթնէի նորատեսակ գիտակցութեան մը . . . ու այդ պահուն էր որ հաղորդուեցայ իմ Յեղիս ճշմարիտ ճակատագրին հետ . . . : Այդ պահուն էր որ վերապրեցայ բոլոր այն դժոխային տապալանները՝ որոնք պատմեր էին ինձի և որոնցմէ հեռու և օտար մնացեր էի այն օրերուն : Նոյն այդ եկեղեցիին մէջ . . . սարսափահար և հալածական ժողովուրդը հաւաքուած էր նոյն այս տաճարին մէջ . այն օրն ալ կ'ինները մեծամասնութիւն կը կազմէին և ամէն անգամ որ հրացանի մը ձայնը կը թափանցէր պատերը , չէին գիտեր թէ իրենցմէ ո՞րն էր որ այդ բոլորին կ'այրիանար . . . դուրսը կը զարնէին , կը զարնէին . . . աղջիկներ ու կ'իններ իրենց ձերմակ քողերնուն մէջ պատանքուած մեռելներու երեւոյթով , մէկ բոլորէն միւսը դոյժերու կը սպասէին . . . արիւնը կը հոսէր : Վերքերնին բաց , միսերնին պատառատուն թշնամիին գնտակներէն , քաղաքը պաշտպանողներէն ոմանք կուգային կռիւն ու եկեղեցիին սեւ մին վրայ հոգիին կ'աւանդէին հոն ապաստանած իրենց սիրելիները վնասուելով իւրայեղ և վերջին նայուածքով : Մէկ բոլորէն միւսը սեւ խուժանին դիմադրող բազուկները կը պակսէին . ուրիշներ կը դառնային հեւի հեւ , խեղանդամուած ու պայքարելու անկարող , և պէտք չկար որ տեսանին պատմէին , որովհետեւ իրենց վառօդէ սեւցած դէմքերուն վրայ գրուած էր ամբողջ արհաւիրքը յուսահատութեան . . . :

Այդ նոյն տաճարին մէջ էր . . . հրացանները կ'որոտային աւելի մերձաւոր , աւելի յաճախ . . . ոգեւարներուն հոնդիւնները խառն էին անէծքներով . . . կ'ինները դողդոջուն կը սեղմուէին՝ տեղ տալու վերադարձողներուն և իրենց պաղատող նայուածքները ի դուր կը կառչէին սուրբերու և սրբուհիներու պատկերներուն . . .

խնչու անոնք, որոնց զօրութեանը հաւատացեր էին միշտ, անկարեկիր և ցուրտ կը մնային իրենց տառապանքին, ինչ անէծք ու ինչ պատիժ տնօրինուած էր իրենց համար... ո՞ր կուտակուած մեղքերու քառութեանը համար էր որ Աստուած համր ու կոյր կը մնար, իբր թէ բացակայած ըլլար սրբատեղիէն...: Յանկարծ լուսաւոր և շառագոյն յայտնութիւն մը երեւաց պատերուն վրայ... Կրակի տուին, քաղաքը կ'այրէր. ամէն բան կորսուած էր: Հետզհետէ աւելի մօտ հրացանները կը զարնէին ու գնտակները սուշելով կ'անցնէին եկեղեցիին պատերուն վրայէն: Օգնութի'ւն... օգնութի'ւն. ո՞վ Աստուածը մեր նախահայրերուն, քու անկարեկիր ու ռիսկալ նայուածքդ մէկ մը մեզի դարձուր...: Բոցերը կը պատեն ամէն կողմ, օճախները կը քանդուին, հրացանները կ'որոտան ու յաղթական թշնամիին ամբոխը մօտ է ու ամէն կեանք՝ պլպլացող լոյսի մը պէս անոր չարագուշակ շունչը կը զգայ իր վրայ:

Այդ բոպէին սպիտակահեր ու ծերունի քահանայ մը, տաքիքէն դողդոջուն սրունքները ամրացնելով՝ կ'երեւայ ժողովուրդին, ձեռքերը կը բարձրացնէ՝... — «Մտիկ ըրէ՛ք, մեռնելու ժամը հասած է, Տէրն Մեր Յիսուս Քրիստոս իր անքննելի տրամադրութիւններուն մէջ լճուր է որ անգամ մըն ալ իր հօտին անմեղ արիւնը թափի... սուրերը սուրցած են ձեր պարանոցներուն համար և դահիճները ողեւորուած են նախճիրի արեւցութինէն, ու արիւնը պահ մը ետքը ձեր երակներուն մէջ չպիտի մնայ... խոնարհեցէ՛ք ձեր գլուխները ու արձակում խնդրեցէ՛ք ձեր մեղքերուն համար... վերջին ժամը հնչած է ու Աստուծոյ ողորմութիւնը անսահման է...»:

Հրացաններու խլացուցիչ և շտապ աղմուկին և

տիւշմանին մոլեգլին աղաղակներուն մէջ, պահ մը ծերունի քահանային ձայնը կը մարի, բայց անիկա կերկերածայն կը շարունակէ թողութիւնը արտասանել խոնարհած ժողովուրդին վրայ:

Բոցավառուած երեւակայութեանս մէջ կը շփոթուի այն օրը և այս օրը, որովհետեւ դարձեալ ժողովուրդը խոնարհած է և ինկած է գետին, հնձուած հասկերու նման. խորանին մէջ, պատարադուրին ձայնը սլացաւ. «Խոնարհեալ երկիւղիւ երկիրպագանեմ...»:

Ճակասնին գետնի քարերուն զարնելով, քամակը կորացուցած ժողովուրդը, կրօնական սարսուռէ մը թրթռուն՝ իր ցաւը մոռցաւ... ու մխիթարութիւնը ձերմակ աղանձի մը պէս բոպէ մը սաւառնեցաւ իրենց արցունքէ աղօտացած աչքերուն առջեւ...: Բուրվառները կը ճօճէին ծեքծեքալով և խունկի ծուէնները կը թանձրանային, ու երբ գլուխնին բարձրացուցին՝ արցունքը աւելի առատ կը հոսէր տանջուած դէմքերու վրայ:

Բայց երբ քիչ ետքը պատարագիւր արտասանեց գերագոյն մաղթանքը. — «Հանգի՛ստ ոսկորներուն Կիլիկիոյ նահատակաց, արանց և կանանց, ծերոց և աղայոց, երիտասարդաց և կուսանաց», սգաւոր ժողովուրդին յուզմունքը այնպիսի աստիճանի մը հասաւ որ բարձրաձայն հեծկլտանքներու մէջ խեղդուեցան աղօթքին ձայները...: Անսահման վիշտէն ալեկոծուած ամբոխը սկըսաւ աղաղակել: Երբէք կարելի չէր երեւակայել այն կատարեալ ու ցաւաղին ներգաշնակութիւնը, որ ինքնին յառաջ կուգար և որ հոգեհանգստեան աղօթքին միանալով՝ զայն կ'ամբողջացնէր. պահ մը, միայն լսուեցաւ ողբ ու հեծեծանք, մինչ ծերունի քահանաներուն խռպոտ և թաւ ձայնը կը պատասխանէր այդ ցաւաղին

աղաղակներուն, հնամենի աղօթքներու նուիրագործուած բանաձեւերով ամոքելու համար այդ այրող Յաւը, որ ամէն մէկուն սիրտը կը բզբտէր:

Այդ մէկ օրուան, մէկ տարուան, մէկ դարու ցաւ չէր որ կ'արտայայտուէր, կարծես գերբնական և հաղուադէպ ճիգի մը մէջ Յեղին տառապանքը կը բաբխէր ուժգնութեամբ... ամէն մէկ հառաչանքով ծամածոած շրթունքէ կը յայտնուէր հաւաքական ու անանձնական սուգը, անմխիթարելի ու անդարմանելի սուգը Աղղին...: Բոլոր մարտիրոսացածները հեռաւոր ժամանակներուն, բոլոր նահատակուած զինուորեալները Լոյսի, Սգատութեան և Խաղաղութեան խոյաներուն՝ իրենց դարաւոր աճիւններէն կենդանացած, անգամ մըն ալ կը տառապէին, ու բոլոր երախները քրցուած վէրքերուն՝ անգամ մըն ալ կը բացուէին ու Յեղին վիշտը առատօրէն կը հոսէր այդ նոր արկածեալներու աչքերէն:

Պատարագէն ետքը ժողովուրդը զխիկոր ու կրած յուզմունքէն խոնջած՝ ցրուեցաւ, բակին մէջ դանդաղելով ու խումբեր կազմելով. շատերը լուռ կը մնային, կզակնին լաչակով կապած դրսեցիներ ու ճերմակ քողի տակ ծածկուած կիլիկեցիներ, ցնցոտիներու մէջ հաղիւսքօղած իրենց վտիտ անդամներուն մերկութիւնը, մըտադրազ կը հետեւէին իրենց արիւնոտ յիշատակներուն:

Մենք ալ կը դառնայինք Առաջնորդարան. դրանք սեմին վրայ խեղացնոր դէմք մը մեզ կեցուց. աչքերը կոյր էին, գլուխը ծածկուած էր ցանցառ և դորշ մազերով. խոստացուած մխիթարութիւնը չէր դղրդած իր վիշտը. անկա անխախտ իր մայրական ցաւին մէջ յամառօրէն կ'ըսէր. — «Լեռներու մէջ ծնէր էի զլինքը ու իրեն պէս կտրիճ չկար. երբ պղտիկ էր տատիս տնկած ծառերէն օրրան կը կախէի ու ձայնս ձգած օրօր կ'եր-

գէի...: Եօթը գիւղի մէջ կ'ըսէին. «Ռուբէնին մօրը պէս օրօր ըսող չկայ»... այսօր ալէմ աշխարհ կ'ըսէ. «Ռուբէնին մօրը պէս դաւկին սուգը լացող չիկայ»...:

Մինչեւ ուշ առեմ, վշտահար մօրը ողբը յամառօրէն հնչեց եկեղեցիին բակին մէջ ու մինչեւ իրիկուն անոր ողբագին եղանակը ընկերացաւ ու օրօրեց հոն ապաստանող ժողովուրդին հոգեհանգիստի պատարագէն կրած տպաւորութիւնները:

Դ .

Ո Ր Բ Ե Ր Ը

ՀԱՅ ՄԱՅՐԵՐՈՒՆ

Հայ մայրեր, ձեզի կը նուիրեմ այս գրութիւնս, ինչպէս ահաւոր և անպատմելի աղէտը՝ ձեր խնամակալութեան, ձեր սիրոյն կը նուիրէ հազարաւոր որբացածներ, իրենց անունը լսած ատեն մի՞ խորհիք այնպէս ինչպէս սովոր են խորհիլ հեռաւոր և տարածած դժբախտութեան մը վրայ . այլ իւրաքանչիւր որբի մէջ ձեր զաւակը տեսէք ու ամեն մէկ հատի համար առանձինն տառապեցէք, ու ձեր սիրտերը լայնօրէն, անսահմանօրէն բացէք այս անակնկալ, այս վշտագին մայրութեան :

Դեռ Մերսին չհասած ճանրորդութեան միջոցին իմացանք թէ Ատանայի որբեր կան պատսպարուած իզմիրի մէջ Գերմանական որբանոցը : Երբ իզմիր հասանք, ցաւագին, ջղագրգիռ անհամբերութիւն մը զիս մղեց տեսնելու այդ քսան և վեց որբերը . ասիկա մեր առաջին հանդիպումը եղաւ արկածեալներու հետ :

Մայրապետը, նիհար, աղնուական դէմքով կին մը, մոխրագոյն մազերով, երկարօրէն պատմեց մեզի այրիացած մայրերուն յուսահատութիւնը, ոմանց սրտմտութիւնը և գրեթէ ամէնքին վարանումը իրենց զաւակները յանձնելու մէջ :

«Առաջին անգամ երբ լսեցի Ատանայի դէպքերը, պարտական զգացի ինքզինքս տեղին վրայ գտնուելու, անմիջապէս ճամբայ ելայ հայ օրիորդի մը հետ որ 95ի դէպքերուն որբացածներէն էր և որ հիմա իմ լաւագոյն օգնականներէս մէկն է... : Մեր mission ը տա՝ ժանելի ու դժնդակ էր . երեւակայեցէ՛ք անգամ մը . Ատանա այդ միջոցին դժոխք մըն է . դեռ տաք մուսիւրներուն վրայ ոգեւար մայրեր, վիրաւորուած և խեղանդամ մայրեր, իրենց զաւակները կը յանձնէին «մեզի, սիրտերնին հանդիստ մտնելու համար : Յաճախ անմիջապէս կը զղջային... մեր ետեւէն կը գոչէին ու իբր թէ իրենց զաւակը յափշտակած ըլլայինք իրենց «դիրքէն, սրտմտած ու ցաւագին աչքերնին մեզի յառած կը պաղատէին որ մանկիկը վերադարձնենք : Անհրաժեշտ էր անխոնջ համբերութեամբ համակերպիլ իրենց փոփոխուող արամաղրութիւններուն :

«Մեր քովը կը մնային այն տղաքը որոնք ծնողքէնին կորսնցուցած, վիրաւոր և կիսամերկ կը թափառէին աւերակներուն մէջ . երբեմն նոյն իսկ այդ փախստական փոքրիկները, այս ահաբեկած և ուղեկորոյս «որբերը կը դանէին իրենց մայրերը . երբեմն արկւնով «ու փոշով ծածկուած կիներ, աչքերնին կուրացած «արցունքէն, յաճախ վիրաւորուած, տաժանելիօրէն «կուգային և զաւակնին ետ կ'առնէին . երբեմն կը հայտնէին, երբեմն կ'սպառնային մեզի . մատակ առիւծի «ուժգնութիւններ կար իրենց շարժումներուն և խօսքե-

«բուն մէջ... նոյն այդ կէնները երկու օր ետքը վա-
ստուծցած անթութենէ և վատթարացած ֆիզիքական
«ցաւերէ կը բերէին իրենց զաւակները ու կրկին կը
«յանձնէին մեղի ու այլ եւս, առանց խօսելու, ետ կը
«դառնային»:

Այդ մայրերէն շատերը մեռած էին վերջէն:

Երբ մայրապետը մեղ կ'առաջնորդէր դէպի այն
սրահը ուր Ատանացի որբերը պիտի գտնայինք, նրբանց-
քին մէջ հանդիպեցանք երիտասարդ սիրուն աղջկան մը
որ երկու տարեկան տղեկ մը ունէր դիրկը: Երկուքն
ալ որբ էին, և առաջին դէպքերու հայ որբուհին՝ մայ-
րութիւն կ'ընէր երկրորդին:

Գլուխը մէկ կողմ ծռած, աչքերը մթին ու անսահ-
մանելի խռովքով մը լեցուն այդ մանկիկը, գափան ու
կասկածոտ, ակնարկը սեւեռած էր գետին:

Երբե'ք, այն օրէն ի վեր որ զինքը առեր էին դիակ-
նացած հօր գիրկէն, երբե'ք գլուխը չէր բարձրացուցած
և ոչ մէկ օր իր մանկական աչքերը չէին ժպտած. ի՞նչ
անօրինակ և իր երախայի հասկացողութեան հետ ան-
հաշտ պատկեր դրօշմուած էր իր մատղաշ ուղեղին մէջ.
Ի՞նչ տեսած և ի՞նչ յիշատակ պահած էր տեսածէն. ի՞նչ
ցաւով էր որ կը տառապէր այդ հէք տղեկը. ան ի՞նչ
սրտմտութիւն էր աշխարհի ու մարդոց դէմ ու ի՞նչ խո-
րունկ, անյատակ յուսահատութիւն կար իր թոթովե-
լու անվարժ շրթունքներուն վրայ:

Գիրուկ էր ու գեղեցիկ. ճակտին վրայ խարտեաշ
խոպոպիկներ կ'իյնային. կարծես դեռ խոնաւ մօրը
համբոյրներէն: Ո՞ր գիրկէն խլած էին այդ տխուր ու
դժբախդ մանկիկը. ո՞ր մայրական գուրգուրալի ուշադ-
րութենէն, երազներէն, յոյսերէն ու հպարտութենէն
զրկած էր զինքը թշնամին որ իր ատելութեան անողոք

կնիքը գտած էր վշտացած շրթունքներուն վրայ. որով-
հետեւ դաշոյնի հարուածի երկայն սպի մը կ'երկարէր
այտին վրայէն մինչեւ շրթունքը:

Լեզու կա՞ծ էր արդեօք. կը յիշէ՞ր այն խանդաղա-
տանքը, այն մեծ ուրախութիւնը որով իր հայրն ու
մայրը ողջունած էին իր առաջին վանկերը. իր ծնողքին
սուգը պահելու համա՞ր էր որ կը մերժէր օտարներու
քով արտասանել զանոնք:

Անոնք որ տեսան զինքը՝ անկարող պիտի ըլլան
մոռնալ այլեւս այդ անմխիթարելի վիշտով համբոյցած
տղեկին պատկերը. ամբողջ ցեղին մանկութիւնը տխրած
էր անոր աչքերուն մէջ...

Մնացեալ որբերը, հինգէն տասը տարեկան, հա-
ւաքուած էին դասարանի մը մէջ. ամենքն ալ անջնջելի
կերպով կը կրէին արհաւիրքի ու վիշտի հետքերը՝ իրենց
արեւէն այրած դէմքերուն և արցունքի յաճախումէն
կարմրած կոպերուն վրայ: Ամբողջ ցաւի, կարօտի աչ-
խարհներ կ'ընդնշմարուէին երբեմն իրենց սեւ և ցաւա-
գին աչքերուն ու յիմարական ժայթքումներ՝ իրենց նայ-
ուածքներուն մէջ. հրդեհուած ջաղաքին բոցերն էին որ
կարծես կը պարէին իրենց յիշողութեանը առաջ ու տղաք
այդ բոպէներուն կը զգուշանային իրարու նայիլ:

«Սկսած են մոռնալ ու սովորական կեանքի մէջ
մտնալ», կը հաւաստէր մեղի մայրապետը: Բայց չէ՛,
անոնք չէին մոռցած ու մանաւանդ իմանալով որ դէպի
Ատանայ պիտի երթանք, բռնուած անգսպելի վիշտի
տաքնապէ մը՝ սկսան լալ հեկեկալով, ու իրենց փոք-
րիկ մարմինները, զրկուած մայրական զգուանքներէ,
կը դալարուէին յուսահատօրէն նստարաններու վրայ:

Իրենց ցաւը չ'արծարծելուն համար որոշեցինք հեռա-
նալ . բայց իրենց խելայեղ նայուածքը արցունքի ամպի
մը ետեւէն կը հետեւէր մեզի , կը կառչէր մեզի ու չէ-
ինք գիտեր այլ եւս թէ պարտական էինք իրենց մօտ
մնալ թէ մեկնիլ :

Հեռանալէ առաջ՝ փափաքեցանք տեսնալ երկու
փոքրիկներ որոնք տենդէ բռնուած էին ու մայրապետը
մեզ առաջնորդեց անոնց քով : Ճերմակ և մաքուր սա-
ւաններու մէջ երկու թխորակ գլուխներ կը հանգչէին .
մեռելային տփգունութիւն մը երեւան կը հանէր իրենց
յօնքերուն և թարթիչներուն սեւութիւնը . շրթունքները
կապուտցած , պրկուած էին ջղածգօրէն : Սարսափով
խորհեցայ այն մղձաւանջներուն վրայ՝ որով այդ տենդէ
բռնուած պզտիկ ուղեղները տանջուած ըլլալու էին . եր-
կուքին ալ մայրերը այրած էին փէղուիթներու դպրոցին
մէջ ու տղաքը հրաշքով աղատուած . մէկուն այտը խո-
ռոչացած էր գնտակի հարուածէ մը :

Ու այդ երկու մարտիրոսացած պզտիկներուն մօտ
աթոռի մը վրայ կը տեսնեմ պուպրիկ մը . ի՞նչ անյա-
գուրդ մնացած ու մեզի անծանօթ խանդաղատանքի ու
սիրոյ ծարաւ է որ այդ որբացած աղջիկները կը փո-
խադրէին անշունչ խաղալիկին վրայ :

Ուղեցի որ աչքերնին բանային ու տեսնային մեզ ,
տեսնային մեր կարեւորութեան մերձաւորութիւնը . ու-
ղեցի որ իրենց մայրենի լեզուով բառեր լսէին , ու իրենց
խօսէինք այնպէս ինչպէս իրենց ծնողքը պիտի խօսէին :

Բայց տենդի սաստկութենէն ծանրացած , անոնց
աչքերը փակ մնացին մինչև մեր մեկնած պահուն :

—

Երբ Մերսին հասանք՝ արդէն պատրաստուած էի

ամենամեծ դժբախտութեան պատկեր մը տեսնելու . իմ
երեւակայութիւնս՝ տանջուած իզմիրի մէջ տեսած որբե-
րու յիշատակէն՝ սարսափելի համեմատութեամբ իրակա-
նութեան մը կ'ըսպասէր : Բայց ինչ որ տեսայ՝ վեր էր
ամէն երեւակայութենէ . ինծի դժուար է ամբողջական
գաղափար մը տալ . բառերը իրենց առօրեայ և ընթացիկ
իմաստով անկարող են արտայայտելու ահաւոր անպատ-
մելի երեւոյթը , որ իմ աչքերս տեսան :

Այն օրերուն՝ երբ հրդեհէ աղատուողները հրացան-
ներու գնտակներուն զոհ կ'երթային , այն օրերուն՝ ուր
սարսափահար և խուճապի բռնուած մարդիկը ոտնակո-
խելով տկարներն ու անկարողները , ինքզինքնին աղա-
տել կը ճգնէին , տղոց մեծ մասը բաժնուած իրենց ծը-
նողներէն՝ ցրուած էին ասդին անդին : Պատրիարքական
առաջին պատուիրակութիւնը մաս առ մաս հաւաքելով
գիրենք զրկեր էր Մերսին՝ պատսպարելու ազգային
վարժարանին և եկեղեցիին մէջ , որպէսզի , հեռու աղե-
տալայրէն , այդ հէք մանկութիւնը աստիճան մը մոռնայ
ահուրի օրերուն յիշատակը ու որբերուն ոտքերը չկոխեն
այն հողին վրայ ուր իրենց ծնողին արիւնը թափուած
էր :

Շատեր պատմեցին իրենց հասնիլը , գրեթէ մերկ
կամ ցնցոտիներով ծածկուած , որոնց վրայ յաճախ իրենց
մօրը արիւնին հետքը կար . գլուխնին բաց , աչքերնին
մոլորած , խումբով կը մտնէին Մերսին ու իրենց բոսիկ
ոտքերուն հանած փոշիին մէջ՝ իրենց մարմիններէն ար-
տաշնչուած քրտինքի և աղտեղութեան հօտը կը ծածա-
նէր երկար ատեն :

Երբ գիրենք հաւաքեր էին եկեղեցին , անոնք դեռ
ահաբեկած՝ չէին խօսեր , չէին լար : Սարսափը այնքան
մեծ էր այդ տղեկներուն մէջ որ , ո և է մարդ տեսնել-

նուն . կը դողային ջերմէն ընդունածի պէս : Մարդիկ՝ այդ մատղաշ և անմեղ տղոց երեւակայութեանը կը ներկայանային մէկ ձեւով մը . անոնք ամէն մէկ չափահաս այրի մէջ ոճրագործ մը կը տեսնէին , սարսափելի նմանութիւններէ կը մոլորուէին , ասէաւոր պատկերներ կը տեսնային և կ'ուզէին փախչիլ , խելակորոյս , սահմուկած , յիմարացած . . . իրենց մանկական հասկացողութիւնը խանգարուած էր , որովհետեւ օրերով և օրերով տեսեր էին ոճրագործները դանակը կամ հրացանը ձեռքերնին , աչքերնին վառած չարագործութեան մոլուցքէն ու բերաննին դալարուած հայոցութիւններով ու սպառնալիքներով : Արիւնը անձրեւի պէս ժայթքած էր իրենց շուրջը և իրենց բերքը ժամերով ընդլայնուած հրդեհին արհաւիրքովը :

Տղաքը կը հանդարտէին երբ առանձին կը մնային ու երբեմն կը խօսակցէին , բայց իրենց խօսակցութիւնը ընդհատուած էր երկար լռութիւններով , երբեմն , ամենքը մէկ տարուած նոյն ցաւէն , կուլային հեկեկալով և կը մերժէին մխիթարուիլ կորսուած , գրեթէ վերացած իրենց վշտին սաստկութեան մէջ , ու իրենց մանկական ուժերէն վեր ըլլալով իրենց տառապանքը , ոմանք աչքերնին դեռ արցունքոտ և կուրծքերնին հեծկտանքէն ուռած՝ գլուխնին կը դնէին զրասեղանին վրայ ու կը քնանային երկարատեւ :

Ուրիշներ՝ գուրգուրանքի , ընտանեկան սիրոյ յանկարծական պէտքէ մը մղուած կ'եղբայրանային իրենց թշուառութեան ընկերներուն հետ :

Երկու տղաք առանձնացած կը խօսակցէին :

— Հայր ունի՞ս :

— Ո՛չ :

— Մա՞յր :

— Ոչ :

— Ես ալ հայր մայր չունիմ :

— Սպաննեցի՞ն :

— Այո՛ :

— Իմա ալ սպաննեցին :

Երկար , ցաւագին լռութիւն կը տիրէ ու քիչ յետոյ :

— Կուզե՞ս որ եղբայր ըլլանք իրարու :

— Ու զիրար կ'որդեգրեն :

Այդ է խօսակցութեան ընդհանուր եղանակը 5էն 10 տարեկան հարիւրաւոր տղոց : Երբեմն ալ կորսուած քոյքեր ու եղբայրներ զիրար կը գտնէին և իրարու աչքերու մէջ կը ճանչնային իրենց անցուցած սարսափելի ժամերը ու չէին համարձակեր իրարու մօտենալ , կարծես բաժնուած , խողխողուած մօր մը կամ հօր մը դիակին սարսափելի յիշատակովը : Որովհետեւ ամէնքն ալ , գրեթէ առանց քացառութեան , կեանքի բնագոյնական հրայրքէն մղուած կ'ուզեն մոռնալ , յուսահատօրէն , խելայեղօրէն կ'ուզեն մոռնալ ու թշնամիի պէս կը նային անոնց վրայ , որ իրենց արիւնոտ սրտին կիրքերը կը քանայ , կամ նոյն իսկ իր ներկայութեամբը այդ ժամուն յիշատակը կ'արծարծէ :

Երբ առաջին անգամ տեսայ այդ հարիւրաւոր տղաքս , մօայլադէմ օրերը , հակառակ ըրած գերմարդկային ջանքերուս չկրցայ ըմբռնել իրենց դժբախտութեան ամբողջութիւնը , ու մինչեւ այսօր այդ բանը անկարելի եղած է ինծի համար . մանրամասնութիւններ կամ մասնակի պատկերներ կ'երեւան մտքիս , բայց երբեք չեմ կարող հաշուել այն անսահմանելի , այն արիւնոտ պատմութեան գումարը որ իւրաքանչիւր տղու գլուխ կը ներկայացնէ : Երկարատեւ եւ չէի կրնար զբաղիլ իրենցմէ իւրաքանչիւրով : Շփոթ , տարտամ անսահմա-

նելի եղերերգութիւն մըն էր որ այդ դեռ զարմացած, դեռ ապշած, դեռ չհասկցած մանկական հայուածքներու ամբողջութիւնը կ'արտայայտէր։ Այն նախնիքը, այն թափուած արիւնի հոսանքը, կրակին ու դաշոյնին մէջ բռնուած խելայեղ մարդկութեան մը յուսահատութիւնը՝ իմ հասկացողութեանս սահմանէն դուրս կը մնար և այսպէս եղած է, կը կարծեմ, ամէն մարդու համար։

Ու այս տղաքը ղիտեն թէ սարսափ կ'ազդէին ինծի։ Իրենց հոգեբանութիւնը ղիս կը վրդովէր ու չէի կարող իրենց աչքերուն մէջ նայիլ։ Սուր և անդամազրկի ցաւով կը նշմարէի որ անջնջելի մղձաւանջներ կան հոն և թէ մանկական ժպիտը, մանկական պայծառ ու մաքուր լոյսը մարած էր անոնց աչքերուն մէջ։ Իրենց թուխ, մթին, մուսկ դէմքերուն վրայ ամբողջ արհաւիրքը անպատմելի ժամերուն երբեմն կարելի էր կարգալ ինչպէս բաց գիրքի մը վրայ, բայց երբեմն ամէն բան կը սեւնար և անթափանցելի կը դառնային։ ասիկա ալ աւելի խռովիչ էր։

Շատ անգամ լուռ կը փնային ու համր՝ մեր հարցումներուն դիմաց։ Բայց երբ խօսէին, իրենց իւրաքանչիւր բառը հոգեվարքի վայրկեան մը, անմարելի տուայտանքներու, վիշտի և մանաւանդ կարօտի աշխարհ մը ընդնշմարել կուտար։ Որքերէն ոմանք մայր ունէին ու ամէն օր սրտաճմլիկ տաղնապներու ականաւտեա կ'ըլլայինք։

Երբեմն, հախառակ բոլոր նիւթական գծուարութիւններուն, մայրերը իրենց կարգին կարօտէ բռնուած կուգային Մերսին, աճապարանքով և անձկութիւնով կը փնտռէին իրենց զաւակը որքերուն խումբին մէջ, ու ցաւագին ջղադրութեամբ մը մերձենալով անոր՝ քարի պէս անշարժ կը մնային ու չէին համարձակեր զայն

համբուրելու... այդ իրարմէ բաժնուած մօր և զաւակին մէջ պէտք չէր որ գորովանքի նոր կապեր հաստատուէին։ Այս դառն ճակատագիրը կը հասկնային բնազդով ու կը վերագրանային ալ աւելի հրահրուած վիշտով ու կարօտով։

Գիշեր մը ուղելով իրենց այցելել պառկեալուն ետքը՝ առաջնորդուեցայ որքերուն ննջարանը. անմոռանալի ու զարհուրելի պատկեր մը ներկայացաւ աչքիս... Ընդարձակ սրահին մէջ, կարգաւ դետինը փռուած անկողիններու վրայ, կիսամերկ մանկական անդամներու շփոթութիւն մըն էր... տեղը նեղ ըլլալուն՝ տղաքը իրարու կից պառկած էին կարծեմ. չնչառութեան և ուրիշ այլ և այլ արտաշնչումներէ օգը անհնչելի և խեղդիչ դարձած էր։ Կէս մութին մէջ չեմ գիտեր ինչ մը կը ծածանէր խռովիչ ու մղձաւանջային։ Տղոց մարմինները կորսուած անսաւան անկողիններու սեւութեան հետ, միմիայն անդամներու գլիծերը կ'երեւային ասդին անդին։ Բազուկներ ու թեւեր... և այդ սրահները սրբապղծուած ու խառնշուկուած գերեզմաններու պէս տխուր թուեցան ինծի։

Երբեմն մէկը գէշ երազէ մը դրդուած՝ գլուխը կը բարձրացնէր և շուրջը կը նայէր սոսկալով, ու իր մէկ աղաղակէն՝ բոլոր այդ անձե, գրեթէ զանգուածային կոյտերը կը խլրտէին ու երբեմն՝ ասդին անդին անհանգիստ գլուխներ ալ կը ցցուէին։ Սռաջին օրքերուն պատահեր է որ մէկ տղու մը զառանցանքներէն վրդովուած ու կէս քունի մէջ չհասկնալով թէ ո՞ւր են, ամբողջ սրահի մը տղաքը կանգներ են աղաղակելով, կարծելով թէ ջարդի ժամերու մէջ կը գտնուին։

Հախառակ մտադրած ըլլալուս բոլոր պաղարիւնութիւնս պահելու, այդ գորովանքէ, մայրական խնամքէ

ու սերէ գրկուած մանկական գէղը զիս դղրդեց խորապէս... ուղեցի մեկնիլ ու մի անընդունակութիւնով չկանգարել տղոց քունը... ոմանք կը հառաչէին, ու ամենքն արթնցած անհանգիստ նայուածքներ կ'ուղղէին մեզի...

Մեկնելու կը պատրաստուէինք երբ գրեթէ ոտքերուս առաջը աղջնակ մը տեսայ. երկու պայծառ և անթարթ բիւրեղ ինծի կը նայէին... խարտեաչ մաղեր ցրուած էին բարձին վրայ, վտիտ վիզը, վտիտ անդամները այնպիսի հոգեկան և ֆիզիգական թշուառութիւն մը կը ներկայացնէին որ չկրցայ ինքզինքս բռնել ու սկսայ լալ. ո՛րքան ալ հեծեծանքներս խեղդուած էին, տղաքը լսեցին ու արթնցան: Վայրկեան մը դարմանալի լուծիւն տիրեց, բոլոր շունչերը բռնուած էին... գըլուխներ բարձրացան, ու մէկը սկսաւ լալ. այս նշանին վրայ բոլորը մէկէն, հարկւրաւոր տղաքներ, սարսափելի ջղաձգութենէ մը բռնուած, իրենց վտիտ ու անզօր անդամները գալարելով, իրենց թշուառ խշտեակներուն վրայ սկսան հեծեծազին աղաղակել ու արտասուել, իրենց կորսնցուցած ծնողքները կանչելով...

Երկար ատեն հարկ եղաւ մեզի որպէս զի կարենալինք զիրենք հանդարտեցնել: Երբ վերջապէս իրենց յոգնած գլուխները հանգչեցուցին բարձին վրայ, գոյգ մը պայծառ աչքերը աղջնակին միշտ ինծի կը նայէին ու մեկնելէ առաջ ուղկելով գիտնալ թէ ինչո՞ւ չէր քնացեր՝ երբ իրեն մօտեցայ, երկու թեւերը երկնցուց վիզիս ու երկար ատեն զիս պահեց իր մօտ... Մեկնելէ առաջ կրկին նայեցայ ամենուն վրայ. սրահը լուռ և խաղաղած էր. ինծի հաւաստեցին նաեւ որ այլ եւս հանդարտ կը քնանան մինչեւ առաւօտ: Ինծի թուեցաւ սակայն որ այդ մանուկները առանց դադարի և անողորմ յամառութեամբ մը կ'երազեն իրենց անցուցած սարսափի

օրերը և թէ մղձաւանջը շարունակաբար կը ծածանի իրենց թխորակ գլուխներուն վերեւ:

Առաջին օրէն խօսած էին ինծի առեւանգուած ութամեայ աղջկան մը վրայ. ու թէեւ զինքը դեռ չէին նշանակած ինծի, կը զգայի թէ ան էր... անխուսափելիօրէն ան ըլլալու էր. այդ վշտագին ու ցաւատանջ աչքերուն մէջ այնպիսի անդարմանելի բան մը կար, որ միշտ զիս վատ ու երկչոտ կը դարձնէր և կը խուսափէի դիմագրաւելու այդ նորատեսակ տառապանքին յայտնութեանը:

Ամէն օր երբ որբուկներուն և որբուհիներուն շարքը կ'այցելէի, արդէն իսկ ընտանեցած իրենց իւրաքանչիւրին արձաւրալի պատմութիւններուն, կ'անցնէի արագ այդ մէկ մանկական դէմքին առաջքէն, բնադդաբար զգալով թէ արտակարգ պարագայ մը կայ կապուած այդ փոքրիկ աղջկան պատմութեան մէջ:

Ինծի պատմած էին սակայն անոր պատմութիւնը՝ իր բոլոր դժնդակ մանրամասնութիւններով: Արդե՞օք կարելի էր... Ես չէի կրնար ըմբռնել այդ հրէշութիւնը:

Բայց օր մը վերջապէս իմ մօտս բերին այդ աղջիկը ու ես շիտթուած ու ամօթահար մնացի իր առջեւ: Երբ բոլորովին առանձին մնացինք, այն ատեն միայն բարձրացուցի աչքերս դէպ ինքը, ու ձեռքը բռնած՝ երկար ատեն նայեցայ իր վտիտ ու դողահար էութեան՝ առանց խօսելու և առանց ու եւ է հարցում ուղղելու: Ինծի թուեցաւ որոշ կերպով թէ այդ բանին վրայ ո՛ր և է անարկուծիւն, ո՛ր և է հետաքրքրութիւն մեղսակցութեան մը պէս հրէշային բան էր... Եւ արդէն ինչ հարկ կար մանրամասնութիւններ գիտնալու, յուզելու այդ անախդ մանկիկին յիշողութիւնը. իր պատկերը բաւա-

կան էր ու իր աչքերը, իր վիրաւորուած, մատղաշ անասունի աչքերը՝ կը պատմէին ամէն բան :

Շատ վախտ էր ու տխեղ՝ երեւոյթով . իր բարակ բաղուկները երկու դիւրաբեկ ձողերու պէս կ'իյնային մարմնոյն երկայնքին . տկար սրունքները կը վերջանային բոպիկ և խոշոր ռակրուտ ոտքերով՝ որոնց վրայ յօդուածները պինդ հանգոյցներ կը կազմէին . մարմինը կորսուած էր լայն պլուզին ծալքերուն մէջ՝ որուն օձիքէն վեր կը ցայտէր երկայն և նուրբ վիզը չնորհալի ճկունութիւնով մը հակած մէկ կողմին՝ կարծես ընկճուած գլխուն ծանրութենէն . յարդի գոյն ողորթ մազեր անհաւասար կերպով կտրտուած կ'իյնային ճակտին վրայ, կը ծածկէին քունքերը և կ'ընկերանային ծոծրակի գծին . . . Ս.յդ արեւի տակ ծնած ու արեւի տակ մեծցած դուռնա մազերու պսակին տակ՝ իր աչքերը, իր մոռլ ու վշտաղին աչքերը իրենց անակնկալ արտայայտութեամբ կը սգաւորէին այդ ճղճիմ, այդ վատուծ ու խղճալի էութիւնը . . .

Իր անարգուած և նախատինքի ենթարկուած մանկութիւնը արթնցած էր վաղահասօրէն մարդկային դերագոյն դժբախտութեան : Ի՞նչ մտածում և ի՞նչ խորհուրդ կը վէտլէտէր իր ճակտին ներքեւ . . . Ս.յն օրէն ի վեր որ մտած էր անիկայ որբանոցին մէջ, այն օրէն ի վեր չէր ժպտած ու չէր խօսած ոչ մէկ անգամ . մըլս տղաքը կը խմբուէին, իրենց դժբախտութիւնն ու թլուռութիւնը կը միացնէին, իրարու կը հաղորդէին իրենց ցաւերն ու կարօտները, և շատ անգամ կը մխիթարուէին՝ աւելի մեծ վշտի մը արտայայտութեան մէջ : Բայց անիկայ չէր մօտենար ոչ մէկուն և իր ցաւին մէջ, առանձին ու դաժան մնացած էր միշտ :

Հիմա կը նայէի իրեն՝ խանդաղատանքով և վրդով-

ւած ուշադրութեամբ մը . իր դէմքին ամէն մէկ մանրամասնութիւնները կը տպաւորուէին իմ հոգիիս մէջ : Իր ձեռքը սառի պէս պաղ էր ու երբեմն կը դողդոջեր ձեռքիս մէջ, երբեմն կը դիմադրէր իմ փայփայանքիս ու երբեմն կը լքուէր մանկական վստահութեամբ : Հետզհետէ կ'անդրադառնայի թէ այդ անսովոր բանը որ ինծի թէ՛ երկիւղ թէ՛ յուզում պատճառած էր, այն աններդաշնակութիւնն էր որ կար իր ութը տարու մանկան ֆիզիզական կազմուածքին ու դէմքի արտայայտութեան մէջ : Ս.յդ կանխահաս հոգեկան տաղնապը, այդ չհակցուած չմբռնուած դժբախտութեան մը անսահմանելի տուայտանքը, այդ ասեղութիւնը ու մշտատեւ ոխը՝ իր մատղաշ, վախտ և տժգոյն դէմքին վրայ այնպիսի պատկեր էր՝ որուն արտայայտութենէն ամէն բան կը խախտէր հոգիիս մէջ, ու անկաշուն և դողդոջուն յուզմունքով մը ուժաբեկ կը զգայի ինքզինքս :

Ինքը ապահովուած իմ լոռութենէս, աչքերը սևեռեց վրաս, ու իր ողբաղին հոգիէն բան մը հաղորդակցութեան մէջ մտաւ ինծի հետ : Մէկէն, իր միջին ու տանջրւած նայուածքը քօղարկուեցաւ հանդարտ տխրութիւնով ու բիբերը շատոնց ի վեր վառած ու մոխրով ծածկուած ածուխի կապտորակ տմոյնութիւնը ստացան : Իր սուր ուսերը բարձրացուց դէպի վեր և հակառակ սօթագին միջօրէին՝ սկոաւ դողալ ամբողջ մարմնով . իր փոքրիկ կզակը կը կափկափէր չարագուշակ աղմուկով մը, ու իր նայուածքը իմ յուզուած մտածումիս կը հետեւէր եւ կարծես ցոլք մը իր բիբերուն մէջ, տխրութեան քօղին ներքեւէն կը պլպլար ու կ'ելեւէջէր համաձայն իմ վրդովմունքիս վէտլետուումներուն :

Օ՛հ ճղճիմ, ցաւատանջ . . . լքուած էակը . ո՞ւր այդ

Փոքրիկ մարմնոյն մէջ բունած էր անարկու վիշտը •
ինչպէ՛ս իր մկանունքները նեարդ առ նեարդ դեռ կը
թրթռային կրած նախատինքին ըմբոստութենէն . . . :

Յիմարական ջերմութիւն մը խուժեց ուղեղիս մէջ •

— Մայրի՛կ . . . մայրի՛կ . . .

Ի՞նքն էր որ արտասանեց այդ գերագոյն կոչը , նը-
ման միւս որբերուն , որ յաճախ ցաւի կամ կարօտի մէջ
իրենց մայրը կը փնտռէին , թէ ես էի որ գոչեցի այդ
քառերը , չեմ գիտեր : Իմ բազուկներուս մէջ առի զինքը
ծունկիս վրայ օրօրեցի իր թեթեւ մարմինը ու
ջանացի որ գոնէ պահ մը անիկա իմ խելայեղ վշտիս
մէջ իրը մոռնայ , ինքզինքը մոռնա՛յ . . .

Դուրսը որբերու ժխորը կը լսուէր • աչքերուս կը
հանդիպէին թթնիկ մը գազաթին ճիւղերը ճերմկոտած
տերեւներով՝ շողշողո՛ւն արեւին մէջ . բզէզներ ոսկի
կածկտառներով կ'անցնէին միջոցին մէջէն ու կենսա-
ւէտ հեւք մը կը ծածանէր կիլիկեան ջինջ և կապոյտ
երկնքին տակ և իմ տենդէ վարակուած երակներուս
մէջ այնպիսի զլխու պտոյտ պատճառող արագութիւն
մը կը զգայի , որ գուրգուրանքով դողդոջուն՝ յիմարա-
բար կը սեղձէի խեղճ փոքրիկին մարմինը կուրծքիս
վրայ :

Սնկանոն և չտապ սրտի զարկեր կը պատասխա-
նէին իմ փայփայանքիս . . . ուրիշ ոչինչ . . . : Անիկա աչ-
քերը փակեր էր ու այդ սառած ու տժգոյն մարմինը
ծունկերուս վրայ դիակի մը անշարժութիւնը ունէր .
յարդի գոյն ողորկ մազերը , քրտինքէ խոնաւ , փակած
էին ճակատին վրայ • ու երբ չթռնէր մօտիկեցողի՝ զգա-
ցի որ անոնք յուզուած էին դեռ այն գազանին շուն-
չովը՝ որ մօտիկեցեր էր այդ աղեկին :

Ատանայի մէջ՝ այդ միջոցին որբերը տեղ մը հա-

ւաքուած չըլլալով և չունենալով որոշ արձանագրու-
թիւն մը անմիջապէս ձեռնարկեցինք դիտնալ իրենց
գտնուած տեղերը և անունները նշանակել : Առաջնոր-
դարանի մէջ նստած կը խօսակցէինք այդ մասին :

— Որբեր ամէն տեղ կան , ըսաւ ծերունի քահա-
նայ մը՝ ձեռքի լայն շարժում մը ընելով և ցուցնելով
հրդեհուած քաղաքին չորս կողմը . . . Իր ճերմակ մօրու-
քը պահ մը դողդոջեց ու իր յուզուած և արտասուա-
լից աչքերը , իր ծեր մարդու մարած ու տխուր աչքե-
րը , բարձրացնելով դէպի մեզ մրմնջեց •

— Գացէ՛ք հիւանդանոցները , գացէ՛ք դէպի վրան-
ները , նայեցէ՛ք նոյն իսկ եկեղեցիի բակին մէջ . . . ամեն
կողմ որբեր կը գտնէ՛ք . . . :

Դուրսը խոնուած ժողովուրդը իմանալով մեր պաշ-
տօնը և մեր նպատակը , արդէն դիզուած էր դրանք ա-
ռաջք • ճերմակ քօղերու ներքեւէն կնոջ և մօր աչքեր ,
աղերսող և ողբազին տխրութիւնով մը կը յառէին ին-
ծի • շատեր տղոց ձեռքէն բռնած էին բայց մեծ մասը
կը կրէին զանոնք բազուկներու վրայ՝ սքօղած իրենց
լաջակին ներքեւ , և այնպէս անշարժ ու վտիտ՝ որ
կարծես պատանքներու մէջ ծածկուած դիակներ ըլլա-
յին : Մէկիկ , մէկիկ կլիներ մօտիկցան մեզի :

— Ցաւերս ասեմ . . . առիւծի պէս առողջ ու կայ-
տառ էր տղա՛ս • հիմակ աս հալին հասաւ . . . երեսնե-
րէն վարդ կը կաթէր , հիմակ մօխիրի գոյն առաւ . . .
աչքերս կուրնա՛ն . . . աչքերուս մէջ լոյս ու արեւ չմնաց . . .
ամէն օր թեւերուս վրայ իր մարմինը աւելի թեթեւցաւ ,
մեծնալու տեղ պղտիկցաւ , մորթ ու ու ոսկորը մնաց . . .

Հեծկտանքներ ձայնը խղդեցին :

Մտնեցանք իրեն և ուղեցինք լաչակը մէկ կողմ
առնել տեսնելու համար աղեկը : Կինը պահ մը վարանեւ

ցաւ . իր մայրական հպարտութիւնը խաչեցաւ այդ վի-
ժածը ներկայացնելու . իր սեւ աչքերուն մէջ ոխի և
դժբախտութեան կայծեր կը փայլատակէին : Բայց հակա-
ռակ իր ընկրկումին՝ կը տեսնէինք հէգ և տխրոյթ տղի-
կը , ինքն իր վրայ կը կտամ , ափ մը անգոյն , գրեթէ
անկենդան նիւթի վերածուած , որ սաստիկ լոյսէն և մեր
ներկայութենէն խրուած սկսաւ ճշալ մօրը կուրծքը
ճանկրտելով . . . չորցած չրթունքները տաժանքով կը
պրկուէին , կը դալարուէին , և ճերմկած ու վտիտ լեզուն
կը թրթռար մեղմօրէն . . . իր պառաւի խորշոմած դէմ-
քին վրայ այնպիսի թշուառութիւն կար որ անկարելի
էր հաւատալ իր մանկութեանը :

— Գա՛նի տարեկան է հարցուցինք մօրը :

— Երեք տարեկան մըմնջեց , ու պահ մը մտածկոտ
մնալէ ետքը , կարկառեց դայն մեզի :

— Առէ՛ք ու պահեցէ՛ք . . . օտարականներ ուղեցին
չտուի . . . մարդս զարկին , տաղբերս սպաննեցին ,
տունս ու այգիս այրեցին , խարապաթ դարձուցին . .
չոր գլուխս ու զաւակս մնաց աշխարհիս վրայ , անոր հա-
մար չտուի . հուրէն ու սուրէն աղատեցանք . . . ամա ցաւը
մեր ետեւէն եկաւ շուքի պէս : Անտէր անտիրական՝
գիշերները գլուխս հողին , ցորեկները , անօթի արիւնս
ցամքեցուցի . . . իմ անիծուած արեւս չմարեցաւ որ աս
օրն ալ տեսնամ . . . առէ՛ք ու դուք պահեցէ՛ք , ասկէ
ետքը . . . իմ ճարս չէ մնացեր :

Տղեկը կը շարունակէր ճշալ ու երկու սեւ ու վտիտ
ձեռքեր , երկայն և ջղաձգուած մատներով սարդի
պէս կը դալարուէին կնոջ կուրծքին վրայ ու ոխերիմ
քամառութեամբ մը կը ճանկրտէին դայն . կը զգայիր
որ երախային վտանգուած կենսականութիւնը թշնամա-
ցած էր մօրը անկարողութեան դէմ . . .

— Այսպէս շատեր կան՝ կ'ըսէր ծերունի քահանան
Քրք փղձկուած ու անհանգիստ մեր մտածումները կը
հաղորդէինք իրարու . . .

Երկար տողանցումը որբացած աղոց իրենց անհա-
ւատալի , սահմուկեցնող պատմութիւնները թմրեցուցած
էին գրեթէ մեր շղայնութիւնը . ամէն կարգի թշուառ
մանկիկներ կային հոն . ոմանք կայտառ և առողջ մնա-
ցած էին՝ կարծես անդիտակ իրենց պատահած դժբախ-
տութեանը , դիմանալով տաքին , անօթութեան , մերկու-
թեան . . . անպարտելի կենսականութիւն մը կը ժայթքէր
ցնցոտիներու մէջէն երեւան եկած իրենց թուխ և պինդ
անդամներէն , սեւ աչքեր կը փայլատակէին յամառ լոյ-
սով և կարծես մեզի կը խոստանային շարունակել ցե-
ղին կեանքը , հակառակ ամէն բանի : Ու այդ սրտապն-
դող իրեւոյթը՝ հաւատք ու քաջութիւն կը ներշնչէր
մեզի . . .

Ու յանկարծ պատկերը կը փոխուէր . . . շարքով կը
բերէին երկարատեւ հոգեւարքի մը մէջ տուայտող տը-
ղաք , համաճարակէ հազիւ աղատած , երկաթ և տաժա-
նելի ապաքինման մը մէջ սպառած էութիւններ , կեն-
դանի վիժածներ , տղաք որ յանկարծ դադրեր էին ապ-
րելէ , մեծնալէ , դարգանալէ , բայց մահը մոռցեր էր զի-
րենք իրենց մօրը գիրկին մէջ : Ու այդ պատկերը սար-
սափելի էր :

Այսպէս ծանօթացանք եօթամեայ աղջկան մը որ
կմախքի պէս վտիտ պառկած էր մօրը ծունկերուն վը-
րայ . միայն գլուխը իր ծաւալը պահած էր և համեմա-
տութեամբ նսեմացած մարմնին՝ արտակարգ կերպով
խոշոր կը թուէր . երկու խելացի ու սեւ աչքեր , երկու
ցաւով և վիշտով լեցուն աչքեր կը բացուէին խոռոչա-
ցած կապիճներուն մէջ . . .

Մայրը կը հեծեծէր :

— Ինչ որ ալ ընենք՝ պարապ է՝ ... պիտի մեռնի ,
պիտի մեռնի՝ ...

Վտիտ մարմինը անշարժ մը մնար , և այտերուն
ցցուած ոսկրներուն վրայ մկանունքները չէին շարժեր
յուզմունքէ ... Միայն աչքերը կը հասկնային այդ չա-
րագուշակ բառերուն իմաստը ու թախծութենէ խոնաւ ,
անսահմանելիօրէն դժբախդ , այդ աչքերը մեղի կը նա-
յէին պաղատելով :

Ուղեցինք լռեցնել մայրը , յոյս ներշնչել իրեն որպէս
զի մանկիկն ալ յոյսով լեցուէր : Բայց մեր բոլոր խրա-
խուսող բառերուն մայրը՝ կը պատասխանէր յամառու-
թեամբ :

— Պիտի մեռնի՝ ... պիտի մեռնի՝ ...

Ու աչքերը պահ մը մեր բռնադժօսիկ ժպիտներով
դիմակաւորուած դէմքերուն վրայ վարանելէ ետքը՝
յուսահատօրէն կը հաւատային մօրը խօսքերուն :

Այն հիւանդանոցը որ կը գտնուէր Անգղիոյ հիւ-
պատոսի կնոջը հսկողութեան ներքեւ՝ կը պատսպարէր
նաեւ քանի մը որբեր որոնք վիրաւորուած էին դէպքի
օրերուն . և մինչեւ հիմայ խնամքի ենթարկուած : Վը-
րանները երթալէ առաջ այցելեցինք այդ հաստատու-
թիւնը : Հիւպատոսուհին մեզ ընդունեց սիրալիր քաղց-
րութեամբ : Նիհար , պզտիկ կազմուածքով , ծայրայե-
ղօրէն պարզ , իր ճերմակ քթանէ գոգնոցին ներքեւ
զրեթէ կորսուած մարմնով այդ անզուգական անձնուի-
րութեամբ մը տողորուած կինը մեղի երկարօրէն պատ-
մեց իր ճեղքէն անցած տղոց պատմութիւնները :

— Վիրաւորուածներուն մեծ մասը հրացանի գըն-
տակներով զարնուած էին ... մէկ քանի հատներ միայն

տանիքներէն նետուած կամ ինկած էին փախուստի պա-
հուն ... արիւնթաթախ և գրեթէ պատառ պատառ
եղած մարմնով , տղաքը կը բերէին ու կը յանձնէին
մեզի ... կային որ եօթը , ութը տեղէ զարնուած էին .
ուրիշներ կխռովին այրած ... սարսափելի ...

Իր կապոյտ , պայծառ և սովորաբար անթափանցելի
աչքերը կայծակի արագութեամբ կը վառէին յուզմուն-
քով :

— Առաջին օրերուն անկարելի էր անունները ար-
ձանագրել ... բան մը չէինք դիտեր . մեղի եկած տղաքը
ծնողք ունէի՞ն , սպաննուած էի՞ն , փախած էի՞ն , կա-
րելի չէր ստուգել ... շատեր մեռան այդպէս ... երբեմն
կին մը կամ իր կարգին վիրաւորուած մարդ մը խելա-
գարի պէս կուգար հիւանդանոց , աճապարանքով կը
քննէր հիւանդները , և անտարբեր սարսափելի վերքերու
դիմաց , իր զաւակը կը փնտռէր :

Պահ մը լռեց և շրթունքը դալարուեցաւ մասնաւոր
ծամածուռութիւնով մը ... անպատմելի յիշատակներ
կ'անցնէին մտքէն ...

Ընդհանրապէս բախտ չունէին , անգամ մը միայն
մայր մը հանդիպեցաւ իր զաւակին ... բայց շատ ուշ ,
արդէն մեռած էր ...

Դարձեալ բոպէ մը լռութիւն ...

— Հոս , սա սեղանին վրայ տեղափոխած էինք դիա-
կը ... անձանաչելի դարձած էր ստացած վերքերէն . բայց
մայրը ճանչցաւ զայն ... ապշած և սևեռած նայեցաւ իր
զաւակին վրայ ... երկար ատեն ... ոչ մէկ կաթիլ արտա-
սուք չ'եղաւ աչքերէն , յետոյ սկսաւ խնդալ անօրինակ և
սարսափեցնող քրքիջով մը ... դժուարաւ ղինքը հեռա-
ցուցինք և ուրիշ սրահ մը տարինք ... երեք օր շարու-

նակ ուղեղի տագնապէ տանջուած, վիրաւորուած գայլի պէս կ'ոռնար, և իր ձայնը այնքան բարձր ու տիրակա՛ն կը հնչէր որ բոլոր հիւանդներուն հեծմունքները, անդամահատողներուն յուսահատական կոչերը կը խուլնային այդ մայրական աղաղակին մէջ... Երեք օր ետքը մեռաւ, մոռցած էր իր ցաւը, անդամալուծուած ուղեղով քանի մը ժամ ապրելով երջանիկ պատրանքի մը մէջ... սաւանը ծալած ու կուրծքին սեղմած էր. կարծեց թէ իր զաւակն է ողջ և առողջ: Դանի մը ժամ խօսեցաւ սաւանին հետ և օրօրեց զայն երգելով և իր երգին մէջ քնացաւ վերջին քունովը... ջղաձգուած դիակին բազուկներէն՝ դժուարաւ կրցանք առնել սաւանը ու անոր մէջ պատանքեցինք դժբաղդ մայրը...

Յմենքս ալ լռին կ'արտասուէինք: Ինքը չէր լար ու կապոյտ աչքերը խոնարհեցուցած էր գետին: Յանկարծ յարեց.

— Յուզումնալի և արկածներով լեցուն կեանք մը ունեցած եմ, ծարաւի արտակարգ զգայնութիւններով մինչև իսկ վաղած եմ առիւծի որսորդութեան... ամուսինիս պաշտօնին բերումով գացած եմ հեռաւոր և վայրենի երկիրներ. տեսեր եմ Հնդկաստանի սովերը և համաճարակները... տեսեր եմ ամբողջ մարդկութիւններ հնձուած մէկ հարուածով... կը կարծէի թէ այլ եւս որ և է նոր յուզում անկարելի էր աւելցնել ունեցած զգայնութիւններուս, այլ սակայն այդ մօրը աղաղակը անմոռանալի ձայն մըն է որ պիտի մնայ յիշատակիւ մէջ...

Ու անմիջապէս գրեթէ սթափած իր յուզմունքէն, մեղի դարձաւ ժպտուն ու հանդարտ և հրաւիրեց սրահները այցելել: Սանդուղներուն վրայ, մղուած մեր հետքերը թռնէին՝ կը շարունակէր խօսիլ: Իրեն կը

հարցնէի շատ մը մանրամասնութիւններ... պատուհանէ մը աւերակ քաղաքը կ'երեւար...

— Ամբողջ հորիզոնը շառագունած էր. և բոցերը կը բարձրանային քաղաքին ամէն կողմէն, դէպ ի մեզ կուգային: Ամէն պահուն կը կարծէինք թէ պիտի ըստիպուինք հեռանալ հիւպատոսարանէն և մեր պատբապարեակներով փողոցը թափուիլ... հրացաններու խօսցուցիչ և անդադրում աղմուկին մէջէն մարդկային խառն, չփոթ, տարտամ և ահաբեկ աղմուկ մը՝ կարծես մէկ բերանէ ելած կը հասնէր մինչև մեզ... Մարդիկ ճշմարիտ սատանաներու փոխուած էին և անգթութեանէ գլխովցած, կը զարնէին, կը զարնէին անխնայ... երբէք չպիտի մոռնամ այդ չոր և անազորոյն դէմքերը. սեւցած վառօդէն, ծամածռած արիւնի ծարաւէն, այդ պրկուած և սեւ բազուկները, այդ չիլ և հատուհայուած քները ոճրագործներուն... մարդիկ մարդ ըլլալէ դադարած էին... ճշմարիտ սատանաներ... ան... կը դադարած էին... ճշմարիտ սատանաներ... ան... կը յիշեմ այնպիսի բաներ... որոնք անկարելի է մէկ օրուան մէջ պատմել...: Այդ օրն էր... մայր մը իր դաւալը գիրկը կը փախչէր տանիքէ տանիք ու մեր տանը մօտեցած էր...: Իրեն նշան կ'ընէինք, կը խրախուսէինք...: Երկու հրէշներ, հրացանը ուսերնուն, տեսան գլխքը: Մանկիկը դարմացած ու զուարճացած պարօղ բոցերէն, մօրը ուսին վրայէն երեսը դարձուցած երկինքին՝ կը նայէր կարմրած հորիզոնին: Հրացանները կ'ուղղուին, նշան կ'առնեն...: Շունչեքնիս բռնած կը ջանանք հասկցնել վտանգը փախստական կնոջը. բայց անիկա չի հասկնար ու կը շարունակէ տանիքէ տանիք անցնիլ: Գնատը կը մեկնի և սղուն գլուխը անկենդանացած կը հակի մօրը ուսին վրայ: Կինը չէր հասկցած, չէր ըմբռնած... գնատակներ կը տեղային ամէն կողմէն

և խլացուցիչ աղմուկին մէջ այդ մէկ դնտակին ձայնը կորսուած էր : Երբ մեզի հասաւ, այն ատեն միայն տեսաւ որ աղուէն ճակատը ծակած էր և փոքրիկ կեանքը մարած էր առ յաւէտ :

Ու հիւպատոսուհին, կարծես հետեւելով իր մտածումին, կը կրկնէ քանի մը անգամ . « ճշմարիտ սատահանէ՞ր, ճշմարիտ սատահանէ՞ր... »

Մարմարեայ սրահներու զով և մաքուր սպիտակութեան վրայ առժամանակեայ հիւանդանոցին սենեակները կը բացուէին . գետինը փռուած անկողիններէ ինչպէս նաեւ մահճակալներէ, անձկալի և հետաքրքիր գլուխներ կը բարձրանային և կը նայէին մեզի . Ոմանք պահ մը մեր կողմը սեւեռելէ ետքը իրենց յոգնած աչքերը, գլուխին պատին կը դարձնէին սրտմտութեամբ՝ նախապէս վհատած մեր գլխութենէն և վստահ մեր հետաքրքրութեան ունայնութեանը վրայ :

Դուրսի սրահին մէջ նախ կը տեսնենք այրեր՝ սրբունքներնին կտրուած, բազուկնին կապուած կամ գլուխնին ծածկուած վիրակապներու փաթտոցի մը մէջ : Հականեխականներու հոտը խառնուած ամիսներէ ի վեր յամառող վերքերու նեխութեանց՝ նողկալի մթնոլորտ մը յառաջ կը բերեր իրենց շուրջը . ոմանք երիտասարդ էին՝ լայն և թիկնեղ մարմնով, և անօրինակ յուսաբեկութիւն մը կը ներշնչէին ինչպէս իրենց առողջ ուռճացումներուն մէջ տապալրի հարուածով մը ինկած կաղնիներ . ոմանք ցկեանս խեղանդամուած էին ու կ'ըսպասէին արուեստական սրունքներու կամ բազուկներու որ իրենց պիտի դար շատ հեռուէն : Իրենց արեւէն այրած դէմքերուն վրայ ուր ցաւը և վիշտը խորշումներ կազմած էին, կար նաեւ անբացատրելի արտայայտութիւն մը հպարտութեան և գոհունակութեան . մեզի կը նայէին

պայծառ և անամպ աչքերով, բայց երբ իրենց հարցումներ կուղղէինք, կը պատասխանէին վերապահութեամբ ու երկչոտութիւնով, կարծես վախալով չափազանցել իրենց գործունէութեան կարեւորութիւնը : Երբ իրենց անկողիններէն հեռացանք՝ հիւպատոսուհին բացատրեց .

— Այս երիտասարդները ճշմարիտ հերոսներու պէս վարուեցան, 20ի դէմ մէկ էին և անխուսափելի էր որ պիտի իյնային, բայց յուսահատօրէն մաքառեցան... ասի այդ... կարելի է ըսել թէ ըրին ինչ որ մարդկօրէն կրնային ընել...

Քաղցր հպարտութեամբ մը կ'ուռնային մեր կուրծքերը, յուզմունքը կը խղիւղէր մեզ, աչքերնիս լեցուն էր արցունքներով . ու երբ դէպի ետեւ դարձանք, իրենց թուխ և տառապազին դէմքերը, մարտիրոսի լուսաճառնաչ պայծառութեամբ մը ողորուած էին կարծես, ու իրենց ժպիտը բեղնաւոր արեւի ճառագայթի մը պէս յոյս ու քաջութիւն ներշնչեց մեզի :

Նոյն միջոցին, ճամբուն վրայ, միայնակ անկողին մը մեզ կեցուց . ցաւատանջ դէմքով, յուսահատած և ողբազին աչքերով ծերունի մըն էր : Երկայն ճերմակ մօրուքը որ կը տարածուէր ոսկրուտ կուրծքին վրայ ու ճերմակ մազերով չրջանակուած դէմքը չափազանց նիհար՝ գրեթէ սեւ կ'երեւար . այսերուն ոսկորները կը ցցուէին ու մոթը կը կաղապարուէր մագաղաթի կարծրութեամբ : Իր նահապետի պատկառանք ներշնչող արտայայտութիւնը, իր նայուածքին լրջութիւնը մոռցնել կուտային իր ցնցոտիները՝ որոնցմով ծածկուած էր : Երկու ձեռքերը վերմակին վրայ կ'իյնային նոյնպէս սեւ և գծաւորուած առասանի պէս պինդ երակներուն ցայտուն կարծրութենէն... կարծես անդիմադրելի ներքին

ուժէ մը մղուած անոնք կը պրկուէին ու մատները կը ձգտէին դալարուելու, բզկտելու: Երբ իր շուրջը բոլորուեցանք՝ աչքերը գոցեց և շրթունքը սեղմեց: Հիւսկա-տոսունին տեղեկութիւններ տուաւ:

— Ինքն իր մէջ ամփոփուած ծերունի մըն է. գրեթէ բնաւ չի խօսիր. ահաւելի վէրք մը ունէր փորին վըրայ. աղիքները դուրս թափուած էին... ես ինքս զարմացած եմ թէ ինչպէ՞ս դիմացաւ և ինչպէ՞ս ապրեցաւ...: Կեանքը... զարմանալի է... երբեմն երկչոտ թռչունի մը պէս մէկ ոստումով կ'երթայ, կը հեռանայ, երբեմն ալ կը կառչի մարմինին և մարդուս ամէն մէկ անդամին փարած կը մնայ՝ հակառակ կրած հարուածներուն:... այսպէս կ'ին մը ունեցանք անհամար վէրքերով ծածկուած... սրունքները կարեցին, մէկ բազուկը հանեցին... աչքերը կուրցած էին, կուրծքին վրայ ամէն ուղղութեան՝ դաշոյնի և այրուցքի հետքեր ունէր... իր մարդկային ձևէն կէսը զեղչուած էր գրեթէ... այլ սակայն երկար ապրեցաւ այդպէս, և ուղեղը արթուն մնաց... մինչեւ վերջին շունչը՝ ամէն օր մէկ մաս կը կտրուէր, կը բաժնուէր մարմինէն, որովհետեւ բոլոր վէրքերը նեխուած էին գրեթէ, ու մինչեւ վերջին շունչը իր սարսափելի կացութեան գիտակցութիւնը ունեցաւ... զարմանալի է...

Մագաղաթի պէս կարծր դէմքը ծերունիին կը կծկուէր անհամբերութեամբ... կարծես կը փափաքէր որ հեռանայինք: Հիւսկատոսունին դէպի ան հակեցաւ գորովանքով...

— Ձերմ ունի, աւելցուց, և այսպէս է օրերէ ի վեր... վէրքերը գոցուած են, բայց հոգեկան անբացարեղի հիւանդութիւնով մը կը տանջուի... Ըսին թէ բազմաթիւ ընտանիքի մը պէտն էր, հողային

ընդարձակ հարստութեան տէր և այսօր բան չէ մնացած. իր ընտանիքին բոլոր անդամները, թէ՛ այր և թէ՛ կին, թէ՛ տղայ սպաննուած են, ու ինքը մինակ մնացած է:

— Ի՞նչ գերագոյն դժբաղդութիւն է իր ողջ մնացածը... կը խորհէի լուրովի, ի՞նչու համար կ'ապրի, ո՞րու համար կ'ապրի, ի՞նչ կարո՞ղ է այլ եւս սպասել այս սգաւորուած աշխարհիս վրայ...: Եթէ երբէք մոռնալու աստուածային մխիթարութիւնն ալ կարելի ըլլար, իրեն համար շատ ուշ է արդէն... Ժամանակ չունի մոռնալու:

Յուսահատած իր համբուսեցէն՝ պիտի հեռանայինք ծերունիին սնարէն երբ մեզմէ մէկը հայերէն մէկ քանի բառ փոխանակեց քովինին հետ: Ինչպէս մեռել մը որ աչքերը բանար՝ ծերունիին արտեւանունքը բարձրացան, շրթունքը դողաց՝ թեթեւօրէն գունաւորուած յուզմունքէն. ճակատին վրայ կնճիւղները խուրունկան, իր աչքերը, իր ծերունի արիականի հանրունկան, իր աչքերը, ալիսուական աչքերը բարձրացուց մեր դարա, գեղեցիկ, ալիսուական աչքերը բարձրացուց մեր վրայ ու ամէն մէկերնուս սեւեռեց անսամանելի արտայայտութեամբ մը: Չէինք գիտեր թէ տառապանքի սատակութիւն մըն էր ունեցածը թէ գոհունակութիւն: Աւելի մօտեցանք իրեն: Մեզմէ մէկը, բժիշկ մը, ծունկի եկաւ անկողինն եղերքը ու ձեռքը բռնեց... այն ատեն նահապետը յուզմունքէ դողդացող ձայնով մը հարցուց.

— Սմէնքդ ալ հո՞յ էք...:

— Այո՛, ամէնքս ալ հայ ենք, հայրիկ... Հիւսկատոսունին բնազդաբար զգալով ծերունիին հոգեկան պահանջը, հեռացեր էր մեր խումբէն և պատուհանին վրէժնած՝ մատներով եղերքին վրայ ո՛ր և է դաշնակի՛ եղանակ մը կ'ուրուագէր:

— Ամէնքդ ալ հայ է՛ք, կրկնեց ծերունին, դարձա՞ցա՞ծ և կարծես հիացած ու աչքերը լեցունեցան արցունքով...

Ուղեց նստիլ: Օգնեցինք իրեն: Ու երբ մեր գուրգուրալի և յուզումէ դողդոջուն ձեռքերը հանդիպեցան իր վշտագին և չարչրկուած մարմինին՝ կարծես անկարող այլ ևս տոկալու, սկսաւ արտասուել առատօրէն: Արցունքը անշշուկ կ'իյնար երեսն ի վար ու կը կորսուէր ձերմակ մօրուքին մէջ. խուլ և անդօր նկկականքներ կը դղրդէին կուրծքը որ կ'ելեէջէր անհանգստող ուժգնութեամբ մը, ու կարծես ամօթահար իր արցունքներէն՝ մէկիկ մէկիկ կը նայէր մեզի կողմնակի և խուսափուիլ նայուածքներով. կ'ուղէր խօսիլ, բայց բառերը չէին վերջանար իր դողդղացող շրթունքներուն վրայ:

Յանկարծ, ինչպէս աղբիւր մը որ կը ցամքի, արցունքները դադրեցան. գլուխը հակեց կուրծքին վրայ և ձեռքերը վերստին սկսան դալարուիլ. քանի մը բոպէ ետքը միայն, իր դեռ խոնաւ աչքերը դարձնելով մեզի ըսաւ ցաւատանջ ձայնով մը

— Ես խարբերդի գաւառէն եմ... հալածուած ու տանջուած, քանի մը անգամ փախչելով հուրէն և սուրէն եկայ Ատանա: Քանի մը անգամ կեանքիս մէջ ընտանիքիս ցիր ու ցան ըլլալը տեսայ... ոմանք սպաննուած, ոմանք փախստական... եօթը մանչ զաւակ ունէի, երեք աղջիկ ու թոռներ, չատ թոռներ... Ամէն անգամուն՝ մեռելներուն սուգը չանցած կը հաւաքէի ցրուած անդամները ընտանիքիս. ու երբ տիւշմանը մեզ կը մոռնար՝ այդ միջոցին նորէն կը կազմէի տունս... Աստուած օրհնեց ջանքերս, ու ամէն անգամուն յաջողեցայ... մէկի տեղ երկուք ունեցայ, երեք ունեցայ... Հիմակ այլ ևս ծերացած ու անկարող՝ կը յու-

սայի աչքերս փակել գոհունակութիւնով, փառարանելով ամենակարողին զօրութիւնը... բայց չեմ գիտեր ի՞նչ անէ՞ք իշաւ մեր գլխուն... Տիւշմանը զարկաւ նորէն ու ամէն բան փճացաւ այս անգամ...:

Պահ մը տաժանելի լռութիւն կը տիրէ...:

— Ամէն բան փճացաւ... երեսունը չորս հոգիէ բաղկացած ընտանիք էինք... երիտասարդները կուռեցան ու կուռի մէջ ինկան... բայց ի զուր... հարսերս տարին, թոռներս այրեցին ու ես չեմ գիտեր ի՞նչու և ի՞նչպէս մնացի... Օտարներ ձեռք դրին վրաս, վերքերս կապեցին ու աղէկցուցին զիս... բայց ցաւս խորունկէն է, հոգիիս մէջն է... անմարելի կրակ մը կայ սրտիս մէջ...:

Ու իր աչքերը այլևս բոլորովին չորցած ու տենդագին՝ կը նայէր մեզի մեր գլխութիւնը հայցելով...:

Իր ցաւը մերն ալ էր ու իր կրակը մեր սրտերուն մէջ ալ կ'այրէր. ամէնքս ալ նստած իր շուրջը՝ կարծես նոր ընտանիք մը կը կազմէինք իրեն, վիշտի ազդականութիւնով կապուած. կարծես ինքն ալ զգաց այդ բանը ու մխիթարութիւնը թուլցուց ու լուսաւորեց իր պատկառելի նահապետի դէմքը... աչքերը բարութիւնով և յոյսով լեցունեցան...:

— Առաջին անգամն է ըսաւ, որ Հայեր, Հայերուօգնութեան կը հասնին... զուլումէն ետքը:

— Մինչև հիմա այդ բանը անկարելի էր, ըսաւ մեր ընկերներէն մէկը... կը ջարդէին, կը սպաննէին, կը վերաւորէին. եղբայրը եղբօրը, քոյրը քոյրը չէր կրնար հասնիլ. մեր որբերը կը ցրուէին օտարներու ձեռքը, մեր վերաւորներուն վերքերը օտարները կը կապէին, մեր հոգեւարքները լքուած կը մեռնէին աւերակներուն մէջ... այս անգամ դո՛ւնէ տխուր մխիթարու-

թիւնը ունեցանք ձեր մօտ ըլլալու, ձեզի հասնելու...:

Գերազոյն յոյսը կրկին ճաճանչեց ծերունիին աչքերուն մէջ...:

— Ձեր ճակատագիրը մերն ալ է. աւելցուց մեր ընկերը. ձեր կրած հարուածով մենք ալ զարնուած ենք... մենք օտարներուն ըրածը չենք կրնար ընել, միջոց և դրամ չունինք... բայց մեր աչքերուն մէջ նոյն արցունքը կայ, մեր երակներուն մէջ նոյն թափւած արիւնին ցաւը... մենք մէկ ընտանիքի դաւակներ ենք...:

— Մէկ ընտանիք, կրկնեց ծերունին անսահմանելի ձայնով մը... յետոյ բազկատարած իր սեւ և դալարուն ձեռքերը դնելով մեր գլուխներուն վրայ՝ հաստատ և կորովի ձայնով մը ըսաւ .

— Օրհնեալ ըլլաք դժուար և ձեր ընկերները, ու ձեր սերունդները, դարերու մէջէն... հիմա կը հասկընամ շատ բան, շատ բան... աչքերս մահուան քունովը գոցուելէ առաջ բացուեցան ճշմարտութեան համար... օրհնեալ ըլլաք դուք և բոլոր անոնք՝ որ ցրուած աշխարհիս շուրջը, աստանդական ու վտաբանդի, սրտով կամ մարմնով խոցուած՝ միխթարութեան ու հանգիստի կը կարօտին... օրհնեալ ըլլան. նոյն հասարակութիւնը անպակաս ըլլայ իրենց սեղաններուն վրայէն... ձեռքերնին երջանիկ ու հոգիսին անդորր ապրին ալ առկէ ետքը... ցաւով ու արցունքով կապուած իրարու, այլեւս ուրախութիւնով ու երջանկութիւնով կապուած զգաք ինքզինքնիդ, ու ընտանիքին, մեծ ընտանիքին պակասած անդամներուն անդերը տան անգամ էւելովը լեցուած տեսնա՛ք... Օրհնեալ ըլլա՛ք... ու այլեւս տիւշմանին դիտաւորութիւնները անկարող դառնան ձեր զօրութեան դէմ:

Մէկիկ մէկիկ՝ ինչպէս նոր ուխտի քրմայետ ձեռքը կրկին դրաւ մեր գլուխներուն վրայ և աղօթքներ մրմնջեց: Ու երբ հրաժեշտ առինք իրմէն, ուղեց կրկին պառկելու աչքերը գոցեց հանդարտութեամբ: Մահատիպ տգիտութիւն մը հետզհետէ կը ձերմկցնէր իր ճակատը: Դժկամակութեամբ հեռացանք հիւանալի ծերունիին քովէն. կարծես մեր հոգիները օծուած էին խուշկով ու մեղրով և օրհնութիւնը իր տառապանքով մաքրացած հոգիին՝ կը ծածանէր մեր գլուխներուն վրայ ու այլ ևս պիտի հետեւէր մեզի մեր շուքերուն պէս: Անգամ մըն ալ նայեցանք իրեն. դէմքը մեռելի անդորրութիւն ստացեր էր և կնճիռները պարզուեր էին. և ո՞վ գիտէ ինչ լուսեղէն երազ, ի՞նչ տեսիլք իր մահամերձ ծերունիի պայծառատեսութեան կ'երևար որ երբ դիմացի սրահը պիտի մտնայինք, վերջին անգամ լսեցինք իր ձայնը ջինջ և բարձր որ իր երջանիկ օրերուն ձայնն էր անտարակոյս:

— Փառք քեզ տէ՛ր, յաղաքս ամենայնի վառք քեզ...

Սրահին մէջ առաջին անգամ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն մայր ու աղջիկ, երկու հայաստանցի կիներ. մօրը մէկ թեւը կտրուած էր և ալ ձեռքին չորս մատները. իսկ աղջիկը, որ հազիւ տասնինգ տարեկան կար, կորսնցուցած էր երկու սրունքները: Ուրբմելի՛, խոշտանդուած կենդանի աչքերով կը նայէին մեզի և կարծես ըսել կ'ուզէին... « Կը տեսնէ՞ք մեր դժբախտութիւնը... » Մայրը դեռ երիտասարդ էր և երկուքն ալ գեղեցիկ էին, անսովոր, արտակարգ գեղեցկութիւնով մը, ինչ որ ալ աւելի տաժանելի կը դարձնէր իրենց խեղանդամուած երեւոյթը: Յոյսեր, երազներ ասպագայի երջանկաւետ հեռանկարներ անցած էին անտարակոյս իրենց ընտելեան օժառուած էութեան

մէջէն . և ահաւաստիկ հիմակ վիրաւորուած ծաղիկներու
կը նմանէին . . .

Մայրը յայտնեց թէ Ակնցի են ու մեծ ընտանիքի
մը շառաւիղներէն . . . հիմակ այլ եւս ոչ ինչ չկայ . . .
ինչպէս իրենց կտրատուած խեղճ մարմինները , ամբողջ
ընտանիքը հատոր հատոր ասդին անդին ցրուած՝ ջար-
դուած ու սպաննուած են . . . ոչ մէկ հատուածը չէ
փրկուած անողոք և ճակատագրային դժբախտութենէն :
Իր գաւառի յատուկ քաղցր ու երգող շէշտով կինը
կ'ըսէր մեզի .

— Մարդ չմնաց , հարստութիւն չմնաց , սերունդ-
չմնաց . . . ես ու աղջիկս մնացինք :

Ու երկու անդամահատուած գեղեցիկ կիները իրենց
համակերպող և տխրագին նայուածքով կը հաստատէին
անսահման թշուառութիւնը իրենց բախտին . . .

— Մենք աշխարհ եկանք սեւ օրով , արցունքի ու
արիւնի մէջ ապրեցանք ու այսպէս ալ պիտի երթանք ,
մեր արեւը միշտ մութ ամպով ծածկուած եղաւ . . .

Աղջիկը իր տասնհինգամեայ պարմանուհիի յամա-
ռող յոյսով կ'աւելցնէր .

— Գրեկ կարգալ գիտեմ . . . բան մը ըսէք ընեմ . . .
ինչով պիտի ապրիմ :

Իր կտրուած անդամներէն մէկը սկսաւ ցնցուիլ
նախ յամր յամր , հետզհետէ արագ . . . չոր և անկենդան
բանի մը աղմուկը ունէր անիկայ որ կը զարնուէր գետ-
նին գաւաղանի համաչափ հարուածներու պէս :

Աղջիկը առանց շատ վրդովուելու ձեռքովը կը
բռնէր ցնցուող ազդըը ու կը ջանար զսպել զայն ու կը
շարունակէր խօսիլ . իր սև և լոյսով ողողուն աչքերուն
մէջ աւելի խաղնչու դէս բան մը կար քան թէ վիշտ .
երկար թաթիւները կը խոնարհէին հետզհետէ այտերուն

վրայ որոնք սկսած էին կարմրիլ . միթիւն խոսկոպիք-
ները առատ մագեքուն՝ կը տամկանային ճակտին վը-
րայ . . .

— Ինչո՞վ պիտի անցունեմ կեանքս , կը կրկնէր
դարձեալ երազկոտ և մտախոհ :

Ամէն բան վերջացած էր իրենց համար , կեանքը
տաժանելի բեռ մը դարձած . մահը օրհնութիւն մը պիտի
ըլլար այդ դժբաղդներուն . . . միթիւն արութեան ոչ մէկ
բառ չէինք գտնար մեր ապշած ու վշտացած հոգեներուն
մէջ ու իրենք են դարձեալ , մայրը՝ որ զինուած ցեղին
վերածննդութեան ամենակարող հանձարովը իր հոգիին
խորէն ինչպէս անսպառ լոյսի աղբիւրի մը մէջէն կ'որ-
սայ յոյսի ճաճանչ մը . . .

— Մենք եկանք ու գացինք . . . հոգ չէ՛ . . . գոնէ
քանի մը պիտի ծառայէ մեր ցաւը . . . ըսէ՛ք . . . յոյս
կա՞յ . . . դուք Սթամպոլէն կուգաք , շատ բան գիտէ՛ք ,
ըսէ՛ք , արձակութիւն պիտի ըլլա՞յ մեր ազգին համար :

Մեր յուզուած լռութեան առաջը , շրթունքները կը
տոգուենին . աչքերը կը թարթէր անհամբեր ջղադրգու-
թեամբ մը . հանդիսաւոր միջնորդ մը կը պարուրէր
մեզ , անսահմանելի զգացում մը կը բարախէր մեր ամէն
մէկին էութեան մէջ ու իր բառերը , իր խոնարհ հերո-
սունիի ազնուական մտահոգութիւնը կը կրկնուէր մեր
աւանջներուն .

— Արձակութիւն պիտի ըլլա՞յ մեզի համար :

Մեր ընկերներէն մէկը ներշնչուեցաւ :

— Արիւնը պարապ տեղը չի թափի՛ր . ու ձեր
ամէն մէկ տառապանքի բողբոջ բեղմնաւոր պիտի ըլլայ :

Ուրիշներ , ապաքինածներ , հաւաքուած էին մեր
շուրջը ու մտիկ կ'ընէին . . . մայր ու աղջիկ նոր հա-
ղորդուած ջերմեռանդներու վերացող նայուածքներ ու-

նէին... իրենց հոգեկան մաքրութիւնը հաղորդական կը դառնար. մեր շուրջը ուրիշ կանացի ձայներ կը մրմընէին...

— Մեր ինչո՞ւն պէտքը այլ եւս... մեր արեւը սեւցաւ, կենդանի մեռելներու պէս պիտի ըլլանք այս աշխարհիս վրայ... մեր մայրենի հողը չպիտի ճանչնայ մե՛զ... ու հայ չկայ մեզի համար... ասկէ ետքին նայինք, մնացողները ի՞նչ պիտի ըլլան...

— Տառապանքին բաժակը լեցուն և զեղուն է այլ եւս... յուսացէ՛ք ասպագային վրայ...

Աւելի նկուն, աւելի ցաւատանջ քան այդ անդամահատուած, վերաւորուած կիները, սրտեքնիս լեցուն անմխիթարելի դառնութիւնով՝ կը պտտինք սրահին մէջ ու կըզգանք շատ լաւ որ մեր քաղքենիի ամլացած հոգիները ողորմելիօրէն աղքատ են բաղդատմամբ այն ցաւմառ, անկքելի ապրելու և տեւելու տենջանքին որ գրեթէ միշտ, ու ամեն առիթի կը գտնանք արկածեալ ժողովուրդին մէջ... Պառաւ մը մեզ կը կեցնէ մեր ճամբուն վրայ... ինքն ալ հոգեր ունի, միօրինակ, միատեսակ հոգեր. ու կը խօսի մեզի պարտականութիւն մը կատարողի անշահախնդիր և անակնկալու տխրութիւնով... իր խօսելու բոլոր տեւողութեանը մատները օդին մէջ շարժում մը կ'ընեն, համաչափ շարժում մը։

— Ի՞նչ կ'ընես այդպէս, մայրիկ.

— Կը մանեմ, տղաք, կը մանեմ...

Դեռատի օրիորդ մը, ասպաքինած և բժշկուած և որ մնացած է հիւանդանոցին մէջ օգնելու համար ծառայողներուն, մեզի կը բացատրէ.

— Պառաւ սովորութիւն ունէր մանելու... մինչ տղաքն ու թոռները զբաղած էին հողագործութիւնով և աղջիկներն ու հարսերը տան գործերը կը բաժնէին, ինքը

տանը դրանք առաջը տախտակին վրայ ծալլապատիկ նստած, խոշոր թթենիի շուքին ներքեւ կը մանէր... ամբողջ օրը կանցնէր այսպէս... Ժամերը կ'անցնէին, ու ինք սպասելով աղոցը և թոռներուն դաշտէն վերադարձին, կը մանէր, կը մանէր...

— Հիմա տղաքն ու թոռները չկան, տունը աւերակ է, թթենին տապալեցին, տախտ չունի, բամպակ չունի, բայց պառաւը դարձեալ կը մանէ, պարապին մէջ կը մանէ...

Երկու վտիտ ձեռքերը կը մագլցին երեւակայական թելի մը երկարութեան և առենք մէկ մը ճապուկ և վարժ շարժումով իլիկը կը դարձնէ, յետոյ մեզի կը նայի, իր պառաւի խորշոմներուն մէջէն կը ժպտի ու կը շարունակէ մանել...

Ու կը խորհիմ ակամայ։

— Հիմալ այլ եւս ի՞նչ բանի և որո՞ւ սպասելու պատրանքը ունի։

Քիչ մը ալ, քիչ մը ձախ դանդաղելով կը հասնինք վերջապէս սենեակին խորը ուր պզտիկ մահճակալներու մէջ մատղաշ տղաքներ ամիսներէ ի վեր կը տառապին։ Դեռ իրենց մօտ չ'եկած, կը լսենք մէկին կամ միւսին յոգնած և տկարացած հծծիւնը. ուրիշ մը միօրինակ ձայնով կը ճչայ։ Դեռինք՝ ծալլապատիկ նստած ցնցոտի մը վրայ, գրեթէ կոյր և դողդոջուն պառաւ մը կը խլրտի մեղմօրէն. կեանքը շրթներուն վրայ է կարծես, ու երբ խօսի՝ պիտի մեռնի... այնքա՛ն տկար, այնքա՛ն անզօր կ'երեւայ։ Այլ սակայն այդ պառաւն է որ ազատուած ո՞վ գիտէ ի՞նչ եղբրական կացութիւններէ, եկած է հիւանդանոց և ձեւով մը որդեգրած փաքրիկ վերաւորեալները։

— Այլ եւս ուժ չունի, կարողութիւն չունի, կ'ըսէ հիւպատոսուհին, շուքի պէս բան մըն է, բայց անկարեւ

յի է զինքը հեռացնել փոքրերէն: Գիշեր թէ ցօրեկ կը հսկէ անոնց վրայ. երբ կարենայ ոտքի ելլել, գաւազանին կը թնամ կը մօտենայ ամէն մէկ մահաճակալի ու ամէն մէկ տղու վրայ հակած կը մնայ քանի մը բոպէ: Նըբեմն իր դողդողացող մատներով վերմակներն կը ծածկէ, մազերնին կը շոյէ ու առանց խօսելու, առանց աղմուկի կ'արտասուէ այդ որբերուն վրայ: Ո՛վ է, ուրկէ՞ց եկած է, չենք գիտեր. վերաւորուած տղոց մայրիկը կանուանենք զինքը:

Երբ մենք մօտիկցանք մահաճակալներուն, պառաւին տմոյն և տարտամ նայուածքը — որ կարծես բնաւ չ'էր տեսներ — անձկութեամբ լեցուեցաւ, և բոլոր մեր այցելութեան տեւողութեանը այդ նայուածքը հետեւեցաւ մեզի. բոլոր այդ միջոցին պառաւը վիզը ձգած, վըր-դովուած ու կասկածոտ, չկրցաւ հանգիստ մնալ իր ցնցոտիներուն մէջ:

Հիւանդ երախտներուն մեծ մասը անդամահատուած էին. մէկ քանին միայն՝ յամառող և երկարատեւ ջերմէ կը տառապէին. ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, ցաւի և տանջանքի մէջ ծամածռած դէմքերով, մեռելներու պէս տժգոյն, աչքերնին մարած, շրթունքնին չոր և ճերմկած, տաժանելի տպաւորութիւն յառաջ կը բերէին...: Յաճախ իրենց ցաւագին հծծիւնին մէջ նուիրական բառը կը լսուէր, աղերսող և արդէն յուսահատած կոչով մը:

— Մայրիկ... մայրիկ... մայրիկ...

Եւ իրենց անգիտակցութիւնը թէ ինչո՞ւ լքուած և միայնակ էին իրենց մահաճակալներուն մէջ, թէ ինչո՞ւ սիրելի և ընտանի դէմքը մայրիկին կը մերժէր երեւնալ իրենց ճգնաժամային տագնապներու միջոցին, ա՛լ աւելի ահռելի կը դարձնէր իրենցմէ արտայայտուած տպաւորութիւնը:

— Մա . . . մայրիկ . . .

Խարխալող և վարանող ձեռքեր, հոգեվարքի ձեռքեր կը կառչին մեզի, կը բռնեն մեր մազերէն ու գերագոյն և երջանիկ պատրանքի մը մէջ աչքեր կը բացուին, ութը, տասը տարեկան տղու աչքեր, տանջանքով հասուեցած, սեւ և տառապագին աչքեր . . . վայրկեան մը կը սեւեռին մեր վրայ, կը դարմանան ու յանկարծ անդրադառնալով մեր օտարութեանը, քէնոտած և ախուր, կը փակուին նորէն մեզի համար:

Կարելի է մխիթարել երիտասարդները, կլնները, ձերունիները ու պառաւները. կարելի է գերեզմանի սեւ մին վրայ դանդաղ անբախտներու յոյսի և երանութեան ճաճանչ մը փայլեցնել. բայց ի՞նչ կրնանք ընել այս տղեկներուն յամառող և տարամերժ վիշտին համար:

Սրտերնիս ճնշուած, հոգինիս լեցուն դառնութիւնով կը դեպքերնք մէկ սնարէն միւսը ու ամէն անգամուն որ արձանագրութեան կը տեղեկանանք:

— Հայր . . . — սպաննուած: Մայր՝ — սպաննուած կամ կոյր, կամ խեղանդամուած . . . աղէտին օրերուն քստմենի և շառագոյն պատկերը երեւոյթի մը պէս կ'անցնի արագութեամբ մեր աչքերուն առաջէն:

Նրկարատեւ հեծեծանքներ, խղղուած հառաչանքներ մեր ուշադրութիւնը կը դարձնեն անդին պզտիկ անկողնի մը վրայ, ու ամենքս ալ կը դիմենք դէպի հոն: Դժուար է երեւակայել մարդկային կարողութեան սահմանին մէջ այն ահռելի տեսարանը որ կը պարզուի մեր դէմ. մօտաւորապէս ինը տարեկան, ամբողջ մարմինը գրեթէ քայքայուած մանչ մըն է որ վերմակին ներքեւէն, իր աներեւակայելի բարակութեամբ վիզը կը ձգտի, կը պրկուի, մղկով դուրսը, իր մազէ գուրկ և ոսկորի դեղնութիւն ստացած գանլը դէպ ի վեր, դէպի մահաճակալին երկաթները:

Յաւի ցնցումներ զինքը կը գալարեն ամէն ուղղութեամբ, և գանկոսը համաչափ աղմուկով մը կը զարնուի անկողնին երկաթին՝ չարագուշակ տպաւորութիւն մը յառաջ բերելով . . . : Երբ վերմակը կը վերցնենք, նոյն իսկ անկարող կը դառնանք արտասուելու . արցունքը կը չորնայ մեր կողերուն վրայ . դաժան և մթին երեւոյթներ ստացած ենք ամէնքս . . . : Տախտակի կըտորներու մէջ անդամները բռնուած և վիրակապներով սեղմուած հէք տղեկին մարմինը, ցաւատանջ ու եղբրական մարմինը անշարժացած է անկողնին վրայ : Երկու բարակ ձողիկներ դուրս կը ձգտին վիրակապներէն, երկու անհաւատալի ձողիկներ . . . ու ատենք իր սրունքին վարի մասերն են . . . եթէ ոտքերը չ'ըլլան, չպիտի ըմբռնե՞նք . . . ու այդ ոտքերուն, այդ կապտացած, այդ գալարուն ոտքերուն ամէն մէկ մատը, ձգտուած, կորացած և իր բնական ուղղութենէն շեղած է անդիմադրելի ցաւերու տաճնապին մէջ : Երկու ուրիշ վրտիտ ձողիկներ, բազուկները, մասնակի կերպով ծածկուած վիրակապներով, կը հետեւին ոտքերուն գալարումներուն . վիզը միշտ կը ձգտի դէպ ի վեր ու գանկոսիցը, անվրիպելի ճշդութեամբ մը, կը դարնուի մահճակալին երկաթին, համաչափ և չարագուշակ աղմուկով :

Այդ քայքայուած մարմինը մարտիրոսացած տղեկին, այդ դուռը, այդ բիւրը, որոնք կիսաբաց և թարթիչէ զուրկ արտեւանունքներուն մէջէն պիտի իյնային կարծես անկենդան և լսրծուն հեղուկի մը վերածուած, այդ մարմինը որուն ամէն մէկ մկանունքները ձգտուած էին ցաւով . . . մեզ խնդեցուց : Ինչ բանի քաւութիւնն էր այդ տառապանքը, ինչու այդ մանկական մարտիրոսութիւնը . . . : Մենք կըզգուշանայինք իրարու երես նայելու, ա՛յնքան մեր հոգիներուն մէջ խռովուող զգացումները սաստիկ և չփոթ էին :

Յանկարծ խորհեցայ ուրիշ մանուկներու վրայ, ուրիշ երկնքի ներքեւ՝ ուստոստող և զուարթ ու ապրելու երջանկութիւնով բարախուն մանուկներու վրայ . . . : Ու ըսէ մը միտքս երթեակեց արագօրէն վարդագոյն և թարմ չրթունքներէ՝ այդ մեռելատիպ և լորձունքոտ չրթները, բոցավառ և պայծառ նայուածքներէ՝ այդ մարած և պղտոր սեւութիւնով մը ծածկուած բիւրը, խոպոպիքներով պճնուած պաշտելի և ծաղիկի պէս լուսայեղ գլուխներէն՝ հերազուրկ և ցաւատանջ գանկը : Ու աշխարհիս երջանիկներուն, սիրուածներուն կողմէն ամօթահար, կարծես ինքզինքս պատասխանատու դատելով այդ դժբախտ մանկիկին կացութեան միջ, սկսայ ջերմապէս արտասուել, բռնուած անմխիթարելի ցաւով մը . . . : Ու բոլոր մեր ընկերներն ալ, դրդուած նոյն ցաւէն, աչքերնին արցունքոտ, ձեռքերնին դողդոջուն, սրունքներնին դեղեւուն, թողուցին անկողինը, և ամենքըս ալ, ինչպէս աղէտէ մը, փախանք այդ սարսափելի երեւոյթէն . . .

Երկար ատեն, երկար օրեր, յիշատակը այդ վիրաւորուած որբին, ջլատեց ու տառապեցուց մեզ . և այսօր իսկ՝ երբ կը խորհիմ իր անտարակուսելիօրէն դիակնացած հէք մարմինին, երբ կը խորհիմ իր մանկական և տառապագին մկանունքներուն վերջնական քայքայմանը, սիրելիներու արիւնով թրջուած հոդին մէջ, չեմ կրնար ըմբռնել թէ իր նեարդները հանդչած ըլլան վերջնապէս, ու իր ցաւագին վիզը չձգտի այլ եւս դէպի վեր, դէպ ի արեւը, դէպ ի ապրելու երջանկութիւնը ու տենջանքը . . .

Հետեւեալ առտուն, առաջնորդուած տեղացիէ մը, ճամբայ ելանք վրանները երթալու համար : Արեւը բարձրացած էր արդէն հարիզոնին վրայ և իր շողշողուն

պայծառութիւնովը կը լուսաւորէր ամէն բան . զուարթ
այլադանութիւն մը երանգներու կը թրթռար անայլալ
քնութեան վրայ : Մեր սիրտերը միայն սեւ էին , ու
մենք չէինք կրնար հաղորդակից ըլլալ մեր շուրջի գե-
ղեցկութեան , ինչպէս եթէ կոյր դարձած ըլլայինք : Ար-
դէն , անմիջապէս , դեռ վրանները չհասած , յատկանշա-
կան հոտ մը դիակի , այրածի , հիւանդութիւններու , թըշ-
ուառութեան , խառն և անորակելի հոտ մը , զխառու-
րեց մեզ : Հասկցանք որ արկածեալներու մթնոլորտին
մէջ էինք :

Այրած տունները մեր ետեւը կը մնային , բայց մեր
ոտքի տակի հողը թրծուած էր արիւնով : Երկու կողմէն
ընդարձակ և տափարակ արտեր կը տարածուէին մինչեւ
հեռաւոր սահմանները Տաւրոսի լեռներուն : Պատմեցին
որ դէպքէն քանի մը օր ետքը նեխութիւնը այնպիսի
աստիճանի մը հասած էր որ , ստիպուած էին վերցնելու
դիակները որոնք ծածկուած էին այդ ընդարձակ հունձ-
քերուն մէջ : Ու այն հացը որ յետոյ այրիններուն և որ-
բերուն տունին իջրեւ ողորմութիւն , այդ արիւնով ոռոգ-
ուած ցորենէն շինուած էր :

Ի՞նչ հեռուն ահաւասիկ վրանները : Դեռ շուարուն ,
աչքերնին ցաւոտ , գլուխնին գոսացած , դէմքերնին
թարախով , արցունքով ու քրտինքով լպրծուն , մարդ-
կային արարածներ կը սողան վրաններէն դուրս : Մեր
ազդարարութեան վրայ՝ մունետիկին սուր ձայնը կը
հրաւիրէ բոլոր անոնք որ որբեր ունին արձանագրելիք :
Ու ցաւաղին , տաժանելի տողանցումը կըսկսի Թշուառու-
թենէ սպառած տղաքը կը խուժեն դէպ ի մեղ և անձ-
կագին աչքերով կըսպասեն իրենց ընդունուելուն :
Կեանքը ա՛յնքան տաժանելի դարձած է այդ փոքրերուն
համար որ՝ հոգ չունին թէ իրենց ողջ մնացած սիրելի-

ներէն պիտի բաժնուին : Ու մեր հարցումներուն կ'աճա-
պարեն պատասխանել , ընդ առաջ կ'երթան մեր դիտո-
ղութիւններուն , կը ճգնին զանոնք ջրել : Ու երբ կը
յաջողին ընդունուել , երբ կը տեսնեն որ լիացուցած են
օրինական պայմանները , այսինքն որք են հօրմէ և մօրմէ
և կամ մայրերնին կոյր , խեղանդամ ու անկարող են
աշխատելու , երբ կը գտնուին ամենէն դժբախտներէն ա-
ւելի դժբախտներու մէջ , գոհունակութեան ժպիտ մը
կ'ուրուագծուի իրենց դէմքերուն վրայ , և մէկ կողմ
կ'անցնին , դրեթէ ուրախութեամբ , ընդունուողներուն
մէջ :

Ի՞նչ պատկեր , ի՞նչ մղձաւանջ այդ ընտրուածնե՛րը :
Անօթութիւնը հիւժած ու մաշած է դէրենք . կեղտը կե-
րած է իրենց մկանունքը դէմքերնուն վրայ . մազերնին
խզկազուած ու գլուխներնուն վրայ փակած , գլուխներնին
ոջլոտած ու գոսացած և անսահմանելի արտայայտութիւն
մը իրենց ջերմէ վառուած աչքերուն մէջ : Ճնցոտիներ
հաղիւ կը ծածկէին իրենց վտիտ մարմինները ու պա-
տառատուն քուրջերուն մէջէն բարակ ձողիկները բա-
զուկներուն՝ միշտ , կը զարմացնեն անակնկալի մը պէս :
Ի՞նչպէս կ'ապրին , ի՞նչպէս ապրեր են մինչեւ այդ օրը .
կեանքը ի՞նչ գերազանց աւիւնով մը կառչեր է այդ տը-
խեղձ էակներուն : Ու իրենց տժգոյն ու ճաթոտած շըր-
թունքները , որոնք կը պրկուին ախառներուն վրայ ցա-
ւատանջ դալարումով մը , լուռ կը մնան ու չեն պատմեր
մեղի այն դժոխային խռովքը որով ալեկոծուած ըլլալու
են իրենց մանկական հոգիները . . .

Ի՞նչ պատկեր . . . Ի՞նչ մղձաւանջ . . . աչքերը մըշտ ,
թշուառութենէ զարհուրած աչքեր , ահաւոր ժամեր տե-
սած աչքեր , սեւ , տենդաղին , խենթի և անօթի աչքեր ,
կը նային մեզի , կը սեւեռին մեզի անխոնջ և յամառ

հրայրքով . ու տակաւ առ տակաւ կ'դղանք որ մեր հոգիներուն մէջ կը թափանցէ յիմարական տաքնապը իրենց չարչարանքներուն . . . :

Երբ մեր աչքերը կը խոնաւանան իրենց նայած ատեննիս , երբ մեր ձեռքերը կը դողդոջնան իրենց դպած ատեննիս , դէմքերը կը ծամածռին ու վտիտ այտերու վրայ չորացած մկանունքները կը թռչնան . աչքերը , սեւ , անթափանց աչքերը որբերուն՝ կը զարմանան կարծես . . . : Ոչ ոք լացեր է , ոչ ոք զթացեր է իրենց վրայ . արկածեալներուն ամէն մէկը , իր յատուկ ցաւովը տանջուեր ու ստանձնացեր է իր տառապանքին մեծութեան մէջ . . . : Դժուած , քշքշուած , մէյ մը ասդին մէյ մը անդին , բաղդին ու դիպուածին քմահաճոյքներէն վարուած , անոնք որ սիրուած ու փայփայուած էին օր մը առաջ , անոնք , այդ որբերը որ ճանչցեր էին մօր մը կուրծքին ջերմութիւնը , մինակ , ա՜նոք ու անօթի մնացեր էին օրերով : Ու հիմակ իրենց աչքերը կը զարմանային մեր զգացումներէն և բարեբար ու ազնիւ յուզմունքը կը դղրդէր իրենց քարացած հոգիները :

Արձանագրութիւնները միշտ կը շարունակուէին ու կարծես չպիտի սպառեր որբերու թիւը : Հետզհետէ մայրեր կը հասնէին բեռնաւորուած բազմաթիւ տղաքներով : Եթէ առաջին օրերու սարսափին ուժգնութիւնը մեղմացած էր , շարունակական և անողոք թշուառութիւնը խորթացուցեր էր զիրենք և ահաւորապէս անգուլթ դարձեր էին իրենց զաւակներուն համար :

— Առէ՛ք , առէ՛ք ամենքն ալ . իմ ինչի՞ն եմ հարկաւոր :

Ու չորս հինգ տղայ կը ձգէին մեր դէմ :

— Մենք պէտք է արձանագրենք այն որբերը որ գրկուած են թէ հօրմէ և թէ մօրմէ , կը յիշեցնէ մեր ընկերներէն մէկը :

Բայց արդեօք այս խեղճ տղեկները , իրենց մայրեքէն անտեսուած տղեկները , որոնք կարծես կը մերժեն հասկնալ անսահմանութիւնը իրենց թշուառութեան , աւելի որբ չե՞ն միւսներէն :

Ու աղէտը , սպաննելէ հտքը ամենէն կորովիները , հնձելէ հտքը ամենէն խիզախները և յանձնապաստանները , բարոյապէս ու ֆիզիքապէս փճացուցեր է բոլոր անոնք որ յաջողեր են ապրիլ . ու կեանքը այնքան ցամաքած է նոյն իսկ մայրական սրտերու մէջ որ ալ բան մը չունին տալու իրենց զաւակին :

Արձանագրուած որբերու ցանկը կ'երկարի ու կ'երկարի : Միջօրէի արեւը իր հրեղէն ճառագայթներով կ'ողողէ այդ թշուառ ամբօխը որ խոնուած է մեր շուրջը : Վրանները պարպուած են ու ամենքն ալ եկած են դէպի մեզ , նոյն իսկ անոնք որ որբ չունին արձանագրելիք : Բրտինքը հետզհետէ աւելի առատ կը հոսի ճակատներէն , կը խառնուի արցունքներու հետ : Յաւոտ աչքեր , արեւին լոյսէն վիրաւոր , կը քթթեն իրենց թարախոտ և արիւնոտ արտեւանունքը : Երբեմն հառաչանք մը աւելի բարձր կը սլանայ ընդհանուր փսփոխ մէջ . երբեմն ալ չարագուշակ քրքիջ մը կ'երկարաձգուի ու կը վերջանայ հեծմունքի մը մէջ : Ասդին նորածինի մը խեղդուող ձիչը կը կորսուի պոռչտուքներու մէջ : Ու առաջ անցնելու եռանդէն զիրար հրմշտկող կիներ , պառաւներ և կոյրեր հետզհետէ մեզ կը սեղմեն , աւելի մերձաւոր մարդկային գօտիի մը մէջ : Արեւը կիզիչ և անտանելի դարձած է . ձիգ ու անողոք ճառագայթներ կը մխրճուին կարծես մեր ուղեղներուն մէջ . աչքերնիս կը մթննան ու կը չլանան յաջորդաբար , մատներնիս կը թռչնան և անկարող ենք շարունակելու :

Արձանագրութիւնները աւարտած են , բայց ամ-

բոլոր չի թողուր մեզ որ հեռանանք . անհամար հոգեր , անհամար գանդատներ ունին մեզի ըսելիք . կին մը յիմարութեան տաքնապի մը մէջ կը պառկի մեր ոտքերուն առաջը ու կը գոչէ .

— Զիս սպաննեցէք ու այնպէս անցէք գացէ՛ք . դիակլիս վրայ կոխելով գացէք քանի որ ճար չունիք իմ տէրտիս :

Ընդունուած սահմանափակ թիւով որբերը որոնք անմիջապէս պիտի տեղաւորուին որբանոցին մէջ՝ կը կառչին մեզի , կը վախնան մեզ կորսնցնելէ ու իրենց աճապարանքին մէջ պղտիկ կենդանիներու վայրագ շարժումներ ունին , մինչ անոնք որ միայն արձանագրուած են , կը նային մեզի սրտմտած ու քէնոտ , գրեթէ թըշնամի աչքերով :

Անկարելի է ճամբայ բանալ այդ խռովուած ամբոխին մէջէն . կարծես թշուառութիւնը , հոգը , ցաւը քնացած ըլլային իրենց մէջ ու մենք զանոնք արթնցուցած ըլլայինք մեր ներկայութեամբ : Մեր ամէն մէկ շարժումին ամբոխը աւելի խիտ շարքերով կը շրջապատէ մեզ : Տաքութիւնը հեղձուցիչ է . քրտինքի արտաշնչումներէն օդը խոնաւցած և ծանրացած՝ անշնչելի դարձեր է : Կը համոզենք զիրենք ու կը խոստանանք կրկին դալ : Մեր ձայները հետզհետէ կը խեղդուին , անխելի կը դառնան , մինչ աւելի եւս բորբոքուած ամբոխը կ'ալեկոծի չիփթ և անբացատրելի զգացումներով : Յետոյ յանկարծ , անսպասելի կերպով մը կը հանդարտի , կ'ամոքուի ու տեղ կը բանայ մեզի . . . : Երկարատեն , ճամբուն վրայ , արկածեալները կը հետեւին մեզի , ու հետզհետէ կը ցանցառնան : Միջօրէի անհանդուրժելի տաքութիւնը զիրենք խոհեմ կը դարձնէ , ու կը վերադառնան իրենց վրանները : Այլ եւս մեր

ետեւ ձգած ենք զիրենք . . . երկու կողմէն ընդարձակ արտերու տարածութիւնը կ'երեւայ մերկ և ամալի : Աղէտէն հրաշքով ազատած հսկայ հասակով երիտասարդ մը կ'ընկերանայ և կ'առաջնորդէ մեզ : Որբերը հանդարտիկ ու հնազանդ կը քալեն մեր քովէն իրենց բոպիկ ոտքերուն խուլ աղմուկովը , զոյգ զոյգ եղած , իրարու ձեռք բռնած ու գրեթէ երջանիկ նոր կեանքի մը մէջ մտնալու յոյսէն :

Մեր ձեռքին տակ են ուրեմն ու մեր խնամակալութեան յանձնուած , այդ տղեկները , դողդոջուն շըրթունքներով , անհաստատ նայուածքներով , դեղեւուն սրունքներով ու վտիտ մարմիններով , տանջուած մանկական ուղեղներով ու ձգտուած ջիղերով , գերազրգուած երեւակայութիւնով . բոլոր այդ դժբաղդ մանկութիւնը որուն իւրաքանչիւրին համար հիւժախտը , յիմարութիւնը , կուրութիւնը դարանակալ կը սպասեն , բոլոր այդ վիրաւորուած ու որբացած մանկութիւնը Կիլիկիոյ , որ ա՛յնքան պէտք ունի յարատեւ խնամքի , հողածութեան ու մանաւանդ մայրական սիրոյ և խանդադատանքի :

Միջոց մը յառաջացանք առանց խօսելու . առանձին անցորդներ կը դիմաւորէին մեզ ու կեցած կը նայէին մեր խումբին : Որբերուն բոպիկ ոտքերը քսուելով գետնին՝ այնպիսի փոշիի ամպ մը կը բարձրացնէին որ մեզ կը ծածկէր և հեռուէն անտեսանելի կը դարձնէր : Մենք , գրեթէ միշտ փակուած այդ մթնոլորտին մէջ և աչքերնիս չլացած արեւէն , դեղեւելով կը քալէինք , նոյն իսկ խորհելու անկարող : Նոյն պահուն մեզ առաջնորդող երիտասարդը կեցուց մեզ և ցոյց տուաւ դիմացի դաշտը երբ արդէն տարրալուծուած դիակի տարտամ հոտ մը կը ծփար տաք օդին մէջ ու մեզ անհանդիստ կ'ընէր :

Արտասովոր և չարադուշակ տեսարան մը պար-
զուեցաւ հետզհետէ մեր աչքին : Նախապէս չհասկցանք ,
բայց քանի կը մօտենայինք , իրականութիւնը կը յայտ-
նուէր մեր տատամսող ուշադրութեան : Իրարու մօտ
գմբեթացած հողի բարձրութիւններ կը կազմուէին շուր-
ջանակի . քանի՛ կը մօտիկնայինք տարրալուծուած դիա-
կի հոտը աւելի սուր կը դառնար . կանանչ փորով , մութ
կարմիր գլուխով ճանձեր կը բզկային ու կը հաւաք-
ուէին գմբեթաձեւ բարձրութիւններու վրայ՝ ներքեւի
արտաշնչումներէն բացուած , մէյ մը մէկ , մէյ մը ուրիշ
սեւ ծակերու շուրջը :

Գլուխնին ծուռ , որբերը , անդին , ճամբուն վրայ
կեցած , կը սպասէին :

— Որքանոցը հողին տակ է , ըսաւ մեզ առաջնոր-
դողը՝ տղու գերեզմանները ցուցնելով :

Շատ ու շատ կային այդ չարաբաստիկ հողակոյտե-
րէն : Ու նոյն միջոցին իմացանք թէ վրանները նախա-
պէս այդ տեղին վրայ հաստատուած էին , ու դէպքին
յաջորդող շաբաթներուն մէջ թշուառութիւնը ա՛յնքան
մեծ եղեր է որ , մեծ թուով աղաք՝ անտէր մնացած և
արիւննին ապականուած չըջակայ նեխութիւններէն՝ մե-
ռեր են :

— Մէկ քանի տեսակ համաճարակներ յայտնուե-
ցան . ու օրը մինչեւ 45-50 տղաք կը մեռնէին . մայ-
րերը ցամքած աչքերով ու դժբախտութեան չափազան-
ցութենէն սրտմտած , առանց նոյն իսկ քահանայի դի-
մելու՝ փոս մը կը փորէին վրանին քով ու հոն կը թա-
ղէին մեռած տղաքը :

Պահ մը երիտասարդը կը լռէ , կզակը սեղմած .
աչքերը կը մոլորին . ձեռքի շարժումով մը ճակատին
քրտինքը կը թափէ գետին ու կը հառաչէ :

— Օ՛ֆ . . . օ՛ֆ . . . օր կ'ըլլար որ մինչեւ հինգ
տղու դիակ կ'եղէր մէկ վրանէն . . .

Երկա՛ր կը նայինք տղու գերեզմաններուն : Իրա-
ւամբ ի՞նչ ընելու եկեր ենք այս դժբախտ երկրին մէջ :
« Որքանոցը հողին տակն է » , կը յիշեմ երիտասարդին
խօսքերը , ու աչքերս , հակառակ ինծի , կը սեւեռին
ծակերուն՝ որոնցմէ հաղիւ նշմարելի կապտորակ շողի
մը կը բարձրանայ ու կը մարի արեւուն շողշողուն լոյսին
մէջ : Ծանձերու սեւ երամը կ'եղեւէջէ . անոնք չեն
բարձրանար ու չեն տարածուիր , այլ հողին երեսին
վրայ կը տատանին և աւելի սողալու երեւոյթ ունին
քան թռչելու :

Ի՛նչ եղերական , ի՛նչ յիմարացուցիչ պատկեր է .
ու մեր խանդաղատանքը ու ցաւը ա՛յնքան մեծ են որ
նեխութեան դարչանոտութիւնը չընկրկեր մեզ ու իրա-
րու կ'ըսենք , աւելի յառաջանալու համար :

— Մեր տղոցը դիակներուն հօտն է՝ . . .

— Օ՛ֆ . . . օ՛ֆ . . . կրկին կը հառաչէ մեզ ա-
ռաջնորդող երիտասարդը . խորունկ թաղուած չեն , ա-
նոր համար է որ կը հօտին . . . սարսափը դեռ կը շա-
րունակէր . . . : Ուշ ատեն մայրեր կը սողային վրան-
ներէն դուրս և շուտ շուտ կը փորէին հողը ի՛նչքան որ
կրնային . երբեմն գերեզմանը չի գոցած կը փախէին ու
կը մտնային իրենց վրանին տակ . . . : Քանի՛ , քանի՛
փոսեր ես իմ ձեռքովս եմ գոցեր :

Գարձեալ կը լռէ , ձայնը կը մարի ու պահ մը ետքը
կը շարունակէ :

— Մեր տեսածը մարդ չէ տեսած . . . այն օրե-
րու մեռնողներուն երանի կուտայինք . . . սրտերնիս
քար կտրած էր , ապա թէ ոչ ի՛նչպէս պիտի դիմանա-
յինք . . . : Առտու մը կին մը դաւակը թաղեց վրա-

նին քով. երեք չորս օր ետքը միւսն ալ մեռաւ. «ի՞նչ պէտք կայ նոր փոս բանալու, ըսին հոն հաւաքուած պառաւներ, հողը դեռ կակուղ է, առջինսկիդ գերեզմանը բա՛ց, քովիկը թաղէ:» Երբ կինը հողակոյտը բացաւ, որդերը կէս մը կերեր էին առջինսկին դիակը. երկար ատեն նայեցաւ սեւցած, անճանաչ մնացորդներուն. . . բան մը չ'էր լսեր, բանէ մը չ'էր վախնար. . . ատենը մէջ մը ուրիշ կիներ կուգային թեւին կը դարնէին, զինքը կը դրդէին. «Հայտէ՛, ի՞նչ կը նայիս, շուտ ըրէ՛, լմացուր:» Մայրը՝ արձանի պէս անզգայ՝ չէր պատասխաներ ու կը նայէ՛ր, կը նայէ՛ր. . . իրիկուան դէմ միայն, մեռել ու գերեզման ձգած՝ գայլի պէս ոռնալով փախաւ ու գնաց: Երկար ատեն հեռուներէն լսեցինք իր ողբը. . . զիչերը ո՞ւր մնացեր էր, ո՞ր փոսին մէջ ինկեր, չեմ գիտեր. . . մինչեւ լուսնալուսն, քանի արթնցանք, լսեցինք իր ձայնը ու յետոյ ամէն բան մարեցաւ:

Գլխուէնուս դարնուած ու թախծով լեցուն՝ կը դառնանք մեծ ճամբուն վրայ ուր մեր որբերը մեղի կը սպասեն: Երիտասարդը զրգուած իր պատմութիւններէն, տենդով կը խօսի ու ալ չի կենար: Ի՞նչ անպատմելի մանրամասնութիւններ կան իր ակնաստես մարդու յիշողութեան մէջ, ի՞նչ դրուագներ. . . : Անօրինակ արագութեամբ մը կ'ապրինք այդ սեւ և դժիւմ ժամերը, ու բոլոր այդ հապճեպով թաղուած մանկութեան սուգը սեւ ամպի մը պէս կը մարէ մեր մէջ ամէն կենսական տրամագրութիւն:

— Ես ա՛լ թաղած եմ տղու դիակ մը, կը շարունակէ երիտասարդը. . . զինքը մոռցեր էին ո՞վ գիտէ ի՞նչպէս և ինչո՞ւ: Վրանները վերցեր էին այս դաշտին վրայէն և արդէն օրեր անցեր երբ երկու ընկերոջ հետ

կ'անցնէինք այս տեղերէն: Սուր և յամառ դարչահոտութիւն մը մեր ուշադրութիւնը արթնցուց. չթաղուած մեռել կայ, մտածեցինք երեքս մէկ ու փնտռեցինք. մարմարեայ կոնքի մը մէջ՝ որ ժամանակաւ աշխատութենէ դարձող ձիերու ջուր տալու կը ծառայէր՝ գտանք զայն. գրեթէ բան չէր մնացեր. գանկ մը և չորս ոսկորի կտորներ, թեւերը և սրունքները. մէջտեղը ցնցոտիներ: Ուզեցինք ամէնքը մէկ վերցնել, բայց ո՛ր կտորին որ դպանք, ձեռքերնիս մնաց. փոս մը փորեցինք ու մաս առ մաս տարինք թաղեցինք տղուն ոսկորները. . . բայց երբ ցնցոտիները վերցնել պէտք եղաւ. . . ա՛յ. . . ա՛յ. . . մասներնուս վար սողաց: Մեզմէ մէկը ըսաւ. «փորոտիքներն են»: Փոսը ծածկեցինք ու երեքս շուրջը կեցած մնացինք: Շատ արցունք թափեր էինք, շատ լացեր էինք մինչեւ այն ատեն, բայց այդ օրուան արցունքը աւելի աղի էր. . . օ՜ֆ. . . աւելի աղի էր: Խաչ հանեցինք «Հայր մեր» մը ըսինք մատղաշ նահատակին վրայ ու, հաեւնիս չնայելով, աճապարեցինք ու հեռացանք:

Արեւը չլացուցիչ փայլով մը կը շողջողայ անամպ և կապոյտ երկնքին վրայ. . . բղէզներ ոսկեգօծ թեւերով արագօրէն կը դառնան, կարծես աննշմարելի կեդրոնի մը շուրջ. . . : Օդը կենսաւէտ ջերմութիւնով առլի, կ'ընդլայնէ մեր կուրծքերը. ու, հակառակ հեղձուցիչ տաքին, կը զգանք որ մեր երակները աւելի հարուստ, աւելի առոյգ արիւնով մը կը բաբախեն: Ու կը խորհիմ դառնօրէն այդ վաղահաս մեռելներուն, այդ խեղճ տղեկներուն վրայ, որոնք այնքան իրաւունք ունէին դեռ այս արեւէն, այս օդէն, և որոնց ապրելու տենջանքը հզօր էր իրենց թիրաղ գլուխներուն վերեւ պայծառացող վեհանձն արեգակին ընծայած կենսակա-

նութեան համեմատութեամբ: Ո՛ւր են հիմա իրենց ժպիտները, իրենց աչքերուն՝ եռանդը. ո՛ւր են իրենց մանկական ուրախութիւնները, ակնկալութիւնները, փափաքները . . .

Ու բոլոր այդ լոյսի, հուրքի, ժպիտի, նորաբողբոջ վանկերու փոխարէն անաւասիկմեր դիմացը կը տարածուի սեւ դաշտ մը անհամար հողակոյտներով բեռնաւորուած, դարչահոտութիւն, զաղիր ճանճեր և ոսկորի քանի մը կտորներ:

Որբերը տեղաւորցնելէ ետքը նախապէս իրենց համար պատրաստուած տեղերը, ուշ ատեն, պարտասած և յուզմունքէ ջլատուած, հասանք առաջնորդարան և եկեղեցիին բակը պարապ էր և վերջալուսային անդորրութիւն մը կը ծածանէր մեր շուրջը: Բայց մեր օրը դեռ չէր վերջացած որովհետեւ ըսին որ կլին մը կը սպասէր մեզի:

— Որբեր ունի թերեւս արձանադրելիք, ըսաւ ընկեր մը:

Ո՛չ սակայն, որբեր չունէր արձանադրելիք այս մէկը... չատ երիտասարդ էր և դժուար էր հաւատալ իր մայրութեանը. աչքերը մոլորուն, դէմքը ծամածռած ու քարացած անբացատրելի դալարումներու մէջ, լեզուն ծանրացած լորձունքոտ չրթներուն վրայ՝ անիկաբրաւ իր անհաւատալի պատմութիւնը . . .

— Աչքերս կուրնա՞ն, քար կտրեր ե՞ն . . . ես ոչ հաց կ'ուզեմ ո՛չ օգնութիւն, արցունք սուէք ինձի՛ . . .

Երկու տենդէ այրած աչքեր իրենց նայուածքը կը մխրճեն մեր աչքերուն մէջ:

— Մատներս չորնա՞ն... սա մատներովս ըրի...
Ու դալարուն մատները կը ներկայացնէ մեզի:

Նախապէս բան մը կարելի չեղաւ հասկնալ որովհետեւ իր կցկտուր և ողբագին խօսքերը կ'ընդհատուէին անուշի տաղնապներով. անիկա կուրծքը կը բզկտէր ու մազերը կը փեթտէր և լորձունքին մէջ կը խեղդուէին իր բառերը . . . ու վերջապէս ուրիշներ եկան մեզի տեղեկացնել . . .

Իր պատմութիւնը, գիտէինք արդէ՞ն. Ատանա ոտք դրած օրերնիս լսած էինք զայն, ինչպէս ամենէն անաւորներէն աւելի անաւոր դրուագ մը . . . սա էր այն մայրը որ իւր տասը մատներուն փորձած ոճիրովը խելագարած, հալածուած, չարագուշակ կենդանիի պէս՝ կը թափառէր աւերակներուն մէջ և ամէն մէկ սգաւորէն աւելի սգաւոր, ամէն մէկ արկածեալէն աւելի դժբախտ, կը ջանար իր դժոխային տէրաւ հասկցնել . . .

Այն սեւ օրուան մէջ էր . . . խումբ մը մարդիկ յանկարծակիի եկած, չըջապատուած կոտորողներէն, կ'ապաստանին նկուղի մը մէջ. ոմանք արդէն զարնուած են և ոմանք արդէն սգաւոր. բայց բոլոր հրծծիւնները, բոլոր ցաւի աղաղակները, բոլոր ինքնակորոյս վիրաւորուածները կը լռեն ու նկուղը գերեզմանային լութիւն կը ստանայ: Իրենց վերեւ անընդհատ հրացաններու ձայները կը սուրան ու վառօդի, հրդեհի ծուխը սպրդելով մինչեւ իրենց՝ վտանգի մերձաւորութիւնը կ'ազդարարէ: Սարսափահար՝ իրենք միշտ լուռ են ու անշարժ. յանկարծ, անգիտակից ու խիզախ, մանկական ձայն մը կը ճչէ: Ինքնապաշտպանութեան հոգէն դադանացած, մարդիկ կ'ուզեն զայն խլել: Հոն են մանկիկին հայրն ու մայրը. սարսափելի ոճիրը վճռուած է. տանհինգ զոյգ բոցավառ աչքեր, նկուղին մթուութեան մէջ կը փնտռեն զայն . . . բազուկներ կը սողան դէպ ի անոր . . . չեն խօսիր ու չեն տեսնար զիրար

բայց մայրը կը հասկնայ, և խուլ ձայնով կ'առաջարկէ՝
յուսապէս որ մահը նուազ վայրագ պիտի ըլլայ իր տղե-
կին համար . . .

— Կեցէ՛ք, ես իրեն կեանք տուի . . . ես պիտի
առնեմ իր կեանքը . . .

Բայց իր մայրական մատները անկարող կ'ըլլան
պինդ սեղմուելու մանկիկին կոկորդին վրայ :

Աւելի տիրական, աւելի խիղախ, տղուն ձայնը կը
բարձրանայ . . . սեւ մոլուցք մը կը դղրդէ ապաստա-
նողները ու լռին՝ բայց հաստատ կը մօտենան դժբաղդ
ծնողքին :

Ու այս անգամ հայրն է որ կը ստանձնէ դժնդակ
գործողութիւնը :

— Անգամ մըն ալ կեցէ՛ք . . . ես կը վերջա-
ցնեմ . . .

Երեք օր կը փնան նկուղին մէջ և այլեւս տղուն
ձայնը չի լսուիր . բայց երբ լոյսին և արեւին կ'եղեն ,
տղան դեռ չէր մեռած : Հոգեւէրքը կը տեւէ երկա՛ր .
փորը ուռած , աչքերը կապիճներէն դուրս , կարծես
զարմացած իր վրայ կատարուած ոճիրէն , հէք մանկիկը
իր շունչը կուտայ երկարատեւ տառապանքէ մը ետքը :
Մայրը արդէն խելագարուած էր :

Այս այն կլինն էր . . . ուրեմն անոնք որ իրենց
ձեռքովը թաղեցին իրենց զաւակներուն դիակները ,
անոնք որ տեսան իրենց տղոց հիւժեղը և տառապիլը
անթուլթեմէ և վերքերէ, անոնք՝ դեռ բախտաւոր էին :
Ծամաճած դէմքը ոճրագործ մօրը կը ծածկուի
ստուերի մը ներքեւ . մեր աչքերն են որ կ'ամպոտին
թէ երեկոյեան մուլթն է որ կ'իջնէ . . . մղձաւանջա-
յին գիշերը եկեր է . . . ահաւասիկ Սիւրենը կը մօղն-
չէ . . . մօտիկ կ'ընենք իր ձայնը ինչպէս նաեւ թըշ-
ուառ կնոջ աղաղակը :

— Ես ո՛չ հաց կ'ուզեմ քեզմէ , ո՛չ օդնութիւն ,
արցունք տուէ՛ք ինծի :

ՆՊԱՍՏԻ ՕՐ ՄԸ

— Սեւ տուէք մեզի , սուգի մէջ ենք . . . գրե-
ցէք Սթամպոլ որ սեւ ղրկեն մեզի . . . Ըսէ՛ք իրենց
որ ամէն սիրտէ արիւն կ'երթայ . . . Թէ մեզ չի վայ-
լեր իրենց ուրախութեան և հանգիստի օրերու մէջ չի-
նաճ հազուստները . սե՛ւ պէտք է մեզի , մենք մրոտած
ենք սուգո՛ւլ . . . միմիայն սե՛ւ , զլուխնուս մինչեւ
ոտքերը , միմիայն սե՛ւ , գրեցէ՛ք Սթամպո՛լ :

Ու սրտաբեկ այրին , աչքերը ցաւոտ ու ճակատը
կնճռոտած՝ կը նայէր գոյնզգոյն հազուստներու դէղին :

Կարօտութիւնը մեծ էր . փոքրիկ տղաքը , իր որ-
բերը , գրեթէ մերկ էին պատառատուն ցնցոտիներու
մէջ . իր խիլ հազուստները ո՛չ գոյն ունէին այլ եւս ,
ո՛չ ձեւ . երկար , աղտոտ , գրգռեալներէ կաղմուած շեր-
տեր , երկայնքին պատռուած՝ կը ծածկէին իր կաթով
լեցուն կուրծքը . որբերէն մէկը ծիծէն կախուած էր :

Մենք , ջլատուած իր խօսքերէն , ձեռքերնիս ան-
գործ՝ կը նայէինք իր սրտմտած դէմքին :

— Տուն չի կա՛յ, ընտանիք չի կայ որ քանի մը կտրիճներու սուգը չունենայ. ինծի ի՞նչ պէտք են երջանկութեան օրերու հազուստները . . . ա՛խ, գոնէ զաւակս ազատուէր . . . :

Ու երեսն ի վար արցունքները կ'իջնային: Յետոյ սկսաւ հեկեկալ ու ձայնը կցկտուր դարձաւ .

— Իմ էրիկս, ամենէն գեղեցիկը, ամենէն կտրիճն էր . . . անոր համար սպաննեցին զինքը. զաւակս վարդի կը նմանէր . . . երեսը նայողը մէյ մըն ալ նայիմ կ'ըսէր . . . աչքիս առաջքը արիւնը թափեցին ու դրացի թուրք կիներ եկած կը խնդային իմ վրաս . . . ափերնին բռունցքնուն դարնելով՝ Նիսպէք կ'ընէին. քանի՛ կուլայի՛ այնքան բարձր կը ծիծաղէի՛ն . . . :

Յանկարծ կը դադրի հեկեկալէ. դէմքը կ'անշարժանայ արձանի պէս ու աչքերը կը վառին դեռ թաց թարթիչներուն մէջէն անմխիթարելի վիշտով ու զայրոյթով: Իր արցունքները ու հեկականքները մեղի տաժանելի են, իր տփգոյն դէմքին անշարժութիւնն ու աչքերուն տենդը սարսափ կ'ազդեն, կ'ուզենք զինքը իր ցաւազին յիշատակներէն հեռացնել, կը խօսինք իրեն իր ողջ մնացած զաւակներուն վրայ, կը ջանանք յոյս ներշնչել ու ապրելու եռանդ՝ իր վշտացած սրտին . . . Բայց անիկա գլուխը կը շարժէ, կը մերժէ մեր մխիթարանքը ու իբր ամբողջ պատասխան՝ անգամ մըն ալ նայելով իրեն տրուած հազուստներու դէղին, չորցած չրթունքներովը կը կրկնէ .

— Սե՛ւ թող զրկեն մեղի՛, զրեցէ՛ք Սթամպոլ:

Առաւօտուն կանուխէն, գրեթէ արշալոյսին ամբոխը լեցուած էր եկեղեցիին բակը. ու մենք երբ աչքերնիս բացինք, կը լսէինք իրենց խուլ աղմուկը, անսահմանելի աղմուկ, նման փոթորկուած ծովու հեռաւոր չլու-

կին . . . : Հիմա նոյն ամբոխը մեզ կը չրջապատէր, երբեմն սպառնազին կը բարձրանար մինչեւ Առաջնորդարանի սանդուղներէն վեր, երբեմն կը գոռար ու երբեմն կը հեծեծէր: Օրերէ, ամիսներէ ի վեր այնքան զրկուած ապրեր էին, պահանջքը այնքան ստիպողաւ կան և մեծ եղած էր որ՝ իրենց փութկոտութեան մէջ տենդազին շուարում մը կար. երբեմն առաջ անցնելու տենջանքով զիրար կը կոխոտէին, տղայք կը ճչէին ու սրտազին աղաղակներ մեզ կը ցնցէին ցաւազինօրէն:

Կարգապահութիւն պահել անկարելի էր, մենք յուսահատած էինք. ամբոխին մէկ տասներորդն իսկ գոհացնելու իրեղէն չունէինք ու ստիպուած էինք մնացածին թիւեր ու փոխուլաներ տալ, որպէս զի յառաջիկայ անգամներուն երբ խոստացուած ու յուսացուած զգեստեղէնները գային, իրենց բաժինը ստանային: Բայց թէ ի՞նչպէս ընտրել անոնք՝ որ այսօր պիտի առնէին զգեստները . . . Ի՞նչ դասաւորում կատարել, ի՞նչ հիման վրայ ընդունիլ մէկը և մերժել միւսը, կամ պարզապէս յետաձգել իրենց դիմումը: Յուսահատած ու շուարած էինք ու քանի՛ ամբոխը իր պահանջքը կը յայտնէր՝ այդ սարսափելի և խուլ աղմուկով, մենք տփգունած ու խորապէս յուզուած, իրարու երես կը նայէինք:

— Պէտք է ամենէն դժբաղձները, ամենէն շատ վշտացածները, պէտք է ծերերը, կոյրերը, հիւանդները ընտրել . . . կամ բազմաթիւ տղաք ունեցողները, ըսաւ մեզմէ մէկը . . . :

Բայց ամենքն ալ նոյն աստիճանով դժբախտ ու կարօտ էին ու որքան որ հաւատացած էինք այդ ընտրութեան ձևին անբաւականութեան վրայ՝ մտանք ամբոխին մէջ նախ կոյրերը փնտռելու: Աղտոհոլութեան ու քրտինքի բարկ հոտ մը մթնոլորտը անշնչելի կը դար-

ձնէր . բազմութիւնը այնքան հոծ էր որ գրեթէ իրարու հպած էին ու մենք քանիցս կորսուեցանք իրենց խիտ շարքերուն մէջ : Երբ ձեռքս կը դնէի իրենց մարմինին , ճամբայ բանալու համար , կասկածեի խոնաւութիւն մը զիս կը կասեցնէր . բայց անմիջապէս շուրջի ահաւոր թշուառութիւնը քաջութիւն ու սիրտ կուտար մեզի ու մենք աւելի խոր կը թափանցէինք ամբոխին մէջ :

Պէտք էր ընտրել կոյրերը , անոնք որ անտէր ու նոյն իսկ զրկուած դաւաղանէ՝ կը դեղեւէին իրենց անհաստատ սրունքներուն վրայ ու տարուած՝ ամբոխի շարժումներէն՝ մէկ մը ասդին կը նետուէին , մէկ մը անդին . . . : Բազմութիւնը կազմուած էր մեծ մասամբ կիներէ . այրերու բացակայութիւնը աչքի կը զարնէր , բայց կոյրերու մէջ կային նաեւ ծերունի այրեր ու իրենց երեւոյթը ահաւոր էր :

Մէկիկ մէկիկ ձեռքերնուն բռնած՝ առաջնորդեցինք զիրենք . ճամբուն վրայ ամբոխը դայրոյթէն կը մոնչէր . ոմանք կը հայոյէին , ուրիշներ կը սպառնային . իւրաքանչիւր ոք տարուած իր անհատական դժբաղդութեան մեծութենէն՝ կը փափաքէր որ միմիայն իրմով դբաղէինք . կին մը մեր աչքերուն առաջը յուսահատութեանէն ցնցոտիները կը պատռէր , մաղերը կը փետտէր ու իր բոլոր ցաւը կ'աղաղակէր այնպիսի ձայնով մը՝ որուն պատճառով շեշտէն կը ցնցուէին ամէնքը , ու պահ մը լռած ամբոխին վրայէն սարսուռ մը կ'անցնէր :

Ուրիշներ կը կառչէին մեզի , բռնի կը կեցնէին , կ'աղբսէին , իրենց արցունքով կը թրջէին մեր ձեռքերը . հակառակ մեր բացատրութիւններուն՝ չէին հաւստանալ , չէին ուզեր սպասել ու մեր անկարողութիւնը կը տանջէր մեզ :

Դարձեալ միջոց մը ամբոխէն հեռանալով այն սրահին

մէջ՝ ուր հագուստները շարուած էին , դբաղեցանք բաժնելու : Կոյրերը մէկը միւսին ետեւէն կը յառաջանային . իրենց թխացած և տժգոյն դէմքին վրայ լոյսէ գուրկ ու մեռած աչքերը կը սեւեռէին մեր ուղղութեան . անոնք կը հետեւէին մեր ձայնին ու անձկուութեամբ կը սպասէին մեր հրաւերին . առ հասարակ լուռ էին . շատ չէին խօսիր անոնք . իրենց մէջ ամիսփութած՝ ոմանք նոյն իսկ կարծես դեռ չէին հասկցած պատահածը : Երկու օր առաջ տեսեր էի պառաւ մը՝ որ անընդհատ հանդիպողին կը հարցնէր թէ ի՞նչ եղաւ . ոչ ոք բացատրեր էր իրականութիւնը իր մանրամասնութիւններուն մէջ . ամէնքն ալ իրենց առանձին հոգերով դբաւուած էին . պառաւը լսեր էր միայն աղմուկը , լսեր էր վայնասուններ , լսեր էր հրդեհի ճարձատուփները , խլացեր էր հրացաններու ձայնով . — զգացեր էր բոցերու ջերմութիւնը կոնակին վրայ ու տարուած փախտաւորան ամբոխի հոսանքէն , օր մը հոս , օր մը հոն քշուեր էր անդխտակցաբար , ու օրերով , շաբաթներով տեղեկութիւն էր մուրացեր , կառչելով մէկ խումբին , աղբսեւելով իր շուրջը գոնուողներուն ու ոչ ոք դեռ բարութիւնն ունեցեր էր իրեն պատմելու թէ ի՞նչ պատահեցաւ : Այս պատճառաւ էր որ դէմքը առեր էր սարսափի , անորոշութեան ու կասկածի արտայայտութիւն մը ու մտքին մէջ սեւեռած էին կցկոտուր տեղեկութիւններ :

— Տիւշմանը մեզ կոտորեց . . . Ըսաւ վարանելով ու հարցումներ ուղղեց մանրամասնութիւններուն վրայ :

Երբ պատասխանեցի իրեն համբերութեամբ , դէմքը կարծես տարրալուծուեցաւ , տժգունութիւնը կապտորակ ու գրեթէ դիափնային դարձաւ , իր կոյր աչքերը՝ որոնք ճերմակ մշուշով մը ծածկուած էին , կարծես սեւեռեց իմ վրաս ու սրտազին աղաղակ մը արձակեց .

— Ամա՛ն . . . :

Հիմա իմ գէմս ունէի երիտասարդ կլին մը . մէկ աչքը կորսուած ակնակապիճներուն խորութեանը մէջ ու միւսը ընդհակառակը ցցուած , ուռած , բիբի տեղ կրելով ձերմակ կոճակի պէս կարծրութիւն մը . այդ աչքը անհանգիստ ու թափուն կենդանութիւն մը ունէր , բանտարկուած կը թուէր ու կարծես պոռթկալու կը միտէր . յարաշարժ ու ցայտուն՝ երկչոտութիւն ու անհանգստութիւն կը պատճառէր միանգամայն ու կը նայէր մեր նայուածքէն տարբեր նայուածքով մը :

Առանց խօսելու , ընտրեցինք իր հազուստները , բայց վերջապէս հարկադրուեցանք հարցնել .

— Քանի՞ հոգի էք :

Պահ մը լուռ կեցաւ . կարծեցինք թէ չէր հասկցած . իր ձերմակ բիւր անշարժացաւ . չրթունքը թոթովեցին : Ու սկսաւ հեծկտալ անվերջ . իր կուրծքը ցնցոտիներուն ներքեւէն կը բարձրանար ու կ'իջնար . ո՛վ գիտէ ի՞նչ կը տեսնար իր կուրութեան մշտնջենական մթութեանը մէջ :

Շատ անգամ կը պատահէր ասիկա . մեր հարցումը իրենց կը յիշեցնէր թէ այլ եւս մէկը չունէին , կը յիշեցնէր իրենց բոլոր անոնք որ անդարձ կորսուած էին ու մենք , յանցաւորի պէս , չէինք գիտեր ինչպէ՞ս ամոքել զիրենք :

Երբեմն , խնայելու համար , փոխանակ հարցնելու թէ « քանի՞ հոգի էք » , կը դնէինք դէզ մը հազուստ ու կ'ըսէինք .

— Այսչափը կը բաւէ :

— Ինչո՞ւ չպիտի բաւէ . ո՛վ է մնացեր . զաւակներս զարկին , քոյրս այրուեցաւ , մարդս մորթեցին . . . իմ չոր գլուխս է մնացեր , ինչո՞ւ չպիտի բաւէ , ա՛խ . . .

Ու անխուսափելի կերպով հետեւանքը նոյնը կ'ըլլար . դարձեալ լաց , դարձեալ հեծկտանք :

Ուրիշներ ձեռքերնուս կը քաշէին գեղեցիկ հազուստ մը , մէկ կողմ կը նետէին ու կը բողոքէին :

— Կռնակս առանց շապիկի է մնացեր , հոգե՛րդ առնեմ , բան մը տուէ՛ք ծածկուիմ , ու կը բաւէ՛ , սգաւոր գլխիս գեղեցիկ հագո՛ւստն է պակաս :

Ու կը պահանջեն սեւ , միշտ սեւ . իրենց նայուածքը կը փնտռէ դէզերուն մէջէն սեւն ու սգաւորի հագուստները :

Կոյրերու շարքը կ'անցնէր մեր առջեւէն . կային որ վիրաւորուած արտեւանունքներ ունէին և երբ լային՝ սարսափելի էր . արցունքի հետ արիւն կը հոսէր այտերնուն վրայ . ծայրայեղ զգուշաւորութիւններ կ'ընէինք՝ իրենց ցաւը չգրգռելու , իրենց զգայնութիւնները չարթնցնելու համար , բայց զուր էր . . . չեմ գիտէր ինչպէ՞ս առանց մեղ տեսնելու և դեռ առանց մեր ձայնը լսելու կը զգային թէ տրամադիր ենք խղճալու իրենց վրայ , թէ մեր մէջ կապ մը կայ՝ որով անմիջապէս հազորակցութեան մէջ կ'ըլլանք իրենց հոգեկան վիճակին հետ :

— Ցաւերդ առնեմ , քո՛յրս , քեզի չըսենք , որո՞ւ ըսենք . ո՛վ մեր տարտը կը հասկնայ . օտարին սիրտը քարի պէս կարծր է . մէկ ձեռքով կուտան , միւս ձեռքով կը զարնեն :

Ու մէկ հոգի մը կարող էր ամբողջ աշխարհ մը թշուառութիւն ներկայացնել , միայն իր պատմութիւնը ընելով :

Դուրսը միշտ ամբոխը կը մոնչէր . . . : Քանի՛ սպասման ժամերը կ'անցնէին , այնքան անհամբերու-թիւնը կը մեծնար . . . երբեմն մէկը , աւելի ճարպիկ ,

կամ մտրակուած պահանջքին ստիպողականութենէն՝ արդելքներուն չանսալով ու ամբողջը ձեռքերով կը հասնէր մինչեւ մեղի . ընդհանրապէս մայրերը այս կերպով կուգային մեզ մօտ :

Այսպէսով էր որ յանկարծ դուռը բացուեցաւ կըռնակին վրայ ու խելայեղ կին մը նետուեցաւ ներս . կոյրերը ահաբեկ , խարխալելով իրարու զարնուեցան և ուրիշներ ընաղդով ճամբայ տուին :

Ներստասարդ կին մըն էր . բաւական չնորհքով կը կրէր իր լայն շալվարը ու բազմաթիւ ծամեր կը կախուէին կռնակին ի վար . դուռը ծածկած էր ձերմակ քօղով , որուն ծայրը կը ծածկէր նաև իր կզակը :

— Ալ դիմանալու աստիճանը անցեր է ինծի համար . . . գինովի ու խենթի պէս եմ . . . խղճացէ՛ք ինծի :

Ու թեւերուն վրայ կրած ծրարը բանալով , կարկանդակ մեղի :

— Ահաւասի՛կ . . . ա՛լ մնացածը դուք գիտէք :

Անհաւատալի նիհարութեամբ բոլորովին մերկ տղայ մը , գրեթէ վիժած մըն էր մեզ ներկայացուածը . կարծես միայն գանկը մեծցեր էր ու աչքերուն մէջէն միայն կարելի էր եզրակացնել թէ ճշմարտապէս վիժած մըն է :

— Քանի՞ ամսու է այս տղան :

— Վեց ամսու , պատասխանեց մայրը . . . :

Մանկիկը իր հիւանդ աղու սրտմտած ու տխուր աչքերովը կը նայէր մեզի . երբեմն լոյսէն չլացած՝ կը քթթէր անոնք ու ի՛ր կապկային դիմագիծերը կը ծամածոէր . ամբողջ մարմինը մնացեր էր այնպէս , ինչպէս էր ծնած օրը , թերեւս աւելի նուաղեր էր . փորը գոգաւոր ու պարապ կը թուէր . ու թեւերը՝ ինչպէս սրունքները՝ բարակ ձողերու պէս նիհար էին :

Կինը իր անյաջող մայրութեան մէջ վիրաւորուած , կ'արտասուէր ու յաճախակի կը կրկնէր .

— Հինգ դաւկի մայր եմ , ոչ մէկը ասանկ չէ եղած :

Շատ անգամ տեսեր էինք սակայն այս երեւոյթով աղաքներ՝ մայրերու դիրկը . բոլոր նորածինները դէպքին և յաջորդող օրերուն մէջ , շարունակական թշուառութեամբ կնթարկուած՝ վերածուեր էին հրէշներու . մեռնողներու թիւը շատ մեծ էր , բայց անոնք որ դեռ կ'ուշանային մեռնելու՝ կը ներկայացնէին նոյն պատկերը :

— Մեր դաւը մէկ տեսակ չէ՛ , մե՛ր տարտը մէկ տեսակ չէ , կը կրկնէր մշօրինակ և երգող ձայնով մը դժբաղդ մայրը , կարծես արձագանդ դառնալով մեր մտածումներուն :

Նրբ գինքը գոհացնելէ ետքը՝ մեր կոյրերուն դարձանք , ամբողջ հասած էր արդէն մինչեւ մեր սենեակին դուռը :

Կոյրերը սարսափած այդ տարօրինակ աղմուկէն՝ կը շտապէին . դուռինն բարձր բռնած , սրունքներնին դեռեւուն , կուգային դէպ ի մեզ ու երբեմն իրարու կը կրթնէին՝ յառաջանալու համար . . . այդ վիրաւորուած ու արիւնոտ աչքերը , այդ ձերմակ մշուշով ծածկուած բիւրերը , թարախէն մաշած արտեւանունքները՝ մեղի թէ՛ գթութիւն , թէ՛ վախ կը ներշնչէին . ու կային որ ունէին այնպիսի փակ աչքեր , որ անկարելի էր երեւակահարել թէ ասին մը նայուածքի լոյսը ճաճանչած է այդ ցամքած ու ողորկ խորութիւններէն . մորթը ձակատէն կ'իջնար այդ փոսերուն մէջ՝ առանց նոյն իսկ ծալք մը կաղմկուլ արտեւանունքին միացած գծին վրայ . . . :

Ամենքն ալ անտէր էին ու առանձին . ու ոմանք

չէին գիտեր թէ ի՞նչ են եղեր իրենց ընտանիքի անդամները . մեռած էին թէ թափառական , թէ բանտարկուած . . . : Այս հարցումն է որ կը յաճախէր իրենց ափսոսանքն շրջապատողներուն վրայ :

— Հոս եկողներէն մէկը չըսա՞ւ թէ կոյր հայր մը ունէի . . . :

Մեզի դժուար էր պատասխանել . աւելի դժուար էր իրենց տկար ու դողդոջուն յոյսը մարել . շատերը այդ յոյսովն է միայն որ կ'առաջնորդուէին կեանքի դժնդակ ճամբուն վրայ :

Մէկ քանի օր առաջ նոյն այդ սենեակին մէջ ցաւազին տեսարանի մը ներկայ գտնուած էի : Ութը տարեկան մանչ մը բերեր էին . դէպքին օրէն ի վեր խեղճ տղեկը կորսուած էր . զինքը մահմետական դարձուցեր էին և իր բնավայրը եղող գիւղը հիմնայատակ կործանելէ ետքը՝ դրացի թուրքեր որդեգրեր էին զինք : Ի՞նչ չարաշուք դէպքերու յաջորդութեամբ մը տղան եկեր էր մինչեւ իր աղբին գիրկը , չգիտեմ . իր անունը կ'ըսէր միայն ու հօրը անունը և ուրիշ բան չէր գիտեր : Յանկարծ , կիներու ամբոխին մէջէն , որ խռնուած էր եկեղեցւոյ բակին մէջ , կոյր կին մը յոյսի և ցաւազին տարակոյսի տաքնապի մը մէջ՝ հասաւ մեզի . երեսն ի վար վիրալից աչքերէն արիւն ու արցունք կը հոսէր . քունքերը թաց էին քրտինքէն ու կը հեկեկէր . կ'ուզէր խօսիլ , բայց ձայնը կը խեղդուէր . վերջապէս ըսաւ . . . :

— Այն օրը զաւակս ատրին , խաւամացուցին . . . անկէց ի վեր կորսնցուցած եմ զինքը . . . տղայ եկեր է կ'ըսեն թուրքերուն քովէն , իմ զաւակս է արդեօք :

Կինը կը հեւար ու կ'արտասուէր , արցունքները զինքը չնչասպառ կ'ընէին . ու բաղունկները տարածած՝ կը փնտռէր փոքրիկը :

Սահմուկած , պատերուն կրթնած , անկարող խօսելու ու շարժելու՝ կը հետեւէին , կոյր մօրը շարժումներուն ու սարսափով կը խորհէին , այն բուռն , որ տղուն մօտ պիտի ըլլար ու պիտի ճանչնար դայն . որովհետեւ , աւա՛ղ , փոքրիկին անտարբերութիւնը շատ յատկանշական էր մեզի համար . . . :

— Մեարո՛ւյ , եւ վրո՛ւմ . . . :

Ոչ մէկ պատասխան : Ոչ մէկ պատասխան . լռութիւնը կապարի պէս ծանր էր . . . :

Ու մայրը հասկցաւ որ անգամ մըն ալ խաբուած էր իր յոյսին մէջ :

Երբ կոյրերուն հագուստները բաշխուեցան և ծերեր ու պառաւներ յաջորդեցին իրենց , գասաւորուած իրեղէնները սպառած էին արդէն : Անհամբեր ու զայրաւցած՝ ամբոխը յուսահատութեան ճիչ մը արձակեց . գիւղեր մըն ալ աղտոլուծեան ու ցնցոտիներու մէջ . գիւղեր մըն ալ առանց օգնութեան , առանց շապիկի՝ . . . ալ չէին կարող դիմանալ : Ու մինչ անոնք մէկ կողմ նետած ցնցոտիները կը հաւաքէին կրկին , մենք գիտէինք թէ դեռ չա՛տ այսպէս գիւղերն ունէին անցնելիք :

Տուն գառնալու ատեն ամբոխը անխոնջ յամառութեամբ կը հետեւէր մեզի . աչքէ կորսնցուցած ըլլալով ընկերուհիս , աճապարեցի սենեակս բարձրանալ պահ մը առանձնանալու և հետեւեալ օրուան ստիպողականութեանց վրայ խորհելու համար . բայց հոն ալ կանխեր էին մեզի :

— Կարօտութիւնը ծովի պէս մեծ է , հոգերդ առահեմ , կ'ըսէր տանտիրուհին բացատրելով որ ոչ միայն նպաստ խնդրողներ կային վերը՝ այլ նոյն իսկ իրարու հետ կռուեր , իրարու հետ թշնամացեր էին :

Երբ սենեակ մտայ , երկու շարքի վրայ բոկոտն և թշուառ կիներ կեցած էին . գրեթէ անտարբեր իմ երեւ-

նախուս անշարժ կը սպասէին . չէին խօսեր , չէին խընդ-
րեր , բայց իրենց աղերսող նայուածքը դիւս կը տանջէր
ու անհանգիստ կ'ընէր գրեթէ :

Երկարօրէն բացատրեցի իրենց . այլ եւս բան չէր
մնացեր տալու . վա՛ղը . . . վա՛ղը թերեւս . ճամբայ
եղած հակերսու կ'սպասէինք . . . :

Մտիկ կ'ընէին կարծես առանց լսելու , որովհետեւ
պահ մը ետքը , կամաց կամաց մօտիկնալով կ'աղերսէին
դարձեալ :

Ուշ առնէ միայն յուսահատած մեկնեցան առանց
բառ մը ուղղելու , առանց որ և է կերպով նշանակելու
թէ համակերպած ե՞ն թէ յուսահատած բոլորովին . ի-
րենց ետեւէն կը նայէի սիրտս բզկտուած խղճի խայթով
ու դառնութեամբ խորհելով մեր կացութեան վրայ ու
րով ստիպուած էինք ձեռնունայն ետ դարձնել , յոյսով
և հաւատքով մեզ դիմող դժբաղդներ :

Երկու կիներ հոն էին դեռ որոնք բոլոր ժամանակը
կուռած էին իրարու հետ . երբ միւսները մեկնեցան հա-
ղիւ թէ հանդարտեր էին . երկու վիրաւորուած , սրտեր-
նին արիւնած կիներ իրարու կը նայէին քէնոտած ու ար-
ցունքոտ աչքերով . . . : Երկուքն ալ Հայաստանցի
էին . անգամ մը արդէն ենթարկուած բլլալով կոտորածի
սարսափներուն , իրենց չքաւոր և սգաւոր զուլանքը
ազատեր և ապաստաներ էին Կիլիկիոյ արեւոտ երկին-
քին տակ . . . ինչքա՛ն խորապէս սև անհունօրէն զրժ-
բախտ էին . . . երկուքն ալ մայր էին և եկեր էին
ցնցոտիներու վրայ , հեռունեքէ զրկուած նպաստի զըլ-
զլեակներու վրայ կուռելու : Մէկ վերմակ միայն մնա-
ցեր էր անմիջական տրամադրութեանս տակ ու երկուքը
մէկ ներկայացեր էին . . . : Ինչպէ՞ս ընտրել ամենէն
կարօտեալը . . . :

— Վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . վայը իմ սեւ
ւաւոր գլխո՛ւս . . . մեռնէի՛ ու ոսկորներս հանգչէին . . .
ողորմած թագաւոր Աստուած . . . ինչո՞ւ դիւս մոռցար
ու մարմինս չվերցուցիր այս սեւ հողին վրայէ՛ն . . . :

Ու երիտասարդը երկու կիներէն՝ մագերը կը փետ-
տէր ու ցնցոտիները կը բզկտէր կուրծքին վրայ . . . :
Յեառոյ ինծի դարձնելով իր պաղատաղին ու արցունքով
լեցուն աչքերը՝ կը մնար պահ մը առանց խօսելու եւ
կը յարէր .

— Զաւակս հիւանդ է ու հողին վրայ է՛ . . . մար-
մինը վէրքերով ծածկուած . . . թարախը մինչեւ
ոսկորները հասեր է՛ . . . հողերդ առնե՛մ . . . զաւակ
չունի՞ս , չե՞ս հասկնար ըսածս . . . տասը տարեկան
եղաւ՝ ըստ մարմինը ցաւէն հալած է . . . մինակ
գլուխը եւ քանի մը ոսկորներ մնացեր ե՛ն . . . գե-
րեզման չգրա՛ծ հատնիլը տեսա՛յ . . . կուրնա՛ն աչ-
քե՛րս . . . առտունները երբ մէկ կողմէն միւսը կը դար-
ձնեմ . . . մըջիւնները լեցուած են վրա՛ն . . . վո՛ւյ . . .
վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . :

Ականջներս գոցեցի որ այլեւս չի լսեմ ու առանց
իր աչքերուն նայելու , իր մօր աչքերուն՝ որ այդպիսի
զարհուրելի բաներու վրայ կը նայէր ամէն օր՝ վերմակը
տուխ իրեն . . . :

Ակնթարթի մը մէջ աներեւութացած էր :

Երկար մնացի միւս կնոջը հետ՝ որ կը յամառէր ու
կ'արտասուէ՛ր . գլուխս երկու ձեռքերուս մէջ առած
կը խորհէի տարտամ և սարսափելի բաներու վրայ ու
աւելի ճիշտը մղձաւանջի մը մէջ կ'ապրէի . . . : Հիմա
անհամբեր կ'սպասէի ընկերուհիս՝ ու և է կերպով դո-
հացնելու համար միւս կինը , որ արկածեալներու յա-
տուկ երկարատեւ համբերութեամբ կը սպասէր . մօտս՝
թէեւ առանց ու և է յոյսի :

Յաղթանդամ խոշոր կին մըն էր, հարուստ կուրծքերով, աչքերը ցաւոտ ու կոպերը արիւնոտ. տաժաւներէն էր իր արտասուելը անհեղձ. երբ արցունքը կը դադրէր առատօրէն հոսելէ՝ իր յուզմունքի տեսողութեանը ամէն մէկ ձիգին արիւնի կաթիլներ կը բողբոջէին թափուած թարթիչներու արմատէն. խղճի խայթ ունէի՝ առանց զինքը լսելու վերմակը միւս կնոջը տուած ըլլալու համար, բայց արդիօք աշխարհիս ու է մէկ կողմը աւելի դժբաղդ պատմութիւն կարելի՞ էր. ինքզինքիս առաջը արդարանալու համար՝ հարցուցի իրեն.

— Դուն զաւակ ունի՞ս:

Միջոց մը լուռ մնաց. իր արիւնոտ ու արցունքոտ աչքերուն մէջ վայրագ ճաճանչ մը փայլատակեց. խըստութեամբ ու արհամարհանքով նայեցաւ ինծի . . .

— Ութը զաւակ ծներ, սնուցեր ու մեծցուցեր եմ, ութը մանչ զաւակ . . . :

— Հիւանդ մանկիկ ունի՞ս դուն ալ միւսին պէս:

Գլուխը ցնցեց ուժգնութեամբ:

— Առիւծի պէս առողջ էին, ըսաւ:

— Է՛հ, կը տեսնե՞ս, ըսի քաջալերուած, դուն անկէց աւելի բաղդաւոր ես . . . Եսսը տարու հիւանդ տղան հողին վրայ մնացեր է . . . :

Խօսքս չի կրցայ շարունակել:

Յիմարական, չարագուշակ, անօրինակ քրքիւ մը խափանեց խօսքերս:

— Աւելի բաղդաւոր . . . այո՛ . . . աւելի բաղդաւոր . . . ինչպէ՞ս ալ ճարտար էք մեր սրտին կրակը հասկնալու . . . անոր զաւակը հողին վրայ մնացեալ է . . . խմիններս հողին մէջն են արգէն . . . ու ես աւելի բաղդաւոր եմ . . . :

Ու յիմարացած իր վիրաւորուած մայրութեան դագուամբ մէջ, ութը սպաննուած ու մեռած տղաքներուն մայրը կը շարունակէր ջրածգօրէն գալարուիլ իմ անկարողութեանս դիմաց . . . :

Շատ տեսակ դժբախտ մայրեր տեսեր էի . . . մայրեր՝ որոնք բանուորական տաժանելի աշխատութիւններէն հիւժած մարմիններով յաջորդաբար վիժած ու հրէշներ միայն ծնած էին. տեսեր էի մայրեր որ չքաւորութենէ ցամքած կուրծքերով չէին կարողացած իրենց անարիւն զաւակները սնուցանել. տեսեր էի այնպիսիներ որ անդարմանելի ախտերով վարակուած՝ թարախ և ժանտ միայն ունէին կաթի տեղ, ու տեսեր էի նաեւ մայրեր որ ընկերային ու անտեսական բարդութիւններէ յիմարացած՝ ոճրագործ դարձեր ու սպաններ էին իրենց նորածինները . . . բայց այդ երկու մայրերը կարելի չէր դասաւորել ու է մարդկային դժբաղդութեան կարգի մէջ . . . ասոնք Հայաստանցի Մայրեր էին . . . :

Ընդհանրապէս նպաստ խնդրող ժողովուրդին մէջ քիչ թիւ կը կազմէին Ատանացիները. բայց չըջակայ գիւղերու այրիներուն թշուառութիւնը աննկարագրելի էր: Կը յիշեմ ինձի լիցիներու ողորմելի մնացորդները, Կեալուր գիւղի հազուադէպ փախստականները, Գայըրլըյի ահաւոր դէպքերէն սահմուկած մէկ քանի այրիները, Միսիսի կիները, որոնց պարագլուխը բարձրահասակ և կորովի այրի մը, զայրագին շէտերսով մեր դէմ կը դնէր իրենց բաղձաթիւ պահանջները:

Հետեւեալ նպաստի բաշխումին մտադիր էինք գոհացում տալ որքան կարելի է չըջակայ գիւղացիներուն, որոնց ստուար մեծամասնութիւնը կիներ էին. աւելի դժբախտ քան Ատանացի արկածեալները՝ անտէր և անծանօթ տեղի վրայ, իրենց յուսահատական թշուա-

առութեան մէջ կը հիւժէին . կիներուն ցնցոտիները դրեթէ անկարող կը դառնային իրենց մերկութիւնը ծածկելու և անհրաժեշտ էր անմիջական կարգադրութիւն ընել :

Եկեղեցիին բակը միշտ խռնուած էր ամբոխը . օր-օրի աւելի պահանջկոտ՝ զայրոյթի տագնապներ կ'ունե- նար , որոնք կը վերջանային միշտ ողբի և լացի մէջ . . .

— Յաւե՛րդ առնեմ , զարկի՛ , զարկի՛ , իրաւ է , բայց ի՞նչով պիտի պատժէք ինձի . Աստուած իր հար- ուածը տուեր է արդէն իմ գլխուս . . . :

Ուրիշ անգամ կին մը , խելայեղ , բարկութենէն փրփրած կը պատասխանէր .

— Երեք զաւակներովս հուրի և սուրի մէջէն ա- ղատեցայ , ու այս սեւ հողին վրայ երեքն ալ մէկիկ մէկիկ կորսնցուցի : Աչքերուս մէջ արցունք չէ մնացեր , ձայնիս մէջ ողբ չէ մնացեր . սիրտս քարի պէս կարծր է , թող աշխարհ աւեր աւերակ դառնայ , իմ ի՞նչուս է պէտք . . .

Երբեմն , դիրենք հանդարտեցնելու համար , մեր ըրած բոլոր ջանքերը ապարդիւն կը դառնային . իւրա- ջանչիւրին դժբախտութիւնը ա՛յնքան մեծ էր որ անո- ղք և անսիրտ դարձած էին . իրենց սեւ աչքերուն մէջ արցունքին ընդմէջէն կը տեսնէինք անողորմ կարծրու- թիւնը իրենց զայրոյթներուն . . . :

Այդ օրը այլ և այլ գիւղերու պատկանող այրիներն էին որ խեռ աչքով կը նայէին իրարու : Երբեմն արկած- ևալ քահանայի մը թշուառական և սեւ սիւլուէթը կը ցցուէր իրենց շարքերուն մէջ . պատաստաւուն վեղարնե- րով , ճերմկոտած գտակներով , թնձկուած մօրուքներով , անոնք աւելի դժբախտ կը թուէին մեզի . միխթարու- թեան և հաշտութեան խօսքերը սպառած էին իրենց չորցած չրթունքներուն վրայ : Ատոնցմէ ոմանք կուռած

էին թշնամիին դէմ , և ոմանք վիրաւորուած կամ ան- դամահատուած էին . իրենց միջին , դաժան և մռայլ դէմքերուն վրայէն անհետացած էր Գրիստոնէական անդորրութիւնը : Ոմանք , անյագ , ամէն բան յափըշ- տակելու ձգտումներով՝ զօրացած կուգային մեր դէմ ու կը պահանջէին : Իսկ ուրիշներ համբերութեամբ և կրօնական երկիւղածութեամբ կը կրէին այն խաչը որ դրուած էր իրենց ուսերուն վրայ : Ուղղակի ենթար- կուած ըլլալով խուժանին մոլեռանդութեան , իրենցմէ շատերը սարսափելի մահերով մեռած էին . ընդհանրա- պէս ոճրագործները ոչ սուր գործածեր էին և ոչ հրա- ցան իրենց համար , այլ տապար : Մեր ճանքորդութեան միջոցին յաճախ տեսանք խտացած և սեւցած արիւնը մեր եկեղեցիի նահատակներուն :

Կորովի , բայց ցաւով և վշտով մթագնած՝ այդ օ- րը մեր դէմ եկաւ առաջին անգամ Սպտողու գիւղին քահանան : Անոր դիմումը՝ իր ցրուած հօտին համար էր . քիչ հողի մնացեր էին , անոնք ալ անպատմելի խեղ- ճութեան մէջ :

— Սպտողու 66 տուն ունէր և 265 բնակիչ , կ'ըսէ անիկա յոգնած ձայնով մը , կային նաև 242 դրսեցի , այս վերջիններէն ամենքն ալ մեռան . . .

— Ամենքն ալ մեռան . . .

— Այո՛ , ամենքն ալ :

Դառն և ցաւագին լռութիւն կը յաջորդէ , ու քա- հանան աչքովը կը հետեւի մեզի համար աննշմարելի պատկերի մը : Յետոյ անսալով ներքին զգացումի մը , յամբօրէն կը խաչակնքէ ու , անմիջապէս արտայայ- տուելու պահանջէն մղուած , յուզմունքէն և զայրոյ- թէն դողդոջուն ձայնով մը կը պատմէ :

— Խուժանը պաշարեց մեզ ուրբաթ օրը : Երիտասարդ-

ները տրամադիր էին կռուելու, մէջտեղ բերինք զէնքեր, ինչդ մալղէր, վաթսուս բէվօլվէր, ինչպէս նաեւ չիֆթէներ և թիւֆէնկներ։ Բայց գիւղին ջոջը, Պաղտատ օղլու Կարապետ, չհամաձայնեցաւ... Ի՜նչ վախ... սարսափէն խելքը կորսնցուցած երեսներնուս կը պօռար։ — «Մեզի՞ է մնացեր խլամի դէմ դնել... չիֆթէներով խուս կը զարնուի, մարդ չզարնուիր. մէկ թիւֆէնկի դէմ քսան մարթինի կայ մեր դիմացը... ճիտերնիս ծռենք, զէնքերնիս յանձնենք ու իրենց ուղորմութեանը վրայ յուսանք»։ — Զուր տեղը վիճեցինք, օրինակներ տուինք... «Մեռնիլը մէկ անգամ է, այսօր թող մեր վերջին օրը ըլլայ, բայց սիրահները չձգենք. ո՞ր օրուան պահեր ենք մեր կտրիճութիւնը, ո՞ր օրին համար բերններնուս կտրելով դնեն ենք այս զէնքերը...։ Մեր կիները, մեր զաւակները, մեր բազուկներուն են ապաւիններ, ի՞նչ երեսով ձեռքերնիս պարապ պիտի երեսնանք իրենց»։ Ի զո՛ւր... Ի զո՛ւր...

Պաղտատ օղլու Կարապետ ճերմակ դրօշակը պարզեց և գիւղը անձնատուր հռչակեց...։ Տիւշմանը եւ կաւ մեր զէնքերը հաւաքեց ու անիջապէս մեղ ջարդեց։

Պահ մը կը լռէ, արցունքը կը քարանայ թարթիչներուն վրայ և անօրինակ արտայայտութիւն մը կուտայ իր նայուածքին։

— Մինակ մէկը, երիտասարդ մը, որ զէնքը պահած էր, եօթը թշնամի սպաննեց և կրցաւ փախչիլ. մնացածները սպաննուեցան, և գիւղը կրակի տրուեցաւ։ 265 Ապտօղլը գիւղացիէն քանի մը հոգի մնաց, ան ալ մեծ մասով կիին։

— Պաղտատ օղլուն, կը հարցնենք անմիջապէս։

— Պաղտատ օղլուն իր տանը մէջ սպաննուեցաւ

անլուր չարչարանքներով, իր աչքերուն առաջը իր կնոջը, զաւակներուն, հարսերուն և թոռներուն մեռնիլը տեսնալէ ետքը։

Մինչ քահանան Ապտօղլուի եղբրական պատմութիւնը կ'ընէր, ուրիշ շրջակայ գիւղերէն այրիներ ու մարդիկ խոնուած էին Առաջնորդարանին դրան առաջը։ Ոմանք կուլային ու ոմանք բարկութեամբ կը բացազանչէին. երբեմն արտասուագին աչքերով ու հեծկըլտանքներէն խռոված ձայնով այրի մը կը կրկնէր...

— Ախ, ախ, այդպէս է, այդպէս է...

Յաճախ տարբեր գիւղերէ էին այդ հաստատութիւնը ընողները, բայց դէպքը իր ընդհանուր գիծերուն մէջ այնպիսի նմանութիւններ ունէր որ լսողները կը կարծէին թէ իրենց գիւղին պատահածն էր պատմուածը։

Առ հասարակ կոտորուող գիւղացիներուն մեծ ցաւը սա էր որ չէին դիմադրած. անձնատուր ըլլալով կարծեր էին կեանքերնին ազատել, բայց դառն փորձառութիւնը ցոյց էր տուեր թէ ազատուողները անոնք էին որոնք զէնքերնին ձեռքերնին մնացած էին։

— Շուարեցանք, չգիտցանք, յանկարծակիի եկանք. կեանքը անուշ է, ամենէն դժբաղդին համար ալ կեանքը անուշ է... կարծեցինք որ պիտի խնայեն...

Այս ամօթալի խոստովանութիւններու միջոցին յանկարծ մեր դէմ սլացաւ հասուն տարիքով մեծղի և յաղթանթամ մարդ մը. աչքերէն կրակ կը ցայտէր և ազնուական զայրոյթով մը դողահար կը թուէր...

— Ստրուկի զաւակներ, ստրուկի թոռներ... թո՛ւ ձեզի։

Եւ արհամարհանքով թքաւ սահմուկած ամբոխին երեսին...

— Թո՛ւ... ձեզի... կեանքը անուշ է... իրաւ է, բայց դուք ի՞նչ երես ունիք ապրելու. նայեցէ՛ք սա խեղճերուն վրայ, և ձեռքովը կը ցուցնէր այրիները և ըսէք բայց սրտով թէ կեանքը ի՞նչ անուշու-թիւն պահած է ձեզի համար...

Երկու խոշոր և կոշկոռացած ձեռքերը կը գալարուին կուրծքին վրայ և կարծես չէր գիտեր դանք ո՛ր տեղաւորւնել:

— Փճացանք, մափ եղանք... ունեցածնիս թալլեցին, մնացածը այրեցին, մեզ՝ պառաւները և կոյրերը ձգեցին... եղբայրս խաբուեցանք, ունեցած սխալներնիս իրենց տուինք ու մեր թափած գնդակներովը դարնուեցանք...

Գլուխը կը շարժէր ու ամբողջ մարմնով կը դողդողար ու բառերը հետզհետէ դժուարաւ կուգային իր շրթունքներուն վրայ...

— Աս մէկ չէ՛, երկուք չէ՛. միլլէթին արիւնը նոր չափտի թափի... շատ լաւ գիտէինք, բայց չգիտնալու զարկինք, կոյր և խուլ ձեռացանք... Թո՛ւ մեզի... ի՞նչի համար, ո՛րի համար կ'ապրինք այս աշխարհիս վրայ...: Մեռնիլ չգիտցող մարդը, ապրելու արժանի չէ... ստրուկի զաւակներ...

Հիացած այս նորօրինակ արկածեալի երեւումէն ու տարուած իր խօսքերէն՝ մտիկ կ'ընէր զինքը, որ յանկարծ մեզի դառնալով ըսաւ.

— Ես Շէյխ Մուրադցի եմ... մեր գիւղն ալ պաշարուեցաւ. մեր հոգիներն ալ հոգի էին, մենք ալ ապրելու հալէս ունէինք, բայց գիտցանք որ մեռնելու օրը հասած է...

Բոպէ մը լուց, յիշողութեանը մէջ ամփոփելով ամբողջ պատահածը:

Նոյն միջոցին մէկը իրեն աթոռ մը տուած ըլլալով, իր սեւ և կոշկոռացած ձեռքերովը առաւ, դէպ ի առաջ քշեց ու մեր մօտ նստեցաւ: Յետոյ գրպանէն հանելով ծխախոտի տուփը, սկիառէթ մը ոլորեց դանդաղութեամբ:

Ատով ժամանակ ունեցանք իր դէմքը գիտելու: Յեղին ո՛ր մաքուր մնացած երակէն կազմուած էին այդ խումբ մը գիւղացիները, որոնք վարժուած հողին երեսը աշխատելու և ըստ երեւոյթին այնքան նման միւս գիւղացիներուն՝ յանկարծ ուրիշ ձեւով երեւան եկած էին աղէտի օրերուն մէջ: Ինքը չափազանց թուխ էր և արեւի տակ աշխատող մարդոց յատուկ կնճիռներ կ'երկարէին ճակտին վրայ. աչքերը ապաստանած երկայն և թաւ թարթիչներու ներքեւ, անսահմանելի բոց մը ունէին, սրունց մէջ տեւականօրէն կը վառէր զայրոյթը, ըմբոստութիւնը. քիթը հայկական և թեթեւ մը արծուային՝ կ'ազնուացնէր իր գեղընկի կնճռոտ դէմքը և թանձր շրթունքը միայն իր վրայ կը նշանակէին բարի և խաղաղ ընդունակութիւնները հայ գիւղացիին:

— Ես ըսեմ ու դուք գրեցէ՛ք և թող ալէմ աշխարհ իմանայ որ Շէյխ Մուրադցիին արիւնը դուր տեղը չի թափիր.

Ծնած ու ապրած ըլլալով իր գիւղի նեղ շրջանակին մէջ՝ կը կարծէր որ ամբողջ աշխարհի համար նշանակութիւն ունէր իրենց վարուելու կերպը աղէտի դժխեմ օրերու մէջ: Ու մենք ալ այդ բոպէին, ճիշդը ըսելով, կը բաժնէինք իր հոգեբանութիւնը, ու թերեւ ըսելով, կը բաժնէինք իր հոգեբանութիւնը, որ իր գիւղացիի բնադղը չէր սխալեր ու Շէյխ Մուրադի ինքնապաշտպանութիւնը իր մեծ կարեւորութիւնը ունի մեր յարատեւ վտանգի ենթարկուած ցեղին համար:

Անիկա այսպէս պատմեց:

— Երկու օր էր որ տիւշմանը Չէրքէզ գիւղի մէջ հաւաքուած էր և, այդ երկու օրուան մէջ, մեր գիւղացիները առններէն դուրս չեկան: Բայց քանի մը հողի պարագլուխ ըլլալով որոշեցին ընկիւքնին: Հաւաքեցին զէնքերը, թէև եղածը մեծ բան չէր. խորմա, չիֆթէ, տուժա չիֆթէ, թէք թիւֆէնկ, խորմա թէկ թիւֆէնկ, վեցհարուածեան ևն: Յետոյ հաշուեցինք որ ցրուած մնալը լաւագոյն չէ, մէկ տան մէջ հաւաքուեցանք:

Հինգշաբթի օրը եկան ու մեզ պաշարեցին ու յետոյ, կանանց դրօշակներ պարզած և ոռնալով, մտան Շէյխ Մուրատ: Գիւղը լուռ էր ինչպէս եթէ պարապ ըլլար. մարթինիի գնդակներ օդին մէջ սուլելով կ'անցնէին... նախ վառեցին պարապ մնացած տուները, և կեղեցին ու յետոյ յարձակեցան մեր վրայ: Հինգ օր շարունակ կռուեցանք. թշնամին զարմացած ու բարկութենէն փրփրած կը գոչէր.

— Կեալուրներ, անձնատուր եղէ՛ք:

Չէ՛, անձնատուր չալիտի ըլլայինք... մեր զէնքերը անբաւական էին... մէկ քանի քաջեր գետնին վրայէն սողալով փորձեցին երթալ և մեռած խաւամներուն զէնքերը առնել. բայց անոնցմէ ոչ մէկը չդարձաւ: Գետնին երեսին, փորերնուս վրայ պառկած, հինգ օր կռուեցանք... իրարու հետ չէինք խօսեր, որովհետեւ ականջնիս հողին զննելով կը լսէինք թշնամիներուն շարժումները և անոնցմէ շատ բան կը հասկնայինք: Անոնք կը տարակուսէին մեր ուժին վրայ, կը վարանէին, ետ դառնալու որոշումներ կ'ընէին... Միւս կողմէ մեր գնդակները կը սպառէին. կապար չունենալով, պղնձէ ամանները կ'օտոնեցինք և ուղե-

ցինք իրեւ զէնք գործածել: Այն ատենն էր որ տեսնելով մեր թիւֆէնկներուն խեղճ վիճակը՝ նոր հնարքի խորհեցանք. ծառի կոճղեր փորեցինք ու մէջը ջուրի խողովակներ զննելով պայթեցուցինք: Երեք անգամ վառօդը վառեցինք ու թշնամին շուարեցաւ: Այդ միջոցին արդէն ճարահատ, հաւաքեցինք կիներն ու տեղաքը, և, զանոնք մեր մէջտեղը առնելով ընկոտն ու լոխն, գիշերով փախանք տիւշմանին քիթին տակէն... Կէս ժամ յետոյ տասը, տասնհինգ չէրքէզ դիմաւորեցին մեզ. ճամբուն վրայ կռուիլ դիւրին չ'էր. կիներն ու տղաքը զո՞ կրնային երթալ. կապար չունէինք, ձեռքերնիս պարապ էր, խորամանկութեան դիմեցինք: Փոխանակ սպասելու որ անոնք զէպ ի մեզ գան, մեզմէ մէկը դիմաւորեց զիրենք և հրացանը ուսին, հարցուց.

— Դուք ո՞վ էք:

— Մենք Չէրքէզ ենք:

— Հընդըրներ, դուք կեալուր էք, կը փախիք կոր:

— Ծշմարիտը, մենք Չէրքէզ ենք, ու գտակը ցոյց տուաւ հաստատելու համար:

— Ի՞նչ կը փնտռէք հոս:

— Շէյխ Մուրատը չէ առնուեր, կեալուրները կը կը դիմադրեն, հոն պիտի երթանք:

— Մենք յաղթեցինք, գիւղը առինք. բայց կովեր ու եղեր կար. գացէ՛ք առէք...:

Աւելի արագութեամբ Չէրքէզները ճամբայ առին զէպ ի Շէյխ Մուրատ, ու մենք միւս կողմէն ուղղուեցանք Ատանա:

Շէյխ Մուրատցին չվառած սիկառէթը դարձուց մատներուն մէջ և սպասեց որ մեր նօթերը վերջացը-

նենք, ու յետոյ ճակատին կնճիւնները աւելի փոթտելով, խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ .

— Ո՛չ սիրտ պակսեցաւ մեր մէջ, ո՛չ բազուկ . բայց զէնք չունէինք բաւական :

Մինչև իրիկուն ուշ ատեն, կը շարունակենք հաշուստներու բաշխումը, ու բոլոր ժամանակը միտքերնիս կը տատանի Ապտօղլուի ջարդէն Շէյխ Մուրատի ինքնապաշտպանութեանը վրայ : Մեքենաբար մեր ձեռքերը կը գործեն, ծրարներ կը կազմենք, թիւեր կը գրենք և պակսած նիւթեղէններուն փոխարէն վաւարալաներ կուտանք որոնք թանկագին առարկաներու պէս այրիները կը կապեն իրենց քողերուն ծայրը . ու ա՛մէնքն ալ, մեր մէկ քաջալերութեան վրայ, խօսքի կը բռնուին ու կը պատմեն իրենց ողորմելի պատմութիւնները . . . : Շատ անգամ հեռու տեղերէ եկած են միմիայն այդ նպատակաւ և չենք կրնար զիրենք մերժել մտիկ ընելէ՝ հակառակ որ ժամանակը կ'անցնի և դուրսը դեռ անհամար կարօտեալներ կան որ իրենց կարգին կը սպասեն : Երբեմն երեք չորս հոգի մէկէն կը խօսին՝ իւրաքանչիւրը մեզմէ մէկուն կառչած, ու հաւատարմութեամբ և մանրամասնութիւններով կը պատմեն ինչ որ տեսան ու ինչ որ կրեցին . ու կարծես այսպէս ընելով համոզուած են որ պարտք մըն է որ կը հատուցանեն մեզի : Այսպէս՝ մինչ այրի մը ինծի կը խօսէր իր ողորմելի կեանքին վրայ, միեւնոյն ատեն անդին կը լսէի գիւղացի մը Աղզը Պէօյիւքէն որ կ'ըսէր :

— Շէյխ Մուրատէն չորս ժամ հեռու ըլլալով, տուներուն վրայէն կը տեսնէինք ամեն բան . նախապէս անոնք մեզի համոզած էին որ երթանք միանանք իրենց հետ ու միասին դիմադրենք . վախցանք ու մտիկ

չըրինք . վերջապէս Արապքէօյէն եկան, սպաննեցին ու թալլեցին :

Օրը կը տարաժամի ու մեր գործը չվերջանար և մեր լսած բոլոր աճելի եղելութիւններուն մէջ, աւա՛ղ, Շէյխ Մուրատի նման պատմութիւն չի կրկնուիր այն օրը :

Ուշ ատեն յայտարարեցինք որ այդ օրուան բաշխումը վերջացած էր : Եկեղեցիին բակը խռնուած ամբոխին վրայէն դժգոհութեան դող մը անցաւ . երկարօրէն դանդաղելով և տրտնջալով ողբացին իրենց թըշուառութեան վրայ և խումբեր կազմելով իւրաքանչիւր գիւղացիները՝ հեռացան կամաց կամաց :

Վերջապէս զովութիւն և խաղաղութիւն կը բերէր մեզի գոնէ քանի մը ժամուան համար : Մենք, վերջացնելով ծրարելէ մնացեալ իրեղէնները, լռին կ'արտորայինք, երբ սուր և պատուող ձայն մը մեզիցնեց ու հարկադրեց որ թողլով ամէն բան դուրս ելնէինք : Սեւաւոր կին մը յորդառատ արցունք կը թափէր և կուրծքը կը բզկտէր . իր քովը մէկ քանի այրիներ կեցած գրեթէ անտարբերութեամբ կը դիտէին անոր տագնապը : Անդին, կոյր կին մը պատին կրթնած, միօրինակ ձայնով օրօր կ'երգէր, ո՛վ գիտէ որ անյետացող սիրելիին համար . և որովհետեւ բան մը չէր տեսներ, երգը միայն այն ատեն կը դադարէր երբ սեւաւոր կնոջ ճիւղերը կը բարձրանային :

— Ձայնը դեռ ահանջիս մէջ է՝ . . . ամա՛ն . . . : Լացող կիներ սպառած իր դժնդակ վերջուշումներէն գետին նստեցաւ և միջոց մը չկրցաւ ոչ խօսիլ, ոչ լալ . երկու ձեքերը ծունկերուն կը դարնէր ու ինչպէս եթէ չնշաապառ ըլլար, գլուխը գէպի ետեւ կ'իյնար, վիզը

Այլ ձգտէր ու խռպոտ ձայնով կ'աղաղակէր .

— Ամա՛ն... ամա՛ն...

Անկարելի է երեւակայել թէ մարդկային դժբախտութիւնը ի՞նչ սահմաններու կրնայ հասնիլ : Երբ իր սեւ, արցունքով լեցուն, ցաւազին աչքերը դէպի մեզ դարձան, գլխու պտոյտ պատճառով յուզմունքով մը խռովուած զգայինք ինքզինքնիս : Մեր ընկերներէն մէկը գնաց զինքը առաջնորդարանի սենեակը բերելու . ու մինչ անիկա ձեռքէն բռնած կը քալեցնէր, սգաւոր կիներ տղու պէս կը դետդեւէր ամէն մէկ քայլին :

— Ամա՛ն... ամա՛ն...

Երկար ատեն ուրիշ բան չսեցինք . ամէն անգամ որ կը փորձէր խօսիլ, ձայնը կը մարէր, հեծկտանքներէն շնչահեղձ կ'ըլլար ու երբեմն ալ աչքերը խնկի մոլորուն նայուածք կըստանային : Զինքը տեղաւորացունք, ո՛րքան կարելի էր, հանգիստ դիւրքի մէջ և ջանացինք ամոքել իր ցաւի տագնապը, ու իր խօսելու փափաքէն յառաջ եկած ջղային ցնցումները հանդարտեցնելու համար՝ պահ մը հեռացանք իր քովէն : Քիչ յետոյ ընդարմացած իր վիշտէն, գլուխը կռթնցուցած թեւին կը քնանար : Իր արտակարգ կերպով դժգոյն դէմքին վրայ, արտեւանունքը կապտացած կ'իջնային կիսովին և բացուածքին մէջէն կ'երեւէր աչքերուն ճերմակը, որուն վրայ երբեմն կ'իյնար բիւր, մեռած, տմոյն, կոյրի բիւր պէս :

Գիշեր էր և մօմի դողդոջուն լոյսը անկատար կերպով կը լուսաւորէր առաջնորդարանի սենեակը : Կիներ արթնցած էր իր ցաւին մէջ, բայց որովհետեւ իր տագնապը մեղմացած էր, կրցանք գիտնալ իր մղձաւանջային պատմութիւնը :

« Զատկին երրորդ օրը ամուսինս մեկնեցաւ Զիւմէթ գիւղէն, քաղաքէն փայտ բերելու համար հետը ունենալով Քէլ Մուսրուխ, նոյն գիւղացի երկրագործ մը . իրիկուան դէմ գիւղացիներու միջոցաւ լսեցինք որ ամուսինս սպաննուած էր իր ճամբու ընկերովը ձեռքով : Զգիտնալով թէ դեռ ինչէ՛ր կան գրուած մեր սեւ ճակտին վրայ, մեր բոլոր արցունքներովը լացինք մարդըս : Հետեւեալ առտու խռովութիւններուն լուրը հասաւ մեզի, բայց մեր բարեկամներէն թուրք մը եկաւ մեր տունը, պաշտպանեց և մինչեւ իրիկուն թոյլ չտուաւ ոչ ոքի մօտենալ : Աղջիկներս ու տղաս, — 18 տարեկան — ա՛խ... ետլրում... շուրջս նստած էին ու մէկիկ մէկիկ մտքերնին կը բերէին իրենց հօրը խօսքերը, փափաքները . «Այս ձմեռ այսպէս պիտի ընէր, այս օրերս այնպէս պիտի ընէր Վա՛յ, վա՛յ... ինչպէս մեռաւ, ի՞նչ ղէնքով դարկին» բան չէինք գիտեր : Ամենքըս ալ պատի պէս ճերմկած էինք, ու երբ աղջիկներէն մէկը ոտքի կ'ելար, բերիլ պէս բարակ կ'երեւար աչքիս... »

« Հեռուէն հրացանի ձայներ կուգային, դուրսը շուները կուլային ու մեր դրանը մօտիկցած ատեննին բերաննին բաց կը մնար ու կ'ոռնային ժամերով... Մեզ պաշտպանող թուրքը իրարանցումի մէջ էր . դուրսէն մարդիկ կուգային, կը խօսէին, կը փափային ու կերթային շուտով . ձեռքերնին սեւցած, աչքերնին դարձած, բերաններնին փրփրած... Առտուան դէմ վախնալով թէ նոր հրամանի մը մտիկ ընելով, չեմ գիտեր, մեր բարեկամ թուրքը մեզ առանձինն ձգեց ու մեկնեցաւ : Քիչ ետքը եկան... ամա՛ն... ու ամէն բան թալանի տուին : Երբ խանութը և առունը պարպուած էին, խանութին սեփ-

հականառէրը եկաւ, դուռները դոյնց, կնքեց և բոլոր տետրակները տարաւ հետը:

Մինակ մնացած ու անմխիթար, հետզհետէ զգացինք որ մեր ցաւին վերջը չէ եկած. մալս հոգս չէր... աչքիս չ'երեւցաւ, բայց զաւակներուս վրայ կը նայէի ու սիրտս կը փլէր...: Անկէց ետքը չեմ գիտեր թէ արցունքս որի՞ համար կը թափէի...:

Իրիկուան դէմ Աղբը Գանլը Մէհմէտ աղա, գիւղին մխթաբը, եկաւ և համոզեց մեզ որ իր տունը ապաստանինք:

— Տունս վերան ըրի՛ն, սիրտս մոմի պէս կը վառի, կը հատնի կո՛ր... մարդս սպաննուած է, աշխարհիս վրայ անտէր անտիրական մնացի... հոս ապրեր, հոս ուրախացեր եմ, տանս սեմէն դուրս չ'եկած թո՛ղ հոգիս տամ... մեզի հոս ձգէ՛:

Ատեն մը լուռ կեցաւ, տատամսեցաւ, աչքը կը պտըտցնէր մէյ մը տղուս, մէյ մը աղջիկներուս վրայ. իր ձեռքը մեծցեր էին, իր տլաքներուն, իր թոռներուն հետ խաղացեր էին: Հասկցայ որ ներսիդին կռիւ կար. հեւալով շունչ կ'առնէր և քրտինքը անձրեւի պէս կը վազէր ճակտէն:

— Օֆ... օֆ, ըսաւ վերջապէս, ծնած օրերնիս անիծուած օր է եղեր, ճակատներնուս գիրը սեւ է, դուք մէկ ցաւով, մենք ուրիշ ցաւով կայրինք կոր...

Յետոյ դէպ ի ականջիս ծռելով գլուխը, ըսաւ դողդեղալով.

— Դուբսի ժողովները գիտեմ, ամենքդ ալ պիտի ջարդեն, ես քեզի տունս տանիլ կուզեմ կոր, կուզէ՞ք եկէ՛ք, կուզէ՞ք մի՛ դաք, մեղքը ձեր վիզը...:

Ոտքին ինկայ ու աղաղակեցի:

— Ես իմ կեանքս ապրեր եմ, մաղերս ճերմկեր են, ինծի համար չէ, զաւակներուս համար քեզի կա՛-

ղահեմ, իմ հայրս, եղբայրս, պաշտպանս դուն ես, քանի որ ուրիշ ճար չկայ, թող ուզածիդ պէս ըլլայ:

Ու աղաքներովս առաջքը ինկայ ու գացի մըխթարին տունը:

Մեզի սենեակ մը դրին ու մխթարին ընտանիքը քաշուեցաւ մէկ կողմ: Կիները սարսափած էին և մեզի տեսնելունս պօռալով կը փախէին ինչպէս եթէ ոտքի վրայ կեցած մեռելներ ըլլայինք...: Ա՛խ, ա՛խ, հոն քով քովի սեղմուած նստեցանք գետինը և սկսանք լալ: Ձերքերս տղոցս գլխուն վրայ կը դնէի, ամէն մէկը առանձինն կը շոյէի. տղաս Կարապետս դիմացս առած երեսն ի վեր կը նայէի... ու ալ արցունքներէս էր չեմ գիտեր, աղէկ մը չէի տեսներ զինքը... Կարօտըս ծարաւի պէս կը չորցնէր կոկորդոս, բերանս, ետվրում...: Իրիկս մոռցեր էի այդ միջոցիս. բայց երբ ինծի կ'ըսէին, «մայրիկ, հոս ապահովութեան մէջ ենք, ինչո՞ւ կուլան».— «հօրերնուդ համար է» կը պատասխանէի: Ան առեն տղաքս ալ ձայներնին կը բարձրացնէին, ու ամենքս մէկ Կարապետիս կը նայէինք:

Մեռելի պէս ճերմկած, ձեռքերը ոտքերը դողալէն անիկա կը պտտէր սենեակին մէջ ու նորէն կուգար մեր դիմացը կը նստէր...

Մուխթարին տունը մանալուս քիչ ետքը դրացի թուրք մը եկաւ և ըսաւ.

— Գէշ... գէշ, լուրերը չատ գէշ են... ամէն կողմ կրակի տուին, մաֆ ըրին, ալ հայ չմնաց, եկեղեցի չմնաց... միլլէթը կործանեցաւ, արմատէն չորցուցին:

Քիչ մը կեցաւ գլուխը շարժեց ու ըսաւ.

— Եթէ մահմէտական ըլլաք, կ'աղատիք, եթէ ո՛չ, ջայտնի է որ պիտի սպաննուիք:

Ես ու մեծ աղջիկս դիմադրեցինք:

— Թո՛ղ այդպէս ըլլա՛յ... քանի որ ամէնքը մե-
ռեր են, մենք ալ կը մեռնինք. մեր արեւը այսքան է
եղեր. աւելին հաւա՛մ պիտի ըլլայ մեզի համար:

Թուրքը գլուխը կը շարժէր ու կը կրկնէր.

— Յայտնի է որ պիտի ջարդուիք:

Այդ պահուն կարապետս պատին կը թնամ, ինծի
կը նայէր. անանկ մը դեղներ էր որ երեսին միսերը
անգամ կը դողդղային... կամաց կամաց մեզի եկաւ
ու ամէն մէկ քայլ առնելուն՝ բոլոր մարմինը կը ցն-
ցուէր: Գիտես որ քալելը մոռցեր էր, խօսիլը մոռցեր
էր... քանի մը անգամ բերանը բացաւ ու գոցեց,
բայց ձայն չ'եկաւ իրմէն:

Երբ մեր քովը եկաւ, ծունկերնուս փարեցաւ ու
լեզուն բացուեցաւ. մէյ մը ինծի, մէյ մը մեծ քրոջը
կ'աղաչէր:

— Դեռ տասնութ տարեկան եմ և կեանքը չեմ ապ-
րած, մեղքքէ՛ք ինծի... ապրիլ կուղեմ, ապրիլ, ապ-
րիլ... իսկամ ըլլանք, ի՛նչ կ'ըլլայ ըլլանք, բայց ապ-
րինք... մայրի՛կ, ես մեռնիլ չեմ ուզեր:

Նախ, ես ու աղջիկս մերժեցինք, յանդիմանեցինք
զինքը:

— Ասանկ ապրիլը մեռնելէ գէշ է. ամօթ քեզի...
հայրդ ի՛նչ ճամբէն որ գնաց, մենք ալ կ'երթանք,
մեր արիւնը աւելի կարմիր չէ՛...

— Մայրի՛կ, ապրիլ կ'ուղեմ... ապրիլ, ապրիլ...
Թուրքը մեր քովը կեցած էր, գլուխը կը շարժէր
ու ատենը մէյ մը կը կրկնէր.

— Յայտնի է, յայտնի է որ պիտի ջարդուիք:

Վերջապէս չդիմանալով տղուս աղաչանքին, ու
իր արեւին խնայել ուզելով, մահմէտականութիւնը ըն-
դունեցանք:

Գիշ յետոյ մուխթարը եկաւ. դեռ տատամսոտ
էր. աչքերը կը պտտցնէր աղջիկներէս տղուս վրայ
և մեղքնալու երեւոյթ ունէր, թէ և կը ջանար ուրախ
ցուցնել ինքզինքը...

— Իմացայ ու սիրտս ուրախութիւնով լեցուեցաւ,
ըսաւ աչքերը անդին դարձնելով. մէկ կրօնքի մէջ եղ-
բայրացած ենք. ա՛լ մեզի համար նուիրական էք...
երանի՛ թէ ցաւի և վիշտի ամպը ձեր գլուխներուն
վրայէն փարատած ըլլար...

Ատենը մէյ մը կարապետին կը նայէր սեւեռած և
ցաւոտ նայուածքով մը և, կարծես, յանկարծ սթա-
փելով՝ աչքերը կը դարձնէր գետին...

Միջոց մը ամէնքս ալ լուռ մնացինք:

— Գէշ... գէշ... ըսաւ վերջապէս միւս թուր-
քին պէս. դուք իսկամացաք և գլուխնիդ ազատեցիք...
բայց կրնայ ըլլալ որ չ'աւատան ձեր հաւատքին
վրայ... Ժամերը որ հնչելու են՝ սուգով և ցաւով
յղի են... Փոթորկէ մոլեգնած ծովու պէս տեսայ զի-
րէնք... հրդեհի և արիւնի մէջէ քալեր էին ու մին-
չեւ մորթերնուն վրայի շապիկը արիւնոտած էր:

— Որո՞նք, ի՛նչ բան, ըսի սահմուկած:

Մուխթարը աչքերուս մէջ նայեցաւ ու խորհրդա-
ւոր ձայնով պատասխանեց:

— Խուժանը՛...

Յետոյ առաջարկեց, վստահութիւն ներշնչելու հա-
մար մեր թշնամիներուն, երկու աղջիկներս նիքեա-
նել թուրքերու:

Նարալը գայլի պէս ոտքի ելայ և գոչեցի:

— Այդ բանը չպիտի ըլլայ, չի կրնար ըլլալ. դուք
սիրտ չունիք, մարդ չէք, կեանքերնուդ մէջ ցաւ,
վիշտ չէք ունեցեր. ձեր սիրտը բնաւ չէ՛ կակղած ձեր-

դաւակներուն սիրովը . ինչպէս ասանկ սեւ օրի մէջ ինծի այդպիսի բան կ'առաջարկէք . . . :

Մուկթարը զիս հանդարտեցուց ու ըսաւ որ նիւքեա՛ր պարզ ձեւակերպութիւն մըն է ու աղջիկներս — պղտիկս 12 տարեկան — երկու երեք ամիս քովս կրնան մնալ և յետոյ ի՞նչ կ'ըլլայ, ի՞նչ չըլլար :

Ու այդ պնդումին վրայ աղջիկներս նիւքեա՛ր ըրին :

Այդ գիշերը, սեւ գիշեր . . . անցուցինք լացով ու սուգով և սրտերնիս տարուբեր տարակոյսով և սարսափով : Հետեւեալ օրը պէրպէս Մուկթաֆա, որ Կարապետիս հետ դործի մէջ մրցակից էր, գացեր լուր տուեր է Գատիր էֆէնտիի ըրդասներուն որ Աղզը Գանւլըն իր տանը մէջ Հայեր պահած է : Քիչ ետքը իրարանցում եղաւ գիւղին մէջ : Մենք բան մը չէինք գիտեր ու միայն մօտիկ կ'ընէինք դուրսի ձայներուն . հովի՛ ձայն էր, շունի ոռնոց, թէ մարդերու ձայն . . . աւմէնն ալ միասին . . . յանկարծ լսեցինք հրացանի հարուածներ, յետոյ լուռութիւն . հորէն փոթորիկը փրթաւ . մարդիկ գազաններու պէս կը գոռային . հորէն հրացանի հարուածներ, քիչ մը լուռութիւն :

Ոտքի ելայ, սենեակին դուռը բացի, սպասեցի . տանը թուրք կիներէն մէկը հոնկէ կ'անցնէր .

— Աստուծոյ անուշ խաթերը համար ըլլայ . ի՞նչ կայ դուրսը, հարցուցի :

Մուկթարմիր եազմայով ծածկած էր երեսը ու չճանցայ զինքը : Անիկա նախ չուզեց պատասխանել, ու անցաւ, բայց քիչ ետքը կեցաւ, դէպի իս դարձաւ ու պահ մը լուռ մնաց : Երկու աչքերէն կայծակ կը ցայտէին . հակառակ որ անցքը կէս մութի մէջ էր, Կարմիր եազմային տակէն կը տեսնէի անոնց լոյսը :

— Հընդըր կեալուբնէր, ըսաւ վերջապէս, ձեզի հա-

մար է որ մեր տանը խաղաղութիւնը խանգարուեցաւ, կերած հացերնիս, քուներնիս հարամ եղաւ . . . : Շունի պէս կատղեր էիք . ձեզի՞ էր մնացեր գլուխ վերցնել . անաւասիկ դրօշակը ձեռքերնին, ձիու վրայ հեծած և զինուած եկեր են գիւղը կոխելու . . . : Ո՛ւր են ձեր ֆէտայիները, ձեր հուրրիյէթին պաշտպանութիւնը . յանցանքը ձերը չ'էր սակայն . . . ան հուրրիյէթին երկու աչքերը քէօռնան, անիկա ձեզի գլխէ հանեց . . .

Միջոց մը շունչ առաւ և աւելի կատաղութեամբ շարունակեց .

— Մեր թագաւորին յանցանքը ի՞նչ էր, գէշութիւնը ո՞րն էր . . . որ վար առիք տեղը ձեր հուրրիյէթը դրիք . . . ձեր կեալուբ հուրրիյէթը . . .

Փորձեցի պատասխանել, բայց աւելի գրգռուած գրեթէ գոչելով աւելցուց .

— Որովհետեւ հուրրիյէթը խալամ չէ՛, իսլամ չի կըրնար ըլլալ . . . :

Անբացատրելի ազդակ մը խօսքերը ընդհատեց . չեմ գիտեր թէ կը խնդա՞ր թէ կը շարունակէր հայհօյել . իր երկու աչքերը միշտ կը վառէին մութ եազմային տակէն :

— Անիծուած մարդի՛կ, կոխած տեղերնիդ սուգ և ցաւ կը տանիք . եկեր են մեր տունը կրակի տալու ձեզի համար . ուղաւստուզ ներկայութիւննիդ ե՞րբ պիտի վերնայ մեր յարկին ներքեւէն . . . ինքնիշխանիդ ելէ՛ք դայէք, գլուխնուդ ձարը տեսէք, ուրիշներուն ալ փորձանք մի՛ ըլլաք :

Թոյլցած ու տկարացած՝ լռիկ մնջիկ կ'արտասուէի : Թուրք կիներ գանգատելով և հայհոյելով հեռացաւ վերջապէս :

Այդ միջոցին էր որ Աղզը Գանլըն լուր էր ղրկեր որ ես և Կարապետս դրացի թուրքին տունը երթանք, այն թուրքին տունը՝ որ մեզի յորդորած էր մահմէտականութիւնը ընդունել, իսկ նիքեայիւնները և երկու փոքրիկ աղջիկներս իր ընտանիքին քովը ձգենք:

Խուժանը մինչև մեր ապաստանած տան սեմը հասած էր. բարձրագլիւր պատուհանէ մը երբեմն կը տեսնէի սեւ բազումներ, հրացանի փողեր ու խուժանը կը գոռար կատղած գաղանի պէս:

Շտեռի դուռնէն տղուս հետ, գետնին վրայէն սուղալով, գացինք դրացի թուրքին տունը. հոն մնացին աղջիկներս որոնք փախածներու առիժամ հեռացան. վերջէն իմացայ որ ջարդողները գետեր էին ղիրենք և դուրս հաներ՝ սպաննելու համար: Բայց յանկարծ խուժանին մէջէն մէկը պոռացեր էր. « Կիները պէտք է սպաննել. պառաւները, կոյրերը, խեղանդամները ձեռքէք ու մնացածը տարէք »: Բայց որովհետեւ լսեր էին որ երկու աղջիկներս նիքեայ եղած են դարձուցեր էին ղիրենք մուսթարին տունը:

Յետոյ ամբոխը եկաւ մեր գտնուած տունը և պաշարեց, սպառնալով անեցիներուն որ եթէ կեալուրները դուրս չհանեն, տունը կրակի պիտի տան:

Այն ատեն տանը թուրք կիները կատաղած և աչքերնին դարձած՝ վրանիս եկան ու մեզի դուրս քշեցին: Սեմին վրայ կեցած, երկու սուրի մէջ մնացեր էի: Կարապետս, ա՛խ, մեռելի պէս ճեմմակ էր և ոտքի վրայ չէր կրնար կենալ. մարմինովս ծածկեցի ղինքը, աչքերս գոցեցի ու պոռացի.

— Նախ ինձի սպաննեցէ՛ք:

Սեւ և չոր դէմք մը գրեթէ դպաւ իմ դէմքիս և ըսաւ խնդալով.

— Կիները սպաննելու հրաման չկայ, դուս անդի՛ն կորսուէ՛:

Այն ատեն լսեցի խորդալու պէս ձայն մը. կարծես մէկը կը խողովէր. ետիս դարձայ, ամա՛ն . . . այդ բոպէն . . . ի՞նչպէս ապրեցայ այդ բոպէն . . . մէկը Կարապետիս թեւէն բռնած կը քաշէր ու անիկա կ'ընդդիմանար, կը քաշքշուէր գետնին վրայ. վերջապէս ինքզինքը ազատեց թշնամիին ձեռքէն ու այնպիսի ձայնով մը որ ինձի անգամ անծանօթ թուեցաւ գոչեց.

— Ես իսլամ եմ, մարգարէին խաթերը համար ազատեցէք ինձի . . .

Տղաս ինձի կը նայէր առանց ճանչնալու, կը նայէր ամբոխին, կը նայէր ղինքը քաշող թշնամիին, կը նայէր ու բերանը կը ծռէր բան մը ըսելու համար. շնչառութիւնը այնքա՛ն դժուար էր որ հեռուէն կը լսուէր . . .

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, պատասխանեցին շատ մը ձայներ, քեզի թշնամու կը տանինք կոր:

Ու քանի մը հողի մէկէն վրան յարձակեցան ու սկսան քաշքշել:

Տղաս կրկին դիմադրեց. հադուստները պտտեցան, ծունկերը գետնին քսուելով սկըղուէր էին. անցած տեղին, հողին վրայ, արիւնի հեռքեր կային:

— Վո՛ւյ, վո՛ւյ կը գոչէր անիկա ետին դառնալ փորձելով . . . մայրիկ, ղիս սպաննելու կը տանին, մայրի՛կ . . . ես մեռնիլ չեմ ուզեր, վո՛ւյ, վո՛ւյ ես մեռնիլ չեմ ուզեր . . .

Ամա՛ն, ամա՛ն . . . անկէց ի վեր վայրկեան չ'ըլլար որ այդ ձայնը չը լսեմ, վայրկեան չ'ըլլար որ Կարապետիս ճեմմակած դէմքը չտեսնեմ. ձայնը կարծես ա-

կանջիւ մէջ մնացած է, իր հոգեւարքի պատկերը աչքերու մէջ դիմումուած է:

Յտեւնուն վաղեցի, բայց հասայ. ասդին անդին թափառեցայ... ամէն կողմէն ինծի կը թուէր որ տղուս ձայնը կը լսեմ ու ճամբաս չփոթեցայ. ատեն մը ետքը դէմս ելաւ Սաֆիյէ հանրմ, Աղղը Գանլըին քոյրը. ձեռքէս բռնեց ու դէպի իրենց տունը առաջնորդեց:

— Գեղի կը վայլէ աղջիկներուդ քովը ըլլալ, ըսաւ:

— Կարապետս, հարցուցի արցունքէս խղդուելով:

— Աստուծոյ ողորմութիւնը մեծ է, պատասխանեց... շատ չտանջուեցաւ:

Գիտէի արդէն ու կը սպասէի որ տղուս սպաննուելուն լուրը առնեմ, բայց ականջներուս չհաւատացի... ցաւէս քար կտրած կեցայ Սաֆիյէին դիմացը:

— Նստի՛նք, ըսաւ վշտացած ձայնով, ու ձեռքէս բռնելով ստիպեց որ գետինը խոտերուն վրայ տարածուիմ. այդ միջոցին պատմեց ամէն բան:

— Հոն էի ու աչքերովս տեսայ, ականջներովս լսեցի. մարդիկ գինովի ու խենդի պէս էին, զաւակը իր հօրը, եղբայրը եղբօրը զարնելու պատրաստ. այդպիսի գէշ բոսկիներ կան Աստուծոյ մեղի սահմանած ժամերուն մէջ և այդ բոսկիներէն մէկուն զո՛հ գնաց զաւակդ:

— Եալըն՝... եալըն՝ կը գոչէի ես, արեւդ մարեցաւ, կեանքը այնքան քաղցր էր քեզի համար. ի՞նչ գէնքով զարկին, ո՛ւր տեղեդ զարկին, եարալը մարմինդ ո՛ւր մնաց. անգամ մըն ալ կեանք տայի քեզի... աչքերուս լոյսէն լոյս ա՛ւ, իմ շունչէս շունչ առ և չորս կողմդ նայէ՛, կշտացի կեանքէ՛ն... եալ-

ըն՝... ի՞նչ գէնքով զարկին քեզի...

— Գետին եզերքը տարեր էին, պատասխանեց Սաֆիյէ ու հոն կարապետը Հապիպին հանդիպեցաւ. «Մէկ հողի վրայ ծնած, մէկ երկնքի տակ ապրած ենք, Հապի՛պ, ըսաւ, աղի, հացի հախ կայ մէջերնիս. մէկ ամանէ կ'ուտէինք, մէկ գաւաթէ կը խմէինք, խնայէ՛ երիտասարդութեանս»: Բայց անոնք մտիկ չ'ըրին ու ձեռքերը կապեցին: Հապիպ գօտիէն դանակը քաշեց ու մօտիկցաւ...

«Ես դանակէն կը վախնամ, գետը նետեցէք ինծի», ըսաւ Կարապետ վերջին անգամ: Բայց Հապիպ ծիծաղելով մօտեցաւ ու դանակը մինչեւ կոթը ընկերոջը ծոծրակին մէջ խոթեց. յետոյ գետը նետեցին զինքը... ամբոխը գետեզրը ժողովուած կը դիտէր. երկու անգամ արիւնոտ մարմինը ջուրին երեսը ելաւ և հոսանքէն քշուեցաւ, բայց Րէսուլուն օդու խորը գոչեց.

«Գետին ջուրը կարմրեցաւ կեալուրին անցած տեղէն, դեռ ողջ ըլլալու էր» և երրորդ անգամուն երբ Կարապետ ջուրին երեսը ելաւ՝ վրան հրացան մը պարպեց:

— Երկինքը սեւցաւ ինծի համար, Սաֆիյէ՛... ըսի թուրք կնոջը երեսն ի վեր լալով. Աստուծոյ բոլոր կայծակները ձեր ոճիրները չպիտի կրնան պատժել. ո՞ր օրը և ո՞ր ժամուն ձեր քաւութեան ժամանակը հասած պիտի ըլլայ. այրիին, որբին ու մօր արցունքներու մէջ պիտի խղդուիք...

Բանի՛ կը խօսէի, անիկա կը տփուէր. դողալով ձեռքս բռնեց ու մխիթարել փորձեց...

— Մի՛ լար, մի՛ լար, շատ էզիյէթ չտուին, փառք տուր Ալլահին, գթած եղաւ ձեզի համար. դեռ ի՞նչ

տանջանքներու մէջ մեռնողներ կան, ինչե՛ր պատմեցին... ամէն մէկուն եղունքներուն մէջ հայու արիւն կար :

Զիս առաւ եղբօրը տունը տաբաւ ուր աղջիկներս մնացեր էին . իրարու քով եկանք ու սկսանք լալ : Այլ եւս մեզի մինակ չէին ձգեր . տանը կիներուն եկեր միացեր էին դրացիներ ալ ու մեզ շրջապատած էին : Ոմանք կը հեզնէին մեր ցաւը . « Ո՞ւր է Հուրրիյէթը... » ոմանք կը մեղքնային մեզի, իսկ ուրիշներ կը յանդիմանէին .

— Դուք ձեր հօր ու զաւկին վրայ չէ որ կուլած, միլլէթին համար է ձեր արցունքները... ձեր թափած արտառուքին ամէն մէկ կաթիլին մէջ թոյն և անէծք կայ մեզի համար... :

Կէս ժամ ետքը թուրք կիներ եկան ըսին թէ հարսերնին պիտի տանին :

— Հանգիստ թողուցէք մեզի, գոչեցի, ա՛լ սիրտ չունիմ որ զարնէք անո՛ր... թողուցէք մեր կորուստներուն վրայ լանք :

Տեսնելով որ ինծի մօտիկ ընող չկայ, դիմեցի մուխթարին, յիշեցուցի իրեն խոստումը, բայց ան ալ ըսաւ թէ բան մը չի կրնար ընել . արդէն նոյն միջոցին թուրք կիներուն եկած միացած էին զինուած մարդիկ որոնք բռնի տարին աղջիկներս ու ես ստիպուած հետեւեցայ իրենց :

Ամիս մը անցաւ այսպէս . ամուսինս և զաւակս սպաննուած, աղջիկներս առեւանգուած, տունս տեղս թալլուած, այլ եւս բան մը չունէի յուսալիք այս աշխարհիս վրայ, երբ օր մը զապթիյէ մը եկաւ և մեզի յայտնեց որ եթէ գանդատելիք բան մը ունիք, իրեն ընկերանալով՝ կրնանք պատերազմական ատեանին դի-

մել : Առաջին անգամ սպառնալիքի տակ, բերանացի ըսինք թէ գանդատ չունինք, բայց աչքս բացուեցաւ, յանցաւորները պատժել տալու ու աղջիկներս ազատելու եռանդէն դրդուած միջոց մը գտայ ու Ատանա գտնուող պատրիարքական պատուիրակութեան լուր զրկեցի ու մեր վիճակը բացատրեցի : Երկու շաբաթ ետքը կրկին զապթիյէ մը ներկայացաւ, լուր կար որ թուրքեր կախուած էին... տիւշմանը սարսափի մէջ էր . մեզի թոյլ տուին որ հետեւինք զապթիյէին որու հետ Ատանա հասանք :

Ինծի կը թուէր որ ինծի պէս դժբաղդ կին չկայ, բայց երբ հոս հասայ, հաղարներով լսեցի նման պատմութիւններ . սուգս սիրտիս խորը ծածկելով երեք անգամ արզուհալ տուի Տիւանը Հարպին ու երեք արզուհալներս անպատասխանի մնացին : Այսօր վրաններու կողմերը գացեր էի երբ մեր գիւղացի թուրքի մը հանդիպեցայ .

— Ես ալ քեզի կը փնտռէի, ըսաւ դիմաւորելով ինծի . պղտիկ աղջկանդ ամուսինը ապսպրեց որ քեզի ըսեմ թէ պարսպ բաներ են ըրածնիդ . լսեր է որ աղերսագիր տուեր ես իրենց դէմ . Կարապետը և ամուսինդ սպաննողներու դէմ բոլոր ատոնք զուր տեղն են . մենք, ահաւասիկ ազատ կը պտտինք :

Այս բանին վրայ աչքս դարձաւ, անմիջապէս կառավարչատուն վազեցի, զայրոյթս այնքան մեծ էր որ դրանը սեմէն մինչև. Տիւանը Հարպին գտնուած սենեակին առաջը եղող բոլոր ծառաներուն արգելքները զիս չկեցուցին : Երբ սրահ մտայ, զբաղած էին և ուղեցին դիւրուքս հանել, բայց անմիջապէս գոչեցի իմ բոլոր ցաւս, բոլոր գիտցածս : Գլուխս կը դառնար, զիրենք չէի տեսներ ու կը պատմէի : Ըսի թէ ինչպէս քաշքշելով զաւակս տարին, ըսի թէ ինչպէս դաշոյնը մտցուցեր էին ծոծ-

րակին մէջ, ըսի կրնե՞րաւ անսրտութիւնը, մարդոց անգթութիւնը, ըսի թէ քանի մը անգամ իմ մայրական սիրտս խոցոտելէն ետքը, այսօր ալ զիս կը ծաղրէին, լուր կը ղրկէին թէ արգուհալի, Տիվանը Հարպի և այլնի վրայ յոյս չդնեմ. թէ բոլոր ատոնք սուտ բաներ են, թէ կարեւորութիւն չունին, թէ իրենք անաւասիկ ազատ կը պտտին, և այդպէս ալ պիտի ըլլայ մինչեւ վերջը:

Բոլորովին լուռ էր սրահը երբ խօսքս վերջացուցի. կարծեցի որ մեկնած են, զիս մինակ ձգած են, բայց խելքս գլուխս եկաւ ու տեսայ զիրենք. տեսայ հոն սեղանին առաջը նստած, որ ինծի մօտիկ կընէին և յուզմունքէ քարացած էին:

Յանկարծ մէկը խօսեցաւ:

— Մեռելները չեն ողջնար, ո՛վ կին, դուն մնացած զաւակներուդ մէջ մխիթարութիւն փնտռէ... գէշ հովի մը պէս չարիքը անցաւ ու աւերներ գործելէ ետքը հեռացաւ... պէտք է անցեալը մոռնալ...

— Անցեալը... անցեալը իմ սպաննուած զաւակս է, իմ մորթուած ամուսինս է, իմ առեւանգուած աղջիկներս է... անցեալը կրակէ գիրերով գրուած է սիրտիս մէջ:

Զինուորականներէն մէկը ինծի կը նայէր ուշադիր և ամենէն աւելի յուզուած կը թուէր. պզտիկ մատովը երբեմն աչքին անկիւնէն կ'աւրէր արցունքի հեռքը ու շրթները ճերմկած էին. ու երբ յուզմունքը կը շատնար, դիմացը դրուած տետրակի մը վրայ կը նայէր իբր թէ կարդալու համար:

— Դուք ալ երիտասարդ էք ըսի, դուք ալ կեանքի սեմին վրայ կը դանուիք, խորհեցէք թէ ի՞նչ բանէ զբիցեցին զաւակս. իմ կեանքս այլ եւս բեռ մըն է երկ-

րիս վրայ. մահուան մէջ միայն մոռացութեան կը յուսամ... ինչ որ իմ աչքերս տեսան ու ինչ որ իմ ականջներս լսեցին, կը բաւէին հարիւրաւոր մայրերու կեանքը թոյնի պէս դառնացնելու. ես այլ եւս յուսաւիք բան մը չունիմ, բայց եկեր եմ ձեզի ըսելու որ արդար ըլլաք ու ոճրագործ բազուկները պատժէք...:

— Եղածը եղած է, ո՞ր մէկը պիտի պատժենք. բաւական արիւն թափեցաւ արդէն... մոռցէ՛ք անցեալը:

Իրարու մէջ փախացին ու մէկը ինծի դարձաւ ըսելով.

— Զեր խանութին գոյքերը որո՞նք թալլեցին, տետրակները ո՞վ տարաւ, ինչքա՞ն առնելիք ունէիք գիւղին մէջ... Տիվանը Հարպը հարկ եղածը կ'ընէ ձեզ վերադարձնելու համար նիւթական կոբուստը:

— Ես չեմ եկեր խանութիս և տունիս գոյքերը ուզելու, ես եկեր եմ խնդրելու ձեզմէ որ յանցաւորները պատժէ՛ք:

— Աղէտէն առաջ քոյր եղբօր պէս էիք. մոռցէ՛ք պատահածը. ասկէ ետքն ալ քոյր եղբօր պէս պիտի ապրիք. վրէժխնդրութիւնը թշնամութիւն կ'արծարծէ և խաղաղութիւնը երբէք չի վերահաստատուիր երկրին մէջ...: Զեզի կ'իյնայ բարի օրինակ տալ, ձեր կրօնքը իսկ կը պատուիրէ ձեզի որ ձեր թշնամիները սիրէ՛ք...

Եւ որովհետեւ արդէն մոռնալով պատմութեանս տպաւորութիւնը, անհամբուրութեան շարժումներ կ'ընէին, քօղս հանեցի, գլուխս բացի և ըսի.

— Քանի՛ որ դուք չ'էք ուզեր տեսնալ մեր դատը, թող Աստուած դատէ ձեզի և դուք մինչև ձեր հեռաւոր սերունդներուն մէջ անիծուած ըլլա՛ք:

Սրանք դարձաւ շուրջս, շարժող աթոռի ձայներ խլացուցին զիս... ոտքի ելան ու կրկին նստեցան ու այդ միջոցին ինծի կը թուէր որ աշխարհիս չորս կողմէն ձայնս կը լսէի:

— Անիծուած ըլլա՛ք... անիծուած ըլլա՛ք:

Ինչ որ ալ ըլլար Ատանայի բարեկեցիկ և նոյն իսկ հարուստ ժողովուրդին դժբախտութիւնը, անոնց՝ որ մէկ օրէն միւսը մոխիրի վրայ նստած էին, ինչքան ալ սրտակեղեք ըլլար որդեկորոյս մայրերու, այրիացեալ կիներու ասլահար և ցաւագին տառապանքը, ինչքան որ մղձաւանջային սոսկումով մը մեզ համակէին չըջալկայ գիւղացիներու հուրի և սուրի պատմութիւնները, աւելի դժբաղդ, աւելի անտէր, մոռցուած և անտեսուած տարբ մը կար Կիլիկիոյ մոխիրներուն վրայ: Ասոնք դրսեցիներն էին որոնք Հայաստանի այլ և այլ գաւառներէն եկեր հաստատուեր էին հոն և մշակութեամբ կը պարապէին:

Շատեր հասած էին Կիլիկիա, արդէն ջարդէ և և հուրէ փախելով. շատեր հասած էին Կիլիկիա իրենց ընտանիքին անդամներէն մեծագոյն մասը զոհ տուած, արդէն սգաւոր և սրտերնին ցաւած, յաճախ անմխիթար և միայն ներքին անդիմադրելի բնազդէ մը մըղուած կեանքի դառնալու համար: Ինչով կ'աղբէին. գրեթէ ոչինչով, ի՞նչի կը ձգտէին, հայրենիք վերադառնալ. արհամարուած ու անտեսուած տեղացիէն ուրուն մէջ խորթ եղբայրներ միայն գտեր էին, անոնք իրենց ողորմելի դոյութիւնը կը քաշքշէին զբաղելով գրեթէ միմիայն երկրագործութիւնով. իրենցմէ մաս մը հաստատուած էր Կիլիկիոյ մէջ, ուրիշ ստուար մաս մը, սակայն՝ կուգար ամէն դարնան և մշակու-

թեան եղանակը աւարտելուն՝ աշնան վերջերը կը դառնար հայրենիք: Երբ ձմեռուան ամիսները կ'անցնէին և Կիլիկեան դաղջ կլիմային շնորհիւ դարունը կը ծանուցուէր վաղահասօրէն, ամէն կողմերէն, ճերմակ ճանրաներու վրայէն ծայր կուտային իրենց խեղճ և ողբալի կարաւանները, գրգռեալներով ծածկուած, անօթութեանէ կմախացած ու աչքերնին վառ յարատեւօրէն վերադարձի յոյսերով:

Այն տարուան եկողները հայրենիք չվերադարձան. որովհետեւ աղէտին առաջին և անվերջալի զոհերը եղեր էին. չըջալկայ գիւղերուն մէջ յաճախ պատահեր էր որ իրենցմէ ոչ մէկը յաջողէր փախուստ տալ կամ ո և է կերպով ազատուիլ:

Նոյնպէս Ատանայի մէջ՝ դուրսեցիները անտէր ու անտիրական, յաճախ դիզուած խաներու մէջ, դիւրին զոհեր եղեր էին թշնամիին ու եթէ չըջալկայ գիւղերու մէջ իրենց ծայրայեղ թշուառութեան հետեւանքով կամ զիրենք աշխատցնող հողատէրներու վատութիւնով, զէնքէ զուրկ, անկարող դարձեր էին ինքնապաշտպանութեան, ընդհակառակը Ատանա քաղաքին մէջ առիւծի պէս կռուներ էին յաճախ:

Իրենցմէ մնացեր էին միայն ողբալի այրիներ ու որբեր, ասդին անդին վերաւորուած, խեղանդամուած ալրեր, ծամածուած բերաններով, խենթի աչքերով և կնճոտած ճակատներով:

Հակառակ որ նպաստի օրերու մէջ մեր մտահոգութեան առաջին առարկան իրենք էին, անոնք չէին յաջողեր հասնիլ մեղի, որովհետեւ Ատանայի աղետեալներ արդելք կ'ըլլային, զիրենք կը հեռացնէին առաջին շարքերէն. « Զուլումէն առաջ ալ այսպէս էիք, դուք ի՞նչ ունէիք որ ի՞նչ կորսնցնէիք... դրկուածները մե-

զի համար են, ձեզի համար բան չկայ» կը գոչէր օր մը քաղաքացի այրի մը դրսեցիի մը:

Չարագուշակ, լուին, աղնուական սև իրենց չքաւորութեանը մէջ խրոխտացած այն մասնաւոր հպարտութեամբ որ անարժանի դժբաղդութիւնը կուտայ կարգ մը մարդոց, անոնք կը կենային գրեթէ ամէն օր մեր ճանքուն վրայ: Ինչ կը խօսէին, քիչ բան կը պատմէին, բայց իրենց նայուածքներուն ոխուր քաղցրութիւնը կը հաղորդուէր մեզի. երբէ՛ք այնքան դիւրաւ և ա՛յնքան առատութեամբ բարերար արտասուքը չէր ժայթքեր մեր աչքերէն որքան իրենց մօտ: Մեր յարաբերութիւնները դիւրացնող գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ իրենց հայախօս ըլլալն էր. ի՛նչ սփոխանքով, գրեթէ ակնածանքով կը լսէինք իրենց զանազան գաւառներու յատուկ շեշտը ու առացուածքները. էրզըրումցին իր մաքուր և կտրուկ նախադասութիւններով, պայծառ և թափանցիկ իմաստով. ինչպէ՛րքն իր եղանակին սրտառուչ երաժշտութեամբ, որ իր բոլոր խօսքերուն արձակ բանաստեղծութեան մը տխրագին ելեւէջը կուտար, Ալինցին՝ իր երգնո՛ղ, մանուածապատ և երկդիմի խօսուածքով, որ միշտ տարտամ, անըմբռնելի և անսահմանելի իմաստով մը կը վրդովէ քեզ ու խօսքը վերջացուցած ատեն կը կարծես թէ ընդհակառակը պիտի սկսի, Բաղեշցին՝ իր դուռ, առնական և հատուկ շեշտով ու Մշեցին՝ իր երկարաձգուող լացի եղանակով, որուն ոլորտներուն մէջ ժպիտ կայ սակայն, ինչպէս մանկական արցունքին մէջ:

Շատ անգամ մեր խածը նոր աղէտի մը պատմութիւնը չէր, իրենց ամէն մէկերնուն յիշատակները թըրծուած էին անցեալ սուգով և ցաւով. ամէն մէկ յիշուածութեան ոստում արցունքով կը ծանուցուէր. ծներ,

մեծցեր ու ապրեր էին վշտի մէջ և արեւին իրենց բաշխած ամէն մէկ տարին տառապանքով բռնաւոր էր: Երբ իրենց զաւակները յիշէին, չէին կրնար մոռնալ որ հողին յանձնուած են. երբ իրենց սեւ հարսնիքները յիշէին, չէին մոռնար այն բոլոր վիրաւորանքները որոնց ենթարկուած էր իրենց նոր հարսի խսկոտութիւնը. կերած հացերնին ու խմած ջուրերնին արիւնոտ եղած էր և կեանքը դառնամահ և թունաւոր պտուղի մը պէս էր իրենց համար:

Ինչպէս որ եկեր էին, ձգտելով փախչիլ իրենց ճակատագիրէն, յաճախ աննպատակ, բռնելով դիմացի ճամբան, հալածուած անօթութենէ, սուգէ, սարսափէ, այնպէս ալ կրկին, հիմա կ'ուղէին մեկնիլ: Յրուած ու կոտորուած ընտանիքներու բեկորներ կը միանալին իրարու, հէմշէրիներու խումբեր կը կազմէին ու հաւաքաբար կ'ապրէին, հաւաքաբար կը ծրագրէին, հաւաքաբար ճամբայ կ'ելլէին: Իրենցմէ իւրաքանչիւրը կարծես կորսնցուցած էր այլ ևս մարդկային կամքի, անհատական ուրախութիւններու և ցաւերու դադափարն իսկ. ամէն մէկը առանձին՝ մարդկային խլեակ մըն էր, շուարուն, կորսուած: ու ինչպէս ուղեկորոյս թռչունը՝ իր երամին, անոնք կը դառնային իրենց հէմշէրիներու խմբակին: Ի՛նչով և ի՛նչպէս պիտի կարենայինք թօթափել զիրենք դարաւոր տառապանքի թմրութենէն, վերադարձնել զիրենք մարդկային հրապրանքներու, վառել իրենց աչքերը լոյսով, պարզել իրենց սեւագիր ճակատները, յոյս և ժպիտ տալ իրենց մեռած ու անէծքէ չորցած շրթունքներուն: Մէկ բան միայն զիրենք կը դժուարէր այդ ուղղութեամբ. վերադարձը դէպի հոն ուր ծներ ու մեծցեր էին, հոն ուր՝ արդէն անգամ մըն ալ վառեր էր այս նոյն կրակը.

հոն՝ ուր ձգեր էին իրենց արտերը, իրենց սիրելիները՝ ուն գերեզմանները, այն ծառերը՝ որոնցմէ յաջորդաբար իրենց հօրը, իրենց և զաւակներուն օրրանները կախուած էին, կարկաշող ջուրերը, անցնող քամիները, սաւառնող ամպերը, սարերը ու ձորերը... ու հայրենիքի սփոփարար յիշատակը կը մաքրէր ու կը սրբէր իրենց հոգիէն բոլոր հոն կուտակուած թոյները, քէները և ոխերը :

— Վաթա՛ն, հողիդ զուբալ՛ն... արիւնս հոս թափելու տեղ՝ թող քու ծոցիդ մէջ թափի՛... :

Նլւթական, ճղճիմ դժուարութիւններ արգելք կ'ըլլային իրենց : Մենք մեր բոլոր ջանքերը կ'ընէինք իրենց օգնելու համար, և երբեմն կը յաջողէինք ճամբայ հանել զիրենք :

Երկար փոշոտ ճամբուն վրայ՝ ուրիշ եկեր էին մշակներու խումբեր, զինուած երկրագործական տարբական գօթներով, առողջ և հուժկու, յոյսով և աշխատութեան կամքով ոգեւորուած, երազելով խարտեաշ հնձաններուն, բերքերու առատութեան և այգեկութներու օրհնեալ և բերկրալի ճոխութեան վրայ, հիմա կ'երկարէր շարքը վերադարձողներու կարաւանին : Կղակներն լաշակով կապած և մարմիննին ցնցոտիներով ծածկած կիներ... դարձեալ կիներ... արեւին տակ ճերմակ քօղերը հեռաւոր ոչխարներու հօտի մը երեւոյթով կը վէտփէտի... մէկ քանի անդամահատ կամ հիւանդկախ մարդիկ. տոգոյն և չոր դէմքեր, ցամքած շրթունքներ. կարաւանին առաջքէն քողերէն ու ետեւէն որբեր, որբեր, որբեր... անոնք բոկոտն են և գրեթէ մերկ ու գլուխնին բաց արեւին տակ : Կարաւանը կը յառաջանայ յամրաքայլ ու հանդիսաւոր. ամէն մէկ գլուխ դադաղի պէս է. մեռելներ

բու յիշատակներ կան հոն, սիրուած մեռելներու, քաջի պէս մեռնողներու : Ողբեր ու լէժանաներ կը տանին իրենց հետ, արտասուք և հպարտութիւն ունին միանգամայն աւանդելիք... : Ճամբան երկար է ու իրենք տոգոյն ու վատթարացած. պիտի հասնին արդեօք... որքանը ճամբան պիտի մնան և որքանը պիտի յաջողին վաթանին հողը համբուրելու... և յետոյ ի՛նչ խնր կայ. իրենց մահամերձի, իրենց խելագարի, իրենց ուրուականի ներկայութենէն :

Կարաւանին առաջքէն, քովերէն, ետեւէն ահաւասիկ, տղաքը կ'ոստոստեն, կը վազվռտեն... ցնցոտիներու պատուած քներէն մարմինները կը յայտնուին ամուր և պինդ պողպատի պէս : անոնք չեն ճանչնար սուգը և տէրտը, կ'արհամարհեն արեւին սլաքները, տօթակէզ և անշնջիլի օդին ծանրութիւնը, մերկ ոտքերնուն ներքեւէն երկարող ճերմակ և կիզիչ ճանապարհը : Անոնք կ'երթան ճակատնին դարձուցած նպատակին, հոգինին զեղուն եռանդով և յոյսով, կ'երթան դէպ ի հայրենիք որի մասին լսեր են շատ մը հեքեաթներ մամիկէն ու մայրիկէն. կ'երթան դէպի խոստացուած հորիզոնները, դէպ ի երազուած սարերը, ակնկալուած քաղցրութիւնները հայրենի հողին ընծայած պտուղներուն...

Ու սգաւոր կարաւանը այրիներուն որ իր որբերը կը տանի դէպ ի հայրենիք հեազհետէ տօնական երեւոյթ մը կը ստանայ մեղի համար ու սրտերնիս կը յուզուի անբացատրելի և ուժգին զգացումով մը :

— Բարի երթա՛ք... բարի երթա՛ք... :

Ճերմակ ու երկար ճամբուն վրայ այլ ևս չենք տեսներ զիրենք... երկար ատեն է որ հեռացած են, բայց դեռ մեր աչքերը խոնաւ են ու մեր շրթունքները

դողդոջուն, մաղթանքներով : Ու այս անգամ դոնէ, գերադոյն յոյսը կը բարեխառնէ մեր ցաւին դառնութիւնը :

Վերադարձին՝ աւերուած քաղաքին փողոցներուն մէջ կը հանդիպինք ուրիշ հեմօքրիներու խմբակներու : Էրզրումցիներ կը դիմաւորեն մեզ . կայտառ և ուժեղ կիներ են, ցնցոտիներու մէջ իսկ գեղեցիկ, կանոնաւոր դիմագծերով և սև, արտայայտիչ աչքերով . բազմաթիւ ծամեր, մանր, մանր հիւսուած կը ծածկեն իրենց քամակները և կը համին մինչև կողերնուն . կենսաւէտ և առոյգ արիւն մը կը շիկնեցնէ իրենց լեցուն այտերը ճերմակ լաշակներուն ներքեւէն : Նորածին մը հանդած է դեռաւոր մօր մը կուրծքին վրայ և մինչ ան կը խօսի, կը շարժի ու կը քալէ, մանկիկը անայլալ լրջութեամբ կը շարունակէ ծծել մօրը կաթը : Նոր հարս է ու այրի . տղեկին հայրը յոյսով ու երջանկութեամբ լեցուն սպասեր է՝ առջինեկին ծնունդին, ու հիմա ո՞վ գիտէ ո՞ր պարին վրայ ո՞ր գետին ջուրերուն մէջ կը հանգչին իր խոչանդուած մարմինն մընացորդները : Մինչ տարէց կիներ կը պատմեն այլ ևս մեր ականջներուն ընտանի դարձած այդ պատմութիւնը նոր հարսը իր լաշակին ներքև կ'արտասուէ անշշուկ :

Սուաշնորդարան մտած պահերնուս՝ երկու արիւնոտ և ցաւազին աչքեր կը դիմաւորեն մեզ . հանդարտ, լուրջ և լռին տառապանք մը անշարժացուցեր, մարմարային տփղունութիւն և կարծրութիւն տուեր է կընդային դէմքի մը, որուն տարիքը կը խուսափի մեր ուշադրութենէն : Յաւի նոյն դիմակը կայ ամենուն

դէմքին վրայ . նոյն աչքերը, նոյն կծկուած և քաւացած մկանունքները, նոյն ճերմկած կամ կապարագոյն դարձած շրթունքները . նոյն կանխախառն ճերմկած կամ փեթաւորած մազերը : Ինչպէ՞ս որոշել երիտասարդը պառաւէն, սգաւոր մայրը այրիէն . կարծես երկաթեայ և անողոք ձեռք մը, նման ձգտումով, սեղմած ու ցամքեցուցած էր իրենց կենսականութեան ալիւրը :

Լաշակին ներքեւէն՝ ո՞րը մեքենական շարժումով մը կը քաշէր դէպ ի դէմքը՝ ծածկելու համար դայն կ'ընդհարենք խոնուն ճակատը արկածեալ կնոջ և իր վիրալի աչքերուն խորը կը ճանչնանք դաւաւոր տառապանքով ազնուականացած հայ կինը : Դրսեցի է . խորքերդէն . ո՞չ մէկ օր չէր եկած անիկա եկեղեցիին բակը նպաստ խնդրելու . մեր բժիշկ ընկերներէն մէկը հանդիպեր էր իրեն ու մեզի յանձնարարեւր այդ խայտալից թշուառութիւնը : Ժամադրութիւն տուեր էինք նպաստի ժամերէն դուրս մըջոց մը, այնքան իր ամէկուսութեան խնայելու, որքան լսելու իր խրոխտ, ցաւազին և աննշմարելի անցած պատմութիւնը : Իր դերազանց պարզութեամբը անիկա չէր խորհեր իսկ թէ ի՞նչ թանկագին դրուագ կը ներկայացնէր բոլոր մեր լսած ջարդի, հուրի, նուաստութեան և անմարդկային վայրագութիւններու պատմութիւններուն մէջ :

Երբ իրեն հետ առանձնացանք ու գինքը հրաւիրեցինք նստիլ մեր դէմ, դողդոջուն ձեռքերը սեղմած կուրծքին վրայ, պահ մը նայեցաւ մեզի խորունկ, և անբացատրելի նայուածքով մը : Այդ բանը յաճախ կը պատահէր արկածեալներուն . կարծես սկսելէ առաջ ի-

բենց անլուր, անհաւատալի, անըմբռնելի պատմութիւնը, կը ձգտէին հաղորդակցութեան մէջ մտնալ մեր հոգեկան կացութեան հետ, իրենց ցաւին էութիւնը իսկ հաղորդել, որպէսզի իրենց տէրտը խմանալի դառնար մեզի. ու ամէն անգամ՝ անվերաբերելի կերպով կը յաջողէին: Նոյնատեսակ յուզմունքի ալիք մը կը վերդովէր մեր սիրտը, իրենց հառաչանքներուն, իրենց աղաղակներուն կշռոյթը կը զգայինք նախապէս մեր դղրդուած ցեղային բնազդին մէջ ու իրենց արդէն թափած արցունքներուն դառնութիւնը կ'այրէր մեր կողերը: Իրենց հետ կը կուրնայինք ու կը խլանայինք. ու ամբողջ աշխարհ կը խուսափէր մեզմէ: Այլ ևս ի՞նչ փոյթ այս կամ այն կնոջ պատմութեան մանրամասնութիւնները. դեռ չը լսած գիտէինք. ինչպէս եթէ մեր ենթագիտակցութեան մէջ արդէն հոլովուած ըլլային անոնք. ու բոլոր միջոցին որ կը խօսէին, անբացատրելի զգայնութիւն մը կ'եղեւէջէր մեր մէջ համապատասխան իրենց վշտի սարսուռներուն: Այսպէս էր որ թերեւս, յաճախ, անկարող կը դառնայինք զիրենք մխիթարելու, իրենց ցաւը ամօքելու. որովհետեւ փոխանակ զիրենք մոռացութեան առաջնորդելու, այրիներուն հետ կուլայինք, որբերուն հետ որբացած կը զգայինք ինքզինքնիս, պայքարողներուն հետ կը խիզախէինք, ըմբոստներուն հետ կ'արհամարհէինք և սուրբկացածներուն հետ նսեմացած ու կոխտուած կը զգայինք մեր հոգիները: Ու այս յարափոփոյս և դժնդակ ուժգնութեանը մէջ մեր հրայրներուն, մէկ վայրկեանի մէջ կ'ապրէինք դարեր ու ամբողջ ցաւը ժողովուրդի մը հաւաքական դժբաղդութեան:

Խորհրդոյցի կնոջ աչքերը տամկացած էին արիւնշախառն արցունքով մը, և պղտոր բիւրր զեալին խո-

նարհած, լաշակին ծայրովը կը սրբէր այտերուն վրայ իջած թարախոտ խոնաւութիւնը: Մէկէն գլուխը բարձրացուց և իր լայն ձակատը դարձուցած մեզի՝ խօսեցաւ.

Գաղթական էին ու հաստատուած կիլիկիոյ մէջ հայկական կոտորածներէն ի վեր: Ամուսինը և երկու երիտասարդ տղաքը ինչպէս իր փեսան կորսնցուցեր էր Ատանայի դէպքերու միջոցին. միայն կիները մնացեր էին և աղջկանը չորս որբերը. ու ինքը, նախապէս մայր բնադարձակ և երջանիկ ընտանիքի մը, հիմա դարձեր էր այրիներու և որբերու մայր:

— «Այն օրը, կ'ըսէր, իբր հեծեծագին և աղնուական ձայնով, թշնամութիւնը սաստիկ էր հրահրուած կրակի պէս: Յանկարծակիի եկանք, բայց տղաքս առիւծի պէս կանգնեցան: Մեզ, կիներն ու տղաքը դէպքին սենեակի մը մէջ, ու իրենք կռուեցան երկար տեւն... Ժամեր ու ժամեր...: Խենթի պէս էինք. չգիտցանք թէ ի՞նչ էր պատահածը: Դուբէն գնդակները անդադար կը գարնուէին ու մերիները կը պատասխանէին հատիկ, հատիկ, մինչև որ դադարեցան...: Յանկարծ մեր սենեակին դուռը բացուեցաւ. ու մեծ տղաս երեւցաւ, եկաւ ինծի, վիզս փաթթուեցաւ ու ականջէս գոչեց. «Ես կը մեռնիմ, մայրիկ, էվէլ պալատ հէլալ ըրէ»...: Դեռ չէի հասկցած իր խօսքերուն նշանակութիւնը երբ անիկա դուրս թռաւ. ետեւէն դացի. միւս տղաս, փեսաս և ամուսինս գետինը ինկած էին. ո՞ր մէկին երթայի, ո՞րուն վրայ ծռէի...: Նոյն միջոցին տղաս փողոց ելած էր ու քանի մը գնդակ մէկէն թնդացին, ու ես չգիտցայ թէ ո՞ր գնդակն էր տղաս դարնողը»:

Միջոց մը կ'արտասուէ հառաչազին ու իր խօս-

քերը կը կորսուին : Յետոյ իր արխանով լեցուն աչքերուն արհաւիրքը սեւեռած մեզի , պաղատանքով կը մըմնջէ .

« Դրիստոսը մեր կրակը չցուցնէ ձեզի , անմարելի կրակ է , անմարելի . . . աչքերս բոլորովին կոյրնային , թերեւս ա՛լ չտեսնէի ան պատկերը որ տեսայ այդ օրը . . . ահանջներս խուշնայի՛ն , թերեւս ա՛լ չսէի գընդակներուն ձայնը որ լսեցի այն օրը . . . մէկ հատ մը չէ՛ որ մէկ հատին վրայ լաս : Ո՛ր մեղքերնուս պատիժն էր աս , Աստուած , ի՛նչ ոխ է քու ոխդ մեզի դէմ որ արխանով ու արցունքով չմարեցաւ . դոնէ զրկած ցաւերուդ հետ Յորին հանքերանքէն համբերանք մը տո՛ւր մեզի . . . »

Ու ջլատուած՝ աչքերը կը խոնարհեցնէ ու կ'եզրաւիացնէ .

« Մինչև գերեզման չ'իջնանք , այս ցաւը չենք մոռնար » :

Երկար ատեն կուլայ այդպէս ու յանկարծ կը դադարի , կը խօսի իր հարսերուն վրայ ու մանաւանդ իր որբերուն վրայ . չորսն ալ մանչ են ու կորիւնի պէս առողջ :

« Պիտի ասլրիմ ու հայրենիք տանիմ զանոնք , ու պիտի պատմեմ թէ ի՛նչ մահով մեռան իրենց հայրը , մեծ հայրը ու մօրեղբայրները » :

Արցունքներուն ետեւէն կենսաւէտ հրայրք մը կը ձառադայթէ , անմիջապէս կը կառչինք իր այդ զգացումին . կը հարցնենք իրեն թէ ի՛նչի պէտք ունին ձամբայ ելլելու համար : Կը ծրարենք այնքան հագուստ և վերարկու որ կրնանք ու , ջղագրգռուած ցաւի և յոյսի հակասական զգացումներով , կը խօսինք իր որբերուն վրայ , իր չորս մատղաչ մանչերուն վրայ :

Կինը իր դողդոջուն և վարանոտ ձեռքերով կը կապէ ծրարները . շատ բան կը պահսին . իր պահանջներուն քով մեր տուածը ոչինչ բան է : Աղէտի օրերէն ի վեր անպատասպար և թափառական , խղճալի վիճակի են հասեր . « Շապիկը կռնակնուս վրայ մաշեցաւ , բայց ո՛րին հոգն էր . շատերը կ'ըսէին , գացէ՛ք , առէ՛ք . Սթամպուլէն զրկեք ե՛ն . . . : Աստուած ձանրողներն ալ օրհնէ , տուողներն ա՛լ — բայց մեր սրտերը կրակներու մէջ էին . . . կը վառէին , կը վառէին , չէին հասներ . . . թողէ՛ք կ'ըսէի , տեղս նստիմ , տէրոս լամ . . . »

Անմիջապէս կը դբազինք իրենց ձամբորդութիւնով , կարդադրութիւններ կ'ընենք , կը խոստանանք հարկ եղածը հայթայթել :

« Որքերս տանիմ , հէլալ հողի վրայ ու հողիս տամ . . . »

Ու իր այս բաղձանքովը կ'եռանդոտի , շարժում և կեանք կուգայ էր անդամալուծուած մարմինին մէջ : Ոմինչ կը կարծենք թէ նոր յոյսեր և նոր տենջանքներ կը խանդավառեն զինքը , յանկարծ կը ձգէ ծրարները , ձեռքի զգեստները . ու քարացած , թեւերը կողերն ի վար կախ կը մնայ անշարժ . երկու զոյգ արխանոտ արտեանունքներ կը քթթեն տենդազին արագութեամբ մը , ու , օրուան իրականութենէն բացակայած , միտքը մոլորած , կինը կը մնայ անշարժ : Երբ անճրկած կը նայինք իրեն ու հարցումներով կ'ուզենք զինքը զրդել , անիկա կ'ըսէ ուրուականային ձայնով մը .

— Դիակները կը տանէին , գեալը կը նետէին , մերինները ո՛ւր մնացին :

ԲԱԱՆՏԱՐԿԵԼՆԵՐԸ

Անստանման վնասութիւնն և յուսարեկութիւնն ամենուն մէջ, հեղեղութիւննով և դառնութիւննով կը պատասխանեն մեր խրախուսող խօսքերուն :

— «Յետաշրջական շարժումին զոհերը եղանք. որովհետեւ վարժուած էին մեր գլխուն զարնել, ամենէն ուժգին կերպով մեզի զարկին . . . : Ոչ միայն մենք, այլ երկրին բոլոր ազատական տարրերը վտանգի մէջ էին, մենք բաժնեցիներ երկրին տաղնապը. ահաւասիկ . . . այսպէս բացատրենք Ատանայի աղէտը» :

Հաւաքուած էինք Առաջնորդարանի որանին մէջ ուր եկեր էին օտար դաւանութեանց պատկանող եկեղեցականներ և Ատանայի անձնաւորութիւններ պատրիարքական երկրորդ պատուիրակութիւնը ողջունելու : Եւ մինչ Պօլսէն նոր եկող անձ մը կը ջանար այդ ուղղութեամբ միխթարել և խրախուսել տեղացիները, ձայն մը ականջս ի վար ըսաւ .

— Բոլոր անոնք որ չուզեցին մեռնիլ, բոլոր անոնք որ ուզեցին իրենց կիները ու տղաքները պաշտպանել, կա՛մ բանտարկուած են կամ փախստակա՛ն և կամ ապաստանած ու է անկիւն մը :

Առաւելնէ ի վեր մտաւանջ էի հիւսպատոսարանը ապաստանող երիտասարդներու մասին, առիթը պատեն համարեցի անոնց վրայ հարցունելու :

— Յուսահատական դրութեան մէջ են, անձնատուր սկիտի ըլլան, ըսին ինծի :

Ուրիշներ ալ կը մօտենային մեզի . . . շշուկներ, փսիսութներ. տարակոյսը և արհաւիրքը կը տարալուծէր դէմքերը. տղաքը վտանգի մէջ էին որովհետեւ ամենուն յիշողութեանը մէջ մղձաւանջային պատկեր մը կար դրոշմուած . — կախաղանները :

Ուշ առնն, Կարմիր խաչի ընկերուհիի մը հետ դաշինք իրենց այցելութեան . Անդլիոյ հիւսպատոսը ընդունեց նախ մեզ, ու երկար առնն խօսեցաւ այն անհրաժեշտութեանը վրայ որ կար՝ ազատական բէժիմին վստահութեան ցոյց մը ընելու, բանտարկեալներու կողմէ, անձնատուր ըլլալով, ու մեր վրայ պարտք դրաւ այդ ուղղութեամբ խօսելու ապաստանող ընկերներու .

Մտքերնիս դեղեւած, խղճեմնիս տանջուած, բարձրացանք սանդուղներէն վեր : Դեռ Պօլիս եղած առնննիս լսեր էինք իրենց մասին, և իւրաքանչիւրին անունները ու վարմունքները ծանօթ էին մեզի . . . : Ի՞նչ անձկալի անհամբերութեամբ ու պատիւ էինք իրենց նամակին որ եկած էր վերջապէս ճշգրիտ տեղեկութիւնները հաղորդելով պատահած ահալի դէպքերու մասին :

Սանդուղներէն բարձրացած առննիս՝ իրարու հետ չէինք խօսեր, ու չէինք բանակցեր ու չէինք դիտեր թէ ի՞նչ խոտուած կը տանէինք օրերէ ի վեր մեր

այցելութեան սպասող ընկերներու : Ինչպէս ահաբեկած տեղացիներու մտքին մէջ , այնպէս նաեւ իմ մտքին մէջ կանգուն և բարձր կը պատկերանար մղձաւանջային պատկերը . . . Կախաղանները : Ու բոլոր այն երկար միջոցին որ առիթ ունեցանք զիրենք տեսնելու , նախ հիւպատոսարանի մէջ , յետոյ բանտը , անձկալի և յուսալի օրերու մէջ հաւատարապէս , իրենց և իմ մէջս անդադար ունէի այդ դժոխային պատկերը և անոր ընդմէջէն կը տեսնէի իրենց իւրաքանչիւրին դէմքերը : Զղուտ և անհամբեր շարժումներով սեղմեցին մեր ձեռքերը ու նստեցանք :

Ապաստանողներուն երկուքը ամուսնացած էին ու իրենց կիները և տղաքը իրենց հետ էին . հոն էին աւստնք որ ծառայան թշնամիին նենգաւոր դաւադրութեան դէմ . անոնք որ չընկրկեցան անհաւատար պայքարէն ու կուրծք տուին . . . իրենց մէջ էր իր եղբորը հետ Տիգրան Պղտիկեանը որ անհաւատալի քաջութեամբ մարտնչած էր անթիւ ոճրագործներու դէմ , անգլխալից վտանգին՝ իր երիտասարդ և վեհանձն կեանքը տրամադրած էր փրկելու համար քաղաքը բոլոր անոնց հետ՝ որոնց մէկ մասը նահատակուած , իսկ միւս մասը բանտարկուած էր իբրեւ վտանգաւոր մարդասպաններ : Վիրաւորուած թեւը կուրծքին կոթնցուցած , ծալապատիկ նստած էր մեր դէմ : Իր նայուածքին քաղցրութիւնը , իր համեստ լռութիւնը , իր գրեթէ խուսափող խոնարհութիւնը՝ ապշուծիւն կը պատճառէր մեզի : Երբ ոտքի կ'ելլէր , էնթարիին լայն ծալքերուն մէջ կը բարձրանար պարթեւ հասակը . իր շարժումները հանդարտ էին և գրեթէ դանդաղ ու կը խորհէի թէ ինչ թաղուն կարողութիւն և զգացում բորբոքած էր այդ թիկնեղ երիտասարդը ազէտի օրերուն մէջ : Երբ տեղե-

կութիւն հարցուցինք իր վերքին մասին , գրեթէ անփութութիւնով պատասխանեց մեզի . այլ սակայն այդ վերքն էր որ գրեթէ տարի մը ետքը գերեզման պիտի տանէր զինքը : Իր մէկ եղբայրը արդէն մեռած էր կռուի մէջ , ու երբ անոր խօսքը կ'ըլլար , երկու եղբայրները խոհուն սուգով մը կ'անդրադառնային այդ վշտին վրայ : Հոն էին նաեւ ուրիշ երկու եղբայրներ , գրեթէ պատանի , որոնց մէկը նոյնպէս կռուած էր այն օրերուն : Երբ զիմադրելու ամէն յոյս այլ եւս կորսուած էր , տասնեակ անգամներ կեանքը վտանգի դնելով՝ օգնած էր վիրաւորեալներու , ծերերու , անկարներու փոխադրութեանը օտար հաստատութիւններու մէջ՝ որոնք սակայն վերջ ի վերջոյ , իրենց կարգին հոյ ճարակ պիտի դառնային :

Այն օրը որ իրենց այցելեցինք , տարակոյտը և վրահատութիւնը գրաւեր էին զիրենք : Հիւպատոսը կը պնդէր իրեն առաջարկութեան վրայ . պէտք էր անձնատուր ըլլային . ու իրենք երկու մասի բաժնուած էին . ոմանք յիմարութիւն կը համարէին այդպիսի փորձ մը ընել , իսկ ուրիշներ համակարծիք էին յանձնուելու , յոգնած և զրգուած իրենց երկարատեւ և կամովին բանտարկութենէն :

Դէպքին յաջորդող առաջին օրերու բանտարկեալներէն առեւելի լուրեր եկած էին . տանջեր ու շարժարէր էին զիրենք . անլուր խոշտանգումներու ենթարկէր էին պարզ և անհիմն կասկածներու վրայ այնպիսի մարդիկ . որոնք արդէն շատ տառապած էին , այնպէս որ մահը նախանձեղի և բարերար ամուրում մը դարձեր էր իրենց համար : Ու այս բաներուն խորհելով , սրտի անբացատրելի սեղմումով մը կ'անդրադառնայի բոլոր այն սովալի հաւանականութեանց վրայ որոնք կը սաւառնէին այդ երիտասարդ , հուժկու և արի գլուխներուն շուրջ :

Քանի մը օր այդպէս տեւեց, ու օրին մէկն ալ ամէնքը համաձայն գտնուեցան. անձնատուր պիտի ըլլային. մենք կը զգուշանայինք ու է խօսքով կամ ու է թեւադրութիւնով կշռելու իրենց որոշումին մէջ: Մեր սըրտերը հանգիստ չէին, հորիզոնը դեռ պարզ չէր, որոտալից և սեւ փոթորիկներ կը սպառնային ամէն մէկուն:

Այն իրիկունը դացինք՝ իրենց կիները ու տղաքը տեսնելու և իրենց մօտ ըլլալու այդ դժուարին ժամերու մէջ: Կիներէն մէկը միթին և լուռ տխրութիւնով մը համակուած էր, իսկ մըսը կ'արտասուէր հեծեծագին: Տղաքը կը ճչէին, մեռելի տան պէս տխուր էր հիւսկատոսարանի այդ վերի յարկը ուր այնքա՛ն ատեն մեր ընկերները ապաստան և հիւրընկալութիւն գտեր էին: Մենք անկարող էինք միտիթարելու այդ երկու դժբաղդ կիները. բառերը կը մարէին ու իրենց իմաստը կը կորսնցնէին մեր շրթունքներուն վրայ: Տղաքը կը շարունակէին գոչել, մայրերնին կ'արտասուէր յորդառատ արցունքներով. ամէն բոպէ կը կարծէինք թէ այլ եւս արտասուքը պիտի սպառէր, թէ կարող չպիտի ըլլային շարունակելու այդպէս... բայց՝ այդ օրէն վերջնալ քանի քանի՝ անդամներ, սարսափելի ժամերու մէջ այդ աչքերը դեռ արցունք պիտի գտնային թափելու:

Մութը սկսաւ իջնալ աւերակներու վրայ: Հիւսկատոսարանին վերնայարկէն կը դիտէինք Ֆէլլա՛ն թաղին խճողուած տանիքները... հեռաւոր, անորակելի աղմուկ մը կը բզզար ամէն կողմ, հեղձուցիչ տաքէն ետքը, իրիկուան գաղջ խոնավութիւնը անշնչելի կը դառնար. ֆիդիքապէս և բարոյապէս ճնշուած՝ աչքերս կը փակէի խուսափելու համար յամառող մղձաւանջէն:

— Կախաղանները՝...

Այդ մասին մեր մէջ իսկ չէինք խօսեր նոյն իսկ

մեր ընկերական ամենէն մտերիմ վայրկեաններուն. կը զգայինք սակայն որ ամէն մէկերնուս մտքին մէջ այդ սարսափը կար, բայց կը խուսափէինք այդ չարաշուք բառը արտասանելէ կարծես վախնալով մարմին տալ, իրական և կարելի դարձնել զայն: Շատ աւելի ուշ է որ անիկա ինքնին պիտի դար սեղանի վրայ. բանտարկեալներու մայրերը և կիներն էին որ պիտի արտասանէին զայն մեզի:

Հետեւեալ օրն իսկ շտապեցինք երթալ տեղեկութիւն առնել մեր բանտարկեալներէն ու մեր գիտցածը հաղորդել իրենց մայրերուն և կիներուն: Հակառակ մեր յոռետեսութեան՝ նոյն ժամանակուան գլխուորական հըրամանատարին բարեացակամութեանը չնորհիւ կրցանք ոչ միայն տեղեկութիւն ստանալ, այլ նաեւ այցելել մեր ընկերներուն:

Պաշտօնատան մը սրահին մէջ հաւաքուած էին անոնք և բաւական հանդարտ կը թուէին. կը յիշեմ նոյն իսկ որ իրենք եղան մեզ ամբապնդող, մեզի յոյս ու եռանդ ներշնչողը. գրեթէ ուրախութիւնով դարձանք իրենց ընտանիքներուն քով:

Կառավարչատան միւս կողմը նախկին դպրոցի չէնք մը վերածուած էր նաեւ բանտի. ու մեր ստիպողական պարտաւորութիւններէն մէկն ալ հոնտեղի բանտարկեալներուն այցելելն էր: Բոլորն ալ հայ էին. իսկ ուրիշ մաս մը հայ բանտարկեալներ կը գտնուէին բուն իսկ բանտին մէջ, թուրքերու հետ: Առանց մեծ դժուարութեան, յաջողեցանք մուտք ունենալ հայ բանտարկեալներու սրահին մէջ:

Շէնքը կը բաղկանար երկու յարկէ. ոչ միայն մուտքը, այլ նաեւ շրջակայքը պաշտպանուած էին գլխուած գլխուորներով որոնք կը փոխուէին երկու ժամը ան-

գամ մը : Հայերը հոն էին շաբաթներէ ի վեր . իրենց մէջ կային ծերունիներ , երիտասարդներ , հիւանդներ և վիրաւորուածներ : Իրենց անձկութիւնը և մտահոգութիւնը չափ ու սահման չունէր , որովհետեւ կտրուած ըլլալով ամէն յարաբերութենէ , չէին գիտեր թէ իրենց ընտանիքին ցրուած անդամները ի՞նչ եղած են : Շատերը ծանր սուգով սգաւորուած էին և մահը ցանկալի կ'երեւար իրենց . ոմանք յամբօրէն կ'ընէին և արդէն անջատուած կը թուէին աշխարհէս : Հոն էր որ ճանչցանք ընտանիքի դժբաղդ հայր մը որ իր կինը և զաւակներէն մէկ երկուքը զոհ տալէն ետքը թշնամիին գնդակներուն , ամբաստանուած էր ծանր յանցանքով , որովհետեւ իր տունէն քանի մը մէթր հեռու խաւամբ դիակ մը գտնուած էր : Կը յեշեմ իր քաղցր ծերունիի խոհուն դէմքը , պարզ ճակատը և ցաւով ու արցունքով լեցուն աչքերը : Խեղճը բնաւ չէր խօսեր . իրեն համար կ'ընէին թէ գրեթէ յիմարացած է . և արդարեւ նշմարեցինք որ մեքենական և յամառ շարժումով մէջ մը մէկ , մէջ մը միւս ձեռքով աներեւոյթ բան մը կը հեռացնէր իր ճակատէն : Հոն էր նաև որ առաջին անգամ ծանօթացանք նշանաւոր Կէօքտէրէլեանին որու մասին արտակարգ առասպելներ հիւսած էին և որուն շուրջը կար մասնաւոր հակողութիւն , սարսափած իր թագուն գորութենէն և իրեն վերագրուած ոճիրներէն . . . : Երբեք չպիտի մոռնամ իր հակայի և ճշմարտապէս առասպելական հերոսի արտանկան հասակը , փառաւոր մօրուքը , մազնիսացնող աչքերը որոնք ազդելու էին նոյն իսկ գլխքը հակելու կոչուած պաշտօնեաներուն վրայ : Բայց մեր ուշադրութեան մասնաւոր առարկաները երկու հիւանդներն էին , մէկը տարէց և միւսը երիտասարդ , որոնք կը հիւծէին անողոք հիւանդութենէ մը բռնուած : Իրենց քնքրման և

քոչեղ նայուածքը կը կառչէր մեզի , կը պաղատէր մեզի : Անոնց յիշատակովը կը տանջուէինք երկար ատեն :

Մեր տեսակցութիւնները կարճ էին ու անկատար . հարկադրուած էինք թրքերէն խօսիլ և ատ ալ զապթիյէին ներկայութեանը : Երբեմն կը նախընտրէինք բնաւ չխօսիլ : Ու այդ անիրաւուած , այդ անարդար մարտիրոսութեան ենթարկուած եղբայրներու վրայ մեր նայուածքը կը պտտցնէինք գթութեամբ , ցաւով և սրտազին զգացումներով :

Երբեմն մխիթարութիւնը փոխանակ մեզմէ իրենց հասնելու , իրենցմէ մեզի կուգար . երկու պողպատի պէս պինդ և ճկուն բազուկները ծալած . կուրծքին վրայ , երիտասարդ մը կը մօտենար մեզի և իր աչքերը անսահման զոհունակութեամբ կը ժպտէին : Կը զգայինք որ այդ մէկը իր պարտականութիւնը կատարած զինուորի հանդարտութիւնով պատրաստ էր խաղաղութեամբ մեռնելու և անարդար դատաստանի մը բոլոր խստութիւնները անկարող էին իր հոգեկան անխառն երջանկութիւնը վրդովելու : Ոմանք տխուր , բայց հանդարտ էին , և ոմանց մէջ վրէժի զգացումը դեռ արծարծուած և սաստիկ էր : Այս վերջիններուն դէմքերուն մկանունքները պրկուած ու գալարուած էին , աչքերնին լեցուն էր մթին թշնամութիւնով , բայց ինչ որ մեզ ամենէն աւելի դժուար դրութեան մէջ կը դնէր , ու չէինք գիտնար թէ ի՞նչ դիրք պէտք էր բռնէինք , իրենց յանկարծակի ըմբոստութիւններն էին , որոնք յառաջ կը բերէին պահապաններու կողմէ խստութիւններու կրկնապատկում , և ասով մեր այցելութիւնները կը դժուարանային չափազանց :

Օր մը երբ զապթիյէին ստիպումներուն վրայ կ'ա-

ճապարէինք մեկնելու, յանկարծ անկիւնէ մը մէկը գոչեց.

— Գիտէ՞ք մենք ի՞նչու այս պաշտախն մէջ ենք...
կեցցէ՛ հուրըրկէթը՝...

Բաղմաթի՛ւ հեղինակն քրքրիչներ պատասխանեցին իրեն ու բաղմաթիւ ձայներ կրկնեցին.

« Կեցցէ՛, Հուրըրկէթը... »

Զապթիյէն կատաղած, մարակը բարձրացուց և խելակորոյս, փնտռեց ան որ առաջին անգամ արտասանած էր հեղինակն բացադանչութիւնը: Բայց յանկարծ խաղաղութիւնը իջած էր ամենուն վրայ. և այնպիսի արտայայտութիւնէ զուրկ դիմակներ ստացած էին որ անկարելի էր գուշակել իրենց մէջ եռուղեւող զգացումները: Մենք խել տարուած էինք խորհելու թէ սրահէն դուրս անցած էր այդ դէպքը:

Մեր խօսակցութիւնը բանտարկեալներու հետ մէկ քանի պայժմանագրական երազներու մէջ կ'ամփոփուէր. բայց ինչէր չէինք ըսեր այդ սովորական խօսքերուն մէջ. մեր ձայնին շեշտը, մեր վանկերուն արտասանութիւնը ինքնին կը ստանային, գրեթէ անգիտակցաբար, այն խմտանները որ մեր մտածումին մէջ էին:

— Ճերմակեղէնի պէտք ունի՞ք... քիւրկը վերջացաւ. տենդ ունի՞ք...

Նայուածքնին հեռու, մաքերնին բացակայ, ուղղակի չէին պատասխաներ և համակերպութիւնով կը ժպտէին:

Մեր ձայնը լսած էին և գիտէին որ կ'ուզէինք ըսել:

— Համբերեցէ՛ք և յուսացէ՛ք. վերջ ի վերջոյ արդարութիւն պիտի ըլլայ ձեզի, ու ձեր կրած բոլոր նուաստութիւնները պիտի փոխարինուին ձեր վեհանձնութեան և ձեր արիութեան արժանի գնահատումներով:

Ատանա եղած ատենս, մեր ձեռնարկած բոլոր գործերուն մէջ բանտի այցելութիւնը ամենէն դժուարն էր, ամենէն աւելի պաշարուած խրթնութիւններով, բայց միւս կողմէ ամենէն սրտապնդողը և ամենէն աւելի մեղեռանդ ներշնչողը. գոնէ հոն՝ չէինք տեսնար զարնուածներ, պարտուածներ և հրուներ:

Բոլոր անոնք որ զէնք ի ձեռին գտնուած էին կամ նշմարուած էին աղէտի օրերուն մէջ, բանտն էին: Բոլոր անոնք որ իրենց կուրծքը դարձուցած էին թշնամիին, հոն էին. երիտասարդ և կեանքով լեցուն, աչքերնին վառուած կենսական եռանդով և պատրաստ իրենց արձակուելու առաջին օրէն խել վերստեղծելու կեանքը և խանդավառութիւնը այդ աւերակ դարձած քաղաքին մէջ: Ի՞նչ խանդաղատանքով և ի՞նչ գուրդուրանքով կը հսկէինք իրենց ճակատագրին վրայ: Պօլիսէն եկած ամէն մէկ լուր փոխն ի փոխ յոյսով և դողով կը լեցնէր մեզ. և երբ լաւ լուր մը ունենայինք հաղորդելիք, անտեսելով բոլոր դժուարութիւնները, կը դիմէինք իրենց ու միշտ դաժան զապթիյէին ներկայութեան, կը ջանայինք մեր յոյսը, մեր դոյզն յոյսը ներշնչել անոնց:

— Ո՞վ ձերմակեղէնի պէտք ունի...:

Մեր ձեռքերը կը դողդղային անուններ արձանագրած ատեննիս. մեր աչքերը կը ժպտէին և անոնք կը հասկնային ու միշտ՝ սեւ, խորունկ ու տխրագին նայուածքներու մէջ, ուրախութիւնը կը ծագէր արշալոյսի նման:

Աւելի դժուար էր այցելել այն բանտարկեալներուն որոնք կը գտնուէին թուրքերու հետ, բայց գիտէինք նաև որ անոնք ամենէն դժբաղդները և ամենէն ճշը-

ւածները են . և այդ իսկ պատճառաւ մեր նպատակներէն մէկը ըրինք մինչեւ իրենց հասնիլ :

Առաջին անգամ տպաւորութիւնը սոսկալի էր . երկար տտեն հարկադրուեցանք սպասելու բանտապետին խցիկին մէջ , որպէս զի պատերազմական ատենանէն դայ մեր տեսակցութեան հրամանը : Բանտապետը անխուժած զլիով , սեւ տարածուած մօրուքով մարդ մը , ծալապատիկ նստած էր գորոցի մը առաջը , որուն վրայ բացուած կը մնար խոշոր և ստուար տետրակ մը , բանտարկեալներու արձանագրութեանց տետրակը հաւանաւ կանաքաւ : Երբեմն բանտապաճներ , ստահակ երեւոյթով , սեւ ու չոր դէմքերով , ձեռքերնին զինուած մտրակով մը , կը մտնէին ու կ'ելնէին . գրեթէ ամենքն ալ անխուժած գլուխներ ունէին և դադարեալուն վրայ միայն մազի փունջ մը երկար թողուած , ծոպի պէս կ'իյնար մինչեւ ճակատին : Պզտիկ ու յարաշարժ բիւրեր , անխտանութիւնսով և կասկածով անհանգիստ , չէին հանգչեր ոչ մէկ կէտի վրայ : Դժոխային բան մը կար մթնոլորտին մէջ , և այդ մարդիկը դիւրաւ դահիճի համեմատութիւններ կըստանային ինծի համար . անոնք դաժան և տխուր էին առհասարակ և դէմքերնին ծամածռած դժգոհութիւններով :

Այդ խցիկին մէջ , այդ անգամ և ուրիշ անգամներ ալ , անմոռանալի ժամեր անցուցած ենք : Երկար սպասումէն մեր սրտերը կը ճզմուէին , մեր լսածները ու տեսածները կը վերադառնային մեր մտքին աւելի մթին գոյներով , աշխարհը կը սեւնար ու գերեզմանի պէս կարծես կը դոցուէր մեր վրայ : Երբեմն բանտապաճներ կամ պատահական այցելուներ կուգային կը խառնուէին նոյն խցիկին մէջ . ծուխէն և գարշաճոտ շնչառութիւններէն օդը նողկալի կը դառնար : Առ հասարակ մեր ներկայութիւն

նը մեծ դարմայում և հետաքրքրութիւն կը ներշնչէր և մինչեւ իսկ կը դիզուէին դրան առաջը , դիտելու համար մեզի : Բայց այդ վայրագ , գրեթէ անամային մարդիկը , նոյն իսկ դուրսէն անցնող անցորդները որ կը կենային՝ ակնածանքով և յարգանքով կը վարուէին մեզի հետ . այդ պարագան մեծ չափով դիւրացուցած է մեր գործունէութիւնը :

Դեռ խցիկին մէջ՝ դուրսէն կը լսէինք անանուն ժըխոր մը որուն մէջ երբեմն կ'որոչէինք հայոյալի բացադանութիւններ , շղթայի ձայներ և ծխնիներու կռնչը : Բայց մը անդին բանտին երկաթեայ ցանկապատն էր , և , դառազեղի մէջ արգիլուած գաղաններու պէս , հոծ բազմութիւն մը ոճրագործներու դիզուած էր ետին :

Այդ հրէշներուն , այդ մարդակերպ արարածներուն մէջ էր որ վերջապէս կը գտնէինք մերինները : Անոնք կը յառաջանային , կը մօտենային ցանկապատին և հոգ կը տեսակցէինք : Սրտաճմլիկ անձնուիրութիւններու , վեհանձն անձնադոճութիւններու ակնատես եղած ենք այդ նոյն երկաթեայ ցանկապատին առաջը : Հոն էր որ բանտարկեալ պատանի մը իրեն տրուած դրամական նըպաստը մերժելով , տուաւ իր քովը կեցող տժգոյն և վրտիտ բանտարկեալի մը լսելով , թէ ինքը առողջ ըլլալով , օրասլանիկ հացէն դատ բանի պէտք չունի . հոն էր որ տեսանք թէ ինչպէ՛ս կռնակնուն չապիկը կուտային աւելի կարօտ ընկերոջ մը . և հոն էր որ դարձեալ լսեցի ուրիշ նորաճաս երիտասարդի մը բերնէն .

— Իմացայ որ ծնողքս չատ են աշխատեր ու չատ դրամ ծախսեր ինծի համար . գացեք գտեք զիրենք և Ըսէք թէ զուր տեղն է . թող իմ տեղս սա՛ մարդը ազատել աշխատին , ընտանիքի հայր է :

Ու մատովը կը ցուցնէր անդին , անկար , սրունքն

րուն վրայ դեղեւող մոխրագոյն մաղերով և մօրուքով մարդ մը որ չ'էր յաջողած մինչեւ մեղի հասնելու :

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ եղած էն և ի՞նչ էին այդ թանկագին խառնուածքները գէպքէն առաջ ու հիմա : Ամէն պարագայի՝ գոխային գժբաղդութիւններու և դերմարդկային տառապանքներու այդ խառնարանէն՝ իրենցմէ շատերուն հոգիները դատուած և մաքրուած դուրս եկած էին սակիի սէս :

Օր մը, գնդուածաւ բանա գացած ըլլալով՝ մեր սովորախան այցելութիւնը ընելու, խմացանք որ դատապարտուած Հայեր պիտի մեկնին Փայաս : Ամէն ցանք բրինձ գիրենք տեսնելու և հարկ եղած օգնութիւնները ընելու :

Կացութիւնը ճնշիչ էր, կարելի չ'էր երեւակայել աւելի սարսափելի պատկեր մը : Բանտին երկաթեայ ցանկապատին ետեւէն հարիւրաւոր ոճրագործներու գլուխներ կ'երեւային և անհամար աչքեր, արիւնի մէջ խեղդուած բիւրեր կը բողբալաւէին, ու հետաքրքրութեամբ մեզի կը նայէին : Վերջապէս, այդ քստմեղի ամբոխին մէջէն ճանչցանք մերկները, — դատապարտուածները, և անոնք պէտք չունեցան ինքզինքնին անուանելու, մեր աչքերը ճանչցան զիրար :

Այդ դատապարտուածներու շարքէն, էին Կազօղճի Միհրան, քաջ որսորդ, — որուն համար կ'ըսէին թէ հինգ հարիւր հոգիի կեանք փրկած է — Նազար ինձէեան՝ որ մեղի յանձնարարեց իր երկու աղաքը որոնք հիւանդանոցը կը գտնուէին, և ուրիշներ :

Այդ մարդիկը, որոնց մէկ մասը բողբոջին անմեղ էր և միւս մասը ինքնապաշտպանութեան ընադրէն մղուած՝ հարիւրաւոր կեանքեր աղատած էին, աւելի բախ-

տաւոր պարագաներու մէջ իբրեւ հերոսներ պիտի ներկայանային : Իրենք կը սպասէին թերեւս որ ճառագայթ թող ճշմարտութեան դէմ բոլոր քառթիւները, բոլոր գրգարաութիւնները անգոր պիտի ըլլային ու իրենց քաջ քաղաքացիի արարքները պիտի վարձատրուէին :

Այլ սակայն, դատապարտուած ու շղթայակապ կը պատրաստուէին երթալ Փայաս այն Թուրքերուն հետ որոնց հետ գէմ առ գէմ գտնուեցան կռիւի օրերուն : Իրենց վատասկարեկ ու վիշտով աշխուսեանալով գէմքին վրայ ո՛չ դառնութիւն կար, ո՛չ յուսաբեկութիւն, ո՛չ ջլատում :

Իրենց պարզ հոգեբանութիւնը չ'էր տանջուեր բնաւ, ու հաւատք ալ ունէին թէ մէկ օրէն միւսը պիտի ճրջգուգր իրենց դերին մեծութիւնը ու այն մարդիկը որ շղթայ կ'անցընէին իրենց ոտքերուն, օր մը թերեւս իրենց կուրծքը պիտի զարդարէին պատուանշաններով :

Մեղի կարելի չ'էր երկար խօսիլ իրենց հետ, բաց իւրաքանչիւրին գէմքը սպաւորուած էր անջնջելի կերպով մեր միտքերուն մէջ : Բան մը կար որ կը ներսաշնակուէր մեր մտածումներուն հետ, և առ ալ տուտա պանքին հպարտութիւնն էր :

Դուրսը ցաւազին ամբոխ մը կը վրդովէր փոթերէն բռնուած ծովու սէս : Կանայի աղիողորմ ձայներ կը խառնուէին աղու ճիչերու հետ : Հայ կիներ էին որ և կած էին իրենց սիրելիները տեսնելու վերջին անգամ մը : Իրենց ետեւը կը կենային քանի մը թուրք կիներ ալ՝ լոյն ու անկարեկիւր երեւոյթով : Երբ իրենց մօտէն կ'անցնէինք, սեւ կամ կարմիր եազմալին տակէն իրենց սեւ նայուածքին ճառագայթը կը սեւեռէր, մեր վրայ և Հայ կիները կուլային անմխիթարելի վիշտով և չէին ուղեր մօտիկ ընել ու է բառ որ ամօքէր իրենց ցաւին

սաստկութիւնը : Ոստիկանները կը դայրանային , կը կատ-
ղէին այդ տառապանքի պատկերին դէմ , անհանգստա-
ցած՝ տղու հեծեծանքներէն և կիներու արտասուքէն :
Եւ անա մտրակը բարձրացաւ շառաչելով , ինկաւ կիսա-
մերկ կուրծքերու վրայ , անաղին խուճապ մը շփոթու-
թիւն ձգեց այդ հոծ բազմութեանը մէջ . ոստիկանները
միշտ կը դարնէին և ամբոխը կ'ընկրկէր՝ կը ցրուէր :

Լացի ձայները միշտ կային սակայն . որովհետեւ
հայ դատապարտուածներու մայրերը , կիներն ու տղաքը՝
ամուր կեցած մտրակի հարուածներուն տակ , չէին հե-
ռացած ու կը յամառէին բողոքել , աչքերնին յառած
բանտի դրան՝ որուն ետեւ խռնուած ոճրագործներու
վոհմակի մը մէջ կը տեսնէին իրենց սիրելիներէն մէկը
կամ միւսը :

Բնական էր որ յաճախակի մօտութեան մէջ ըլլա-
լով թուրք բանտարկեալներու հետ , հետաքրքրուէ-
ինք իրենց հոգեբանութիւնով ու նաև իրենց վիճակով ,
մանաւանդ որ հետզհետէ մեր այցելութեան միջոց-
ներուն՝ մեր շուրջը հսկողութիւնը թուլցած ըլլալով ,
աւելի երկար կրնայինք խօսիլ հայ բանտարկեալներուն
հետ , և այդ առիթով էր որ տեղեկացանք թէ թուրք
բանտարկեալներու մէջ ալ անմեղներ կան : Այս պարագան
մեզ հարկադրեց շահագրգռուիլ իրենց վիճակով , ջանալ
ամօքել իրենց նիւթական վիճակը և հաւասարապէս դի-
մումներ ընել անոնց ազատ արձակման համար : Առաջին
խակ փորձին՝ լուրջ և անյաղթելի դժուարութեան հան-
դիպեցանք , և այդ պատճառաւ երկար ատեն մեզի կա-
րելի չեղաւ նաև մերձենալ իրենց մօտ գտնուող հայ
բանտարկեալներուն :

Այդ միջոցին արդէն մեր բանտարկեալներուն մեծ

մասը մեկնած էր այլ և այլ աքսորավայրեր , և մէկ
քանին տեղափոխուած միւս հայ բանտարկեալներու շէն-
քին մէջ :

Ո՛րքան ալ հարեւանցի ըլլային մեր յարաբերու-
թիւնները , այդ առիթով տեղեկացանք թէ թուրք բան-
տարկեալները ջլատուած վիճակի մէջ էին . յանցաւոր-
ները սարսափած , և անմեղները զրգռուած էին : Ընդ-
հանրապէս ամենքն ալ չարաչար կը ցաւէին պատահած-
ներուն վրայ և սրտերնին այրած , կը գոչէին .

— Վա՛խ , վա՛խ . . . սխալեցա՞նք :

Օր մը մեծ յուզում կը տիրէր բանտային շրջանակ-
ներու մէջ . նոյն խակ թոյլ չտուին մօտիկնալ բանտար-
կեալներու շէնքերուն : Թուրք կիներ խեղ աչքով և
այրեր զայրոյթով կը նայէին մեզի : Տուն վերադարձին
միայն իմացանք որ լուր կայ թէ երկու ոճրագործ կի-
ներ պիտի կախուին . քիչ առաջ մոռնեալի մը աղղա-
րած էր որ բոլոր այրերը ջաշուին իրենց բնակա-
րանները : Այդ կիները հրէշային ոճրագործներ էին ,
բայց մենք տանջուած մեր ներքին զգացումներուն
մէջ՝ դացինք տեսնելու : Նշանակուած հրապարակին
վրայ կախազանները չկային . երկու ժամու չափ քա-
ղաքը զանազան զգացումներով քնձկալի՝ սպասեց .
զրգռութիւնը մեծ էր թուրք թաղերու մէջ : Վերջապէս
կ'երեւի թէ յաջողեցան յետաձգելու կամ կատիժը թե-
թեցնել տալու : Երբ մենք ալ վերահասու եղանք թէ
այդ մղձաւանջային պատիժը չպիտի կատարուէր , կար-
ծես թէ մեծ ճնշումէ մը աղատեցանք , և ամօքուած
զգացինք ինքզինքնիս . իբրեւ չէինք խոտոտվաներ
մեր հոգեկան թուլութիւնը , բայց յայտնի էր որ գոհ
էինք :

Նոյն օրը թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը

մեզի կ'ըսէր՝ մեր հիւանդագին հետաքրքրութենէն կը-
ռահնելով մեր բուն զգացումը .

— Ձեր դիւրագլուխութիւնը դարմանալի է , այդ
կիները մարդկային սեռին անարժան հրէշներ են . ինչ-
պէս թունաւոր օձերու՝ պէտք է իրենց վտանգաւոր
գլուխները ջախջախել :

Այդ կիներէն մէկն էր Քերիմ աղային քոյրը , Սի-
նէմ՝ որ Գայրըյը գիւղին մէջ երկու սալակ վիրաւոր ,
անկար մարդիկ ու աղաքներ հաւաքելով խարդախու-
թեամբ՝ Սինուն գետը նետել տուած էր : Երկրորդը այն
ճիւղին էր որ , Ապուղլուի մէջ Պաղտատ օգլու կարա-
պետ աղային աղաքակին մէջ թախաւած ատեն , տես-
նելով թէ քանի մը ամառ աղեկ մը իր մօրը դիակին
վրայ դեռ ողջ մնացած է , գետնէն քար մը վերցուցած
և անով ջախջախած էր խեղճ երախտն :

Օրեր , չարաթներ կ'անցնէին , և , հակառակ եղած
խոստումներուն , պաշտօնական ու անպաշտօն աղա-
քարութիւններուն , մեր բանտարկեալները բանտը կը
մնային : Օր մըն ալ , չարաշատիկ օր , լուր ելաւ թէ
իրենցմէ ինչքը կախաղանով պիտի մրտժուին . . . :

Առտուանց , արշալոյսին , սաքսալիւս կիներ ու
մայրեր եկան մեզի մօտ :

— Հոգեքդ տոնեմ , չըրի՞ն միթէ , չկախեցին չա-
յեր , այգպէս ալ նորէն պիտի կախեն :

Ի դուր կը ջանայինք զիրենք միտիթարել , համբե-
րութիւն և կարող ներշնչել :

— Մահէն սատիկ է այս սարսափը , կ'ըսէր խելաւ
կորոյս մայր մը իր երկու աղոցը համար զողալով :

Մահէն սատիկ էր , ճշմարիտ է : Մեր մէջ ալ հե-
տդնեալէ կատարածը կը մտնէր . Ժողովրդական տրամա-
բանութիւնը անողոք է . չէ՞ մի որ կախած էին արդէն
անմեղ Հայեր :

Լուրը հասած էր նաեւ բանտ , մեր բանտարկեալնե-
րուն , և ի՞նչ սրտի ճնշումով է որ մօտիկցանք իրենց :
« Ո՛րոնք են այդ հինգ ընտրուածները » կը խորհէի միտ-
քէս , ու մէկիկ մէկիկ կը նայէի անոնց : Բայց իմ իսկ
մտածումէն կարծես սոսկալով , անքերս կը դարձնէի դե-
տին , յանցաւորի նման :

Բանտարկեալները , սակայն , հանդարտ էին և չէին
կորսնցուցած իրենց լրջութիւնը : Լուրը ստոյգ էր , և
այդ միջոցին զրկթէ յոյս չկար այդ չարաշուք որոշումը
բեկանելու : Բայց կարծես տրամաբանական հետեւանքը
Մարտ 31 էն ի վեր պատահած դէպքերուն՝ իրենք
պարտաւոր էին նաեւ այդ մահուան :

Երբեք չեմ կրնար բացատրել թէ ի՞նչ խորունկ
սպաւորութիւն թողուց իմ վրաս իրենց անտարբերու-
թիւնը : Ամենքն ալ զրկթէ երիտասարդ էին և ունեւն
ընտանիքի հարկ . կեանքը ի՞նչ բացուէր իւրաքանչիւրի
համար յոյսերով , երազներով , նպատակներով լեցուն .
բայց ոչ մէկը իրենցմէ չունեցաւ ամենաողոյզն տկարու-
թիւն մը . իրենց ըմբոստութիւնը այդ լուրին հանդէպ
անանձնական բան մը ունէր , դուռ սկզբունքի խնդիր
էր : Երբեմն մէկը կամ միւսը կը յուզուէր և ձայնը դող-
դոջուն կը դառնար : Այդ պահերուն կը խօսէին իրենց
մօրը , կնոջը կամ աղաքներուն վրայ :

Երբեմն ալ մեզմէ իւրաքանչիւրը տարուած ըլլալով
յատուկ մտածումներէ , ծանր լուծութիւն մը կը տիրէր
մեր մէջ . գլուխնիս խոնարհած , աչքերնիս դեմնին յա-
ռած , կը դժուշանայինք իրարու նայելու . որովհետեւ
կը կարծէինք թէ շատ տեսանելի , զրկթէ շոշափելի կեր-
պով պիտի տեսնէինք մեզաւանջային պատկերը կա-
խաղանին , մեր մէջ կանգնած իր չարաշուք խո-
յան ըով :

Թէեւ բանտարկեալները թիւով չատ էին և միայն հինգ հոգի կար մահուան դատապարտուած, բայց իւրաքանչիւրը և իւրաքանչիւրին ընտանիքը ինքզինքնին կը կարծէին գտնել այդ հինգին մէջ։ Ասկէ զատ բոլոր արկածեալներուն վերքերը կրկին բացուած էին կարծես։ Ընդհանուր վնասութիւնը և դառնութիւնը այնքան խորունկ էր որ, երբ կը փորձէինք համբերութիւն և յոյս ներշնչել իրենց՝ մեզի դէմ իսկ կը թշնամանային . . . :

Օրուան մէջ քանի մը անգամ տրամադրութիւնները կը փոխուէին. առաւօտուն յուսահատութիւնը մեծ կ'ըլլար. այդ ժամուն է որ ընդհանրապէս դահիճները կը գործեն։ Արևը ծագելէն սուս, կլիներ ու տղաքներ արցունքներու մէջ խեղդուած, խեղափորոյս և թափառական, կ'երթային քաղաքին մէկ կէտէն միւսը։ Յանկարծ չես գիտեր ինչպէս լուր կը ծագէր թէ այս ինչ կամ այն ինչ կէտին վրայ կախաղաններ կան։ Իրենց մոլորուն երեւակայութեանը մէջ կը տեսնէին արդեօք իրաւամբ չարագուշակ մահուան գործիքը, չեմ գիտեր։ Քանի՞ անգամներ ընդոստ արթնցած ենք մեր քունէն, և, քանի՞ անգամներ դատապարտուածներէն աւելի տոգոյն, մեր կարգին խեղափորոյս, դիմած ենք դողահար, նշանակուած կէտին։ Ոչի՛նչ, ինչպէ՞ս կրնային խաբուած ըլլալ. ոմանք կը պնդէին տեսած ըլլալին, զարմանալի չէ. այդ օրերուն ամենքն ալ խենթի պէս էին, ու իրենց մղձաւանջները կը շփոթէին իրականութեան հետ։

Յետոյ կը գրգռէին մեզ երթալ բողոքելու, խնդրելու պաղատելու ի հարկին. կլինէր մազերնին կը փեթտէին, մայրեր լալէն կը կուրանային, ու մենք հարկադրուած, գրեթէ տարուած ամբոխին հիւանդագին հոգեբանութե-

նէն, կը դիմէինք կառավարչատուն։ Շնորհիւ նորընտիր վալիին անսահման համբերութեան ու բարեացակամութեան, նոր ուժ և նոր սիրտ առած, կը դառնայինք վերդովուած ամբոխին մօտ։ Մինչև իրիկուն այդ ազդեցութեան ներքեւ կը մնայինք։ Կէս օրէ ետքը կ'երթայինք տեսնել մեր բանտարկեալները որոնք օրէ օր անհամբեր-ցած և ջղագրգռուած՝ մէկ բանի մը կը ցանկային.

— Ի՛նչ որ պիտի ըլլայ, շուտ ըլլա՛յ . . . Դէմքերը հետզհետէ աւելի տոգոյն էին, աչքերը տենդագին. մահը կը սաւառնէր իրենց վրայ . . . ու այսպէս օրերով, օրերով։

Ու ամէն անգամ որ իրենց ձեռքերը կը սեղմէինք, կը կարծէինք թէ վերջին անգամն էր։

Խուճապ և սոսկում . . . այրիներ ու որբեր, խեղանդամներ ու վերաւորեալներ կուզէին փախչիլ, հեռանալ չտեսնելու համար, կը ցրուին չրճակայ այգիներու մէջ . . . խեղափորոյս փախուստ մըն է որ կ'ուրուագծուի։

Մեզ կը յանդիմանէին մեր լաւատեսութեան համար, մեր ներշնչած յոյսերուն համար, և կը խուսափէին մեզմէ իբրեւ օտար՝ իրենց զգացումներուն։

Օ՛հ այդ արշալոյսը . . . հաւատքը խախտած էր նաեւ մեր մէջ և գիտէինք որ բանտարկեալներն ալ այն գիշերը սպասած էին դահիճին այցելութեան . . . : Մինչև առաւօտ հսկեցինք անէացած մահապարտու մտածումներով. ու երբ վերջապէս յոգնած ու ընդարմացած մեր արտեւանունքը պիտի փակուէին, արթնցանք կատաղած ծովու պէս մոնչող ամբոխին ազմուկէն։ Մեր շուրջը առարկաները տոգոյն էին. լոյսը ամոյն և ճերմակ կը սողոսկէր փեղկերէն ներս . . . դուրսը՝ . . . ո՛վ արեւ, ի՛նչ տեսար այս առաւօտ . . . :

Յետոյ լուռութիւն, չարան, չարան, քողերնին,

երևանին ծածկած այրիները կ'երթային աւերուած քաղաքին ամէն ուղիներէն . տանիքները պարապ են , եկեղեցիին զանգակատունը թափուր : Մենք , առանց աջ ու ձախ զբաղելու , կը դիմենք բանտ . որոնք բացակայ պիտի դառնանք արդեօք :

Ամենքն ալ հոն են , քիչ մը աւելի տագոյն այն առաւօտուն , ամբողջ գիշերուան ընթացքին , ամէն մէկ շշուէլին կարծեր էին թէ ժամը հնչած էր : Հիմա տըխբօրէն կը ժպտէին և կը պատրաստուէին թերեւս նման գիշերներ անցընելու :

Վերադարձին , հագին թէ անցանք զինուորական հսկողութեան չըջանակէն , կիներ , պառաւ թէ երիտասարդ , չըջապատեցին մեզ...

— Հոն են , հոն են , մենք մեր աչքերովը տեսանք :

Այս բառերով կարծես կեանք կը բաշխէինք զիակնակերպ արարածներու . խլրտեցան , շարժեցան , և ահա ցրտեցան ուրիշներու աւետիս տանելու :

Արեւը ծագած էր արդէն... ինչպէ՛ս վեհանձն է և շողշողուն . արե՛ւ , կեա՛նք , զերմութի՛ւն... արտակարգ աւխնով մը այդ բառերը գոչելու փափաք ունէի՝ կարծես անոնց իրականութիւնը հաստատելու համար . բրովհետեւ , հակառակ տաքին , ես ու ընկերուհիս կը դողդըլանք ջերմէ բռնուածներու պէս :

ԿԱՍԱՂԱՆՆԵՐԸ

Երբ Ատանա նոր հասանք , աղէտի զարհուրելի պատմութիւններու մէջ՝ արկածախնկաւ հողերանութիւնը ամենէն աւելի վրդովող յիշատակը կախաղաններն էին . շատ բան մոռցած ու շատ բանի մասին անտարբեր դարձած էին ըայց կախաղանները դրոշմուած էին իրենց մտքերուն մէջ իբրեւ գերագոյն վիշտ մը , պերագոյն վիրաւորանք մը : Եւր թէ երիտասարդ , այլի թէ սգաւոր մայր , երբ կը խօսէին այդ օրուան վրայ , կարծես կը մոռնային իրենց սեպնական ցաւը : Յեղը հաւաքաբար կը տատապէր ու սրամտութիւնը այն ատիւնանի կը հասնէր որ երբեմն ըմբոստութեան մը համեմատութիւնները կը ստանար :

Մենք տեսեր էինք արդէն Միսաքի մայրը , քամալը ծռած յաղթանդամ պառաւ մը , որուն վրայ ցընցոտիները անդամ կարծես հողի ունէին և կը տատա-

պէին: Տեսեր էինք զինքը իր ցաւի տաղնապնդուն մէջ
գալարուած՝ աչքին առջև ունենալով յարաժամ իր
կտրիճ, իր գեղեցիկ աղուն կախաղանը. լսեր էինք իր
ողբազին դանդաթը, իր ընդվզող ցաւը, իր երկարածը-
ուած հեծեծանքը:

— Վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . :

Երբեմն, այլ եւս յոգնած խօսելէն՝ ժամերով ու ժա-
մերով կը հեծեծէր. ու բոլոր այդ միջոցին երբ մեր ա-
ռաջքէն կ'անցնէին արկածեալներու շարքերը, իրենց
ցաւազին և աղիողորմ պատմութիւնները կը լսէինք այդ
միօրինակ լացին մէջէն:

— Վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . :

Միշտ հոն էր գրեթէ, եկեղեցիին բակին մէջ. ինչ
կը յուսար և ինչ կը սպասէր մեզմէ . . . իր աչքերը
վիշալ անյատակ խորութիւններ էին, պարապի և մը-
թաւթեան զգայնութիւնը կը ներշնչէին տեսնողներուն .
իր կնճռոտած ձակալին վրայ դորշ և ճերմակ մազերու
թելեր կ'իյնալին ցիր ու ցան ձաւթկուած քօղին ներ-
քեւէն. վզին վրայ մկանունքները ձգտուած, կուրծքը
քարացած իր բոունցքի հարուածներէն՝ անիկա տեսալ
մը վախ կը ներշնչէր մեզի:

— Աչքերս կուրնա՞ն . . . առ աչքերովս տեսայ .

Ու բիւրերը կարծես կը մարէին կուրնալու տենջան-
քէն . . .

Երբեմն, յուշիկ քայլերով կը հետեւէր մեզի և
անսպասելի կերպով կը լսէինք իր եղերական և առանց
արտասուքի լացը:

— Վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . վո՛ւյ . . . աչքերս չոր
աղբիւր են դարձեր . . . ետվրում. օգնեցէ՛ք ինծի . . .
արցունքս չորցեր է ներսի կրակէս, ամա՛ն . . . օգնե-
ցէ՛ք ինծի . . . սիրտս սլահ մը զովացուցէք ետվ-

րո՛ւմ, օգնեցէ՛ք ինծի. վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ . . .

Յետոյ կը պաղատէր, աղու պէս կը կառչէր մեր
քղանցքներուն, յանկարծ կը փչէր գետին ու ժամերով
կը մնար կրկնելով նոյն ցաւատանջ երգը:

— Աշխարհիս պարծանք էր իր գեղեցկութիւնը . . .
իր ձայնը սարերը ու ապառաժները կը ցնցէր, իր եր-
գերը ժպիտ և արցունք կը բաշխէին. կաղնիի պէս հա-
սակը շուք կուտար ուրիշներու վրայ. ինչպէ՞ս չմեղ-
քըցան ու կախեցին . . . հողին որդերուն բաժին եղաւ
ետվրում, ամա՛ն . . . ինչպէ՞ս ալ չխնայեցին իր կտրի-
ճութեանը . . . :

Յետոյ աչքերը մոլորուն, կարծես փնտռելով իր
աղուն ստուերը՝ կ'աղերսէր:

— Զայնդ ո՛ւր մնաց ետվրո՛ւմ, ի՞նչպէս մարեցաւ,
աչքերուդ կրակը ո՛ւր գնաց ետվրո՛ւմ, ի՞նչպէս մա-
րեցաւ . . . :

Գասապ Միսաք աշուղ էր, և կը պատմէին թէ, իր
կախաղան բարձրացած պահուն, երգած է իր սրտառուչ
երգերէն մէկը որուն յուզմունքէն սարսռացած են նոյն
խիւղ զինքը շրջապատող զինուորները: Կը պատմէին
նաեւ թէ իր վերջին խօսքերով յայտնած է որ ինքը
կախաղանի արժանի դարձած է ո՛չ թէ այն յանցանքով
որով զինքը դատապարտած են, այլ անով որ իր վրայ
դրուած յոյսերը ի դերեւ հանած է, և ինքը չէ կատա-
թած իր պարտականութիւնը, ինքնապաշտպանութեան
գործին մասնակցելով:

— Ես վատ ու թուլամորթ գտնուեցայ, անոր հա-
մար է որ կը պատժուիմ:

Այդ սարսափելի օրը մենք դեռ չէինք հասած
Ատանա, բայց արկածեալները չէին դադար մեղի
խօսելէ այդ մասին ու գրեթէ անոր ընդվզեցնող

սոսկուժին մասնակից կ'ընէին մեզի :

— Յաւերդ առնե՛մ . . . կը գոչէր կէս խելագարուած կին մը , օր կ'անցնի , ջարդերը կը մոռնանք , բայց անխկա չենք մոռնար :

Կը սլառմէին մանրամասնութիւններ , չէին դադրեր անդրադառնալէ այդ անսպասելի անաբգարութեան վրայ : Վիշտով ընդարձայած կլներ կը զարթնէին յանկարծ , աչքերնին կը վառուէր սխտով և անմոռանալի եռանդով , կ'ըսէին թէ ի՛նչպէս մէկ ընտանիքէ երկու եղբայր ու քեռայրը կախաղան հանած էին՝ միմիայն ինքզինքնին պաշտպանած ըլլալուն համար , թէ՛ նոյն ընտանիքէն փոքրիկ քոյրերնին տանեւէնդ տարեկան , տեղեկանալով իրողութեան՝ կաթուածահար եղած էր , և թէ՛ այդ ընտանիքը մայր մը ունէր որ դեռ կ'ապրէ՛ր , դեռ կ'ապրէ՛ր . . .

Երբեմն շփոթուած եղերական դրուագներէ՝ կը կարծէինք թէ արկածակալները կը չափազանցէին , թէ իրենց խօսքերը հիւանդ և գերազգոսուած երեւակայութեան պտուղներ էին , բայց օտարներն ալ կը վկայէին այդ մասին :

Օր մը , խօսելով այդ նիւթին վրայ՝ և բոսպոյսի հիւանդաւարհունի մը կը հաւատէր թէ վիշտը արտա-կարգ և ահուելի եղած էր . հիւանդները կը մերժէին խնամուել և վիրաւորները արիւնոտ և բարախոռ վէրքերու վրայէն բզկտելով կը հանէին վիրակապները և հեռուն կը նետէին . հիւանդանոցներու մէջ վշտագին սարսուռ մը կը մոլորեցնէր տենդահարները , և ամենքն ալ մզձաւանջէ բռնուած՝ կը կարծէին անանկ կախաղանները : Կոյրեր , անկարներ և անդամահատեալներ իսկ փախչելու կը փափաքէին և ամենքն ալ կը նախան-

ձէին անոնց վրայ , որոնք մէկ հարուածով մեռած էին արդէն :

Մինչև և այն օրը որ Սթամպուլէն լուր եկաւ թէ մահուան դատապարտութիւնները բեկանուած են , մինչև և այդ սահը ժողովուրդը ասրեցաւ առաջին կախաղաններու վշտագին յիշատակին մէջ . ձգտուած ու խեղաբարուած՝ չէին ուղեր լսել ոչ մէկ ամբըում , ոչ մէկ մխիթարութիւն . իւրաքանչիւրը մոռցած իր ցաւը և հողը , անպարտելի և հաւաքական դանդուած մը յառաջ բերած էր որուն վրդովումներովը կ'ալեկոծուէին և կը գրգռուէին նոյն խել յաճախ մեզ դէմ : Ու սարսափով կը զխտէինք որ երբեմն յիմարութիւնը չարաբաստիկ հովի մը պէս կ'անցնէր այդ վիրալի դանդուածին մէջէն :

Իրիկուն մը , ուշ ասուն կ'անցնէինք այն տեղէն ուր Հայերու կախաղանները ցցուած էին : Մեզի հետ կար Փրանսացի մը որուն եւրոպային զգայնականութիւնը ծայրայեղօրէն տանջուած , հիւանդագին դիւրագրգռութեան մը հասած էր . իր տպաւորութիւնները արագ և խուսափուկ պատկերներ էին միայն . հակառակ որ դէպքին առաջին օրէն մինչև և ետքը ակնառտեա եղած էր անհաւատալի , անմարդկային անսարմաներու , իր արեւմտեան միտքը մերժած էր բնութիւնը պատահածին ամբողջութիւնը :

Անխկա այսպէս պատմեց .

« Այն օրը որ հասայ հոս , ամէն բան կատարուած էր արդէն . կախաղաններէն մարդկային գրգռեալներ կը ճօճէին ողորմելիօրէն . ամբողջ ստուար բազմութեամբ խոնուած էր ու զինուորական շղթայ մը զիրենք որոշ հաւաքութեան մէջ կը պահէր կախաղաններէն : Սրտա-

կարգ, ընդհանուր լուսթիւնը մը զիս ապշեցուց • ամբողջ
խին մէջէն դիւանային տոգունութեամբ դէմք մը դուրս
կը ցայտէր և բոլոր աչքերը անոր յառած էին :

Պահ մը ի դուր հարցափորձեցի շուրջիններս , յետոյ
տեղացի ծանօթի մը հանդիպելով հասկցայ :

— Հայ մայր մըն է ըսաւ , յուզումէն ակռաները սեղ-
մելով ...

Ես բան մը չէի լսեր , ու գրեթէ բան մը չէի տես-
ներ ...

— Ի՞նչ կ'ըսէ կոր , հարցուցի :

— Անէ՛ծք ... անէ՛ծք ...

Խումբէ խումբ ամբողջը ձեղքելով կը յառաջանա-
յինք , և առաջին կարգին վրայ եղողները կը հաղորդէին
ետեւի շարքերուն իրենց լսածները • այնպէս որ աստի-
ճանաչար կցկտուր մրմունջներով կը կրկնէին հայ մօրը
խօսքերը :

— Անիծեալ ըլլաք . . . ո՛վ դուք , աշխարհիս խա-
ղէպները ... մօր անէծքը սեւցնէ ձեր ճակատագիրը ...
երբ հասնին օրեր ուր սահմուկած ինքզինքնուդ հարցնէք
թէ ինչո՞ւ կը տառապիք , կսկիծով յիշէք թէ այս րո-
պէիս համար է ... ձեր սեւ ժամն ալ հնչէ ու ամուլթեան
և մահուան դատապարտութի՛ք ... ծարաւի խոտի պէս
չօրնաք չարչարանքի կրակներու մէջ ... ու ձեր անդը-
թութեան և վայրագութեան փոխարէն ձեր բազմապատ-
կուած վիշտերով տառապի՛ք . . .

Ամէն կողմէ ամբողջը արձագանք դառնալով կը կրկնե-
նէր այդ չարաբաստիկ բառերը : Յուրտ սարսուռ մը
կ'անցնէր զինուորներու շարքին վրայէն • դահիճները ան-
գամ դղրդուած էին՝ մինչ հոգեվարքի վերջին կծկում-
ներով ծամածռած կախուածները մեղմօրէն կը ճօճէին
կախաղաններուն վրայ : Ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք

վերցնել ու լռեցնել վշտահար մայրը • ու մինչ անդին
ամէն խորշերու մէջ ու ամէն խշտակներու վրայ ամէն
կարգի արկածեալները կը յիմարանային ու մահուան կը
ցանկային , ասդին կախաղաններուն առաջը սգաւոր մայ-
րը կը շարունակէր բարձրաձայն •

— Անիծեալ ըլլա՛ք ... անիծեալ ըլլա՛ք ... անիծ-
եալ ըլլա՛ք ...

Այդ պահուն հրամանատարներ , պահապան զինուոր-
ները , դահիճները , հանդիսատես ամբողջը , ամէնքն ալ
դժոխքի մէջ չարչարուած մարդու դէմքեր ունէին • ա-
ւելի ահռելի տեսարան կարելի չէր երեւակայել • իրենց
մակարդակէն վեր կախաղաններու շարքը ...

Կախուածներուն մէջ Հայերը դիւրին էր զանաղանել ,
անոնք ամենէն խաղաղ երեւոյթը ունէին , մէկը մանա-
ւանդ կը յիշեմ , շատ երիտասարդ էր , գրեթէ մանկու-
նակ դէմքով , գլուխը մէկ կողմ հակած , կարծես մօրը
ուսին վրայ հանդարտօրէն կը ննջէր ... ոտքերուն տակ ,
գետնին վրայ ձգած էր զոյգ մը կոշիկներ • այդ կոշիկ-
ները ... երբէք չպիտի մոռնամ իր երիտասարդ նահա-
տակի երեւոյթը ... այդ ճիւղաղային ծամածռութիւննե-
րով այլակերպուած մարդկային արարածներու մէջ , այդ
այլասերած ամբողջին մէջ , իր երեւոյթին խաղաղութիւ-
նը սիոփարար էր լոյսի պէս :

Կախաղաններուն դիմացը միշտ կը տեսնէի հայ մօրը
մեռելատիպ տոգունութեամբ դէմքը : Քանի՞ վայրկեան
տեւեց բոլոր ասոնք , չեմ գիտեր , ինծի կը թուէր որ
երկար ժամանակներէ ի վեր շուրջս ամէն բան անշար-
ժացած ու քարացած էր այդպէս ... այդ չփոթ դիմա-
գիծները , երկու սեւ խորութիւններ , անյատակ աչքեր :
Ու ամէնքն ալ ժողովուած էին կարծես լսելու համար հայ
մօրը ձայնը ... կտրատուած ձայն մը , կուրծքէ ելած

ձայն մը որուն մէկ մասը կարծես ուրականային հով մը կ'առնէր կը տանէր... : Յանկարծ սթափեցան , զինուորական թմբուկը լսելի եղաւ , երկու անյատակ աչքերը անհետացան ամբոխին մէջ ու զինուորները անցան պետուտքելով...

Իրենց վրայ , կախուածները կը շարունակէին ձօնել հետզհետէ աւելի մեղմօրէն...

ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Օր. Սաքենիկ Օհանջանեանին

Առաջին օրերէն՝ երբ գիւղացիներու զարհուրելի պատմութիւնները կը լսէինք , մեր մտասեւեռումը եղաւ երթալ այդ արիւնոտած ճամբաներէն , երթալ հուրով և սուրով ջնջուած մարդկութեան հետքերուն վրայ , ու մեծ դժբաղդութեան դառնութիւնը զգալ իր բոլոր ցաւագին ընդարձակութեան և անժխտելի իրականութեան մէջ :

Հիմակ՝ սայլին մէջ երկնցած՝ մեծ ճամբուն վրայ էինք արդէն . ընդարձակ դաշտերուն խաղաղութեանը վրայ վերջալոյսը իր վարդապոյն մշուշը կ'անձրեւէր : Տաք երկիրներու յատուկ մասնաւոր գոլորշի մը արեւին վերջին ճառագայթներէն կարմրած , կը բարձրանար գեանէն ու հորիզոնին վրայ հեռաւոր լեռները , այնքա՛ն թեթեւ և անօսր կը թուէին որ՝ կը չփոթուէին իրենց գազաթններուն վերեւ սաւառնող ամպե-

րուն հետ : Կարծես ամբողջ երկիրը կը վերանար ու այս անսահմանելի փափկութիւնը երանգներու և գիծերու իրենց դաշնակաւոր թրթռացումներով՝ մեզ տանջելու չափ կը յուզէր, որովհետեւ մեր հոգիները այլեւս անընդունակ դարձեր էին ըմբռնելու ու վայելելու գերազանց գեղեցկութիւնը անսահման դաշտերուն, դեռ ոսկեգոյն՝ հնձուած հասկերու դողդոջուն շիւղերով :

Սայլը միշտ կը յառաջանար մեծ ճամբուն վրայ . մտրակին շաչիւնը և անիւներուն թաւալումին աղմուկը կ'օրօրէին մեր մտածումները . դէպ ի Միսիս է որ կ'երթանք, ու միայն անունը այդ դժբաղդ քաղաքին մեզ կը նախապատրաստէր այն իրականութեան, որը մեր աչքերուն առաջը պիտի ըլլար քիչ ատենէն :

Հիմա հետզհետէ մեր գրգռուած երեւակայութիւնը կը տեսներ արդէն խելակորոյս փախստականները՝ ցրուած այս տարածութեան վրայ, որոնցմէ ոմանք արդէն վիրաւոր, արիւնով կ'ակօսեն իրենց տաժանելի գնացքը, իրենց ետեւ հրդեհուած հայրենի քաղաքը կը մեռնի ճարճատիւներու մէջ ու հրացաններու զնդակները զիրենք կը հալածեն . բոլոր այն մօտաւոր գիւղերը, ուր դիմած էին ապաստան գտնելու յոյսով՝ արդէն աւերակ դարձեր էին ու հորիզոնին ամէն կողմէն բոցի սիւներ կը բարձրանային : Բոլոր ասոնք պատմած էին արդէն մեզի Միսիսի կիները ու ըսած էին նաեւ՝ որ ան ատեն հունձքը եղած չըլլալով, ճարահատ մարդիկ ծածկուեր էին ցորենի հասկերու բարձրութեան ներքեւ : Բայց թշնամին մասնաւոր շունչերու առաջնորդութեամբ՝ որսացեր էր զիրենք մէկիկ մէկիկ, ու մարդիկ մեռեր էին իրենց հերկած, իրենց քրտինքով ոռոգած արտերուն մէջ . . . :

Սայլը միջոց մը կը կենայ ու մենք կ'իջնենք վար . հեռաւորութեան մէջ, աւերակներու ընդարձակ տարածութիւն մը կ'երեւայ . Ինճիրլիք գիւղն է, գետնի հաւասար եղած : Դիմացէն կիներու խումբ մը կը յառաջանայ դէպ ի մեզ՝ նախ վարանոտ, հետզհետէ աւելի վատահ քայլերով : Ամէնքն ալ կը ճանչնանք գրեթէ . իրենց սրտմտած ու տխուր դէմքերը աւելի դաժան են՝ իրենց քանդուած տուններուն մերձաւորութեան մէջ . մէկը թեւը կ'երկնցնէ դէպ ի Ինճիրլիք ու կարծես ներքին մտածումներու շարք մը ամբողջացնելով՝ խուլ ձայնով մը կ'ըսէ միմիայն սա բառերը .

— Ահաւասիկ, հոն է'ր . . . :

Այբիայած ու աշխարհի բոլոր ուրախութիւններէն հրաժարած այդ կիները եկած են աշխատելու բամպակի արտի մը մէջ, որուն սպիտակութիւնը ա'լ աւելի հեռուն հազիւ թէ կը նշմարենք . մէկ քանի վրաններ կը պատսպարեն զիրենք գիշերները : Վերջալուսային շառագոյն ճառագայթներուն ներքեւ իրենց ցնցոտիները ա'լ աւելի թշուառական կը թուին ու իրենց խորշումներով ծերացած դէմքերը անձկութեամբ ու դառնութեամբ կը ժպտին մեզի :

Օ'հ այդ ժպիտը . . . դողդոջուն յոյսի բեկոր մ'էն այդ ժպիտը, դիւրաբեկ ու երկչոտ յոյսի, կառչած միմիայն մեր ներկայութեան՝ որ խորապէս կը տառապնցնէ մեզ, մեր անկարողութեան դիտակցութեամբը :

Ու հակառակ իրենց արցունքով պղտորած աչքերուն՝ ցաւագինօրէն կը շարունակեն ժպտիլ, կարծելով ասով շահիլ մեր ուշադրութիւնը իրենց խղճալի գոյութեան վրայ : Կը ջանանք որ իրենց յոյսը տեղափոխեն իրենց աշխատութեան մէջ, սրտապնդող ու քաշալերող խօսքեր կ'ընենք իրենց, բայց անոնք շատ

բան գիտցող ու շատ բանի արդէն ականատես եղող մարդերու յոռետեսութեամբ՝ գլուխնին կը շարժեն և կը մերժեն հաւատալ մեզի...:

Ժամանակը կը հասնի ու կը մտնենք մեր կառքին մէջ: Երկար կը նային մեր ետեւէն ու մեր հրաժեշտի բարեկենդան չեն պատասխաներ. իրենց նայուածքը կ'ընկերանայ մեզի ու կը տեսնենք որ ժպիտը կ'անհետանայ իրենց միջոցած դէմքերուն վրայէն, ու այն որ ցոյց տուած էր Ինճիրիքը, անշատուելով խուճբէն՝ կը յառաջանայ ու թեւը կարկռելով, նոյն շարժումով դէպ ի աւերակները, կը կրկնէ նոյն խուճ ձայնով. — Սհաւասիկ հոն էր...:

Կառքը կը թաւայի աւելի արագութեամբ ու քիչ յետոյ կրնարդ այլեւս չեն երևար:

Ամպերը կը կուտակուին. երկինքը կապարագոյն է. հովը նախ մեղմիկ, հետզհետէ կը սաստկանայ ու սայլը կը յառաջանայ բարձրացած հողի փոթորիկի մը մէջէն:

Ուշ ատեն կը հասնինք Միսիս. արեւը մարը մտած է, բայց իր վերջին ճառագայթները դեռ բոցէ մը կը հրդեհեն բոլոր քաղաքը. դիմացը լեռները շառագոյն են, Սիհունը իր կարմրած ջուրովը կ'անցնի հնամենի հռովմէական կամուրջին տակէն ու կարծես մեզի պատրանքը տալու համար իրականութեան՝ աւերակները կը բոցավառին ու ժգին և շարժուն ցոլքերովը անհետացող արեւին. բոլոր այս վառ գոյներու պերճանքը սակայն անմիջապէս գրեթէ կ'անհետի, ու սգաւոր ու մռայլ՝ աւերուած քաղաքին աւերակները կը ցցուին դէպ ի փոթորկոտ և կապարագոյն երկինքը:

Մեռած քաղաք, գերեզմանային լուսթիւն...: Պատմական Մամեստիան, հին դարերու քաղաքակր-

թութիւնը իր հնադարեան բեկորներով, օլարիսպներով ու քանդուած պալատներով, զարմանքով ու զարհուրանքով կը նայի կարծես նոր աւերակներուն վրայ:

Անմիջապէս կ'ուզենք երթալ աւերակներուն մէջ, այցելել մոխիրները այրուածներուն ու բարձրութեան մը վրայ կանգնած՝ կը վնտոենք ճամբան: Մէկ քանի տեղացի թուրքեր կ'անցնին մեր մօտէն երկչոտութեամբ ու կասկածով բարեկելով. նոյն դաժան տխրութիւնը նաև իրենց դէմքերուն վրայ կ'երեւայ. աչքերնուն մէջ կենսական բոցը մարեր է կարծես. մեր օտարոտի երեւոյթը զիրենք անհանգիստ կ'ընէ ու արագութեամբ կը հեռանան խրտչած թէ՛ մեր հետաքրքրութենէն, թէ՛ վիշտէն...:

— Բարի էք եկե՛ր...:

Զապանակէ մղուածի պէս կը դառնանք դէպ ի հայերէն խօսքերը. արեւէն սևեցած ու տառապանքէն ծամածռած դէմք մը կը ցցուի մեր դէմ. երկա՛ր առեն առանց խօսելու՝ իրարու կը նայինք. մեր յուզմունքէն զգածուած Հայը կը տժգունի հետզհետէ, յօնքերը կը բարձրանան ու կ'իջնան, աչքերը գետին կը սևեռուէ ու տարտամ շարժում մը կ'ընէ դէպ ի աւերուած թաղերը:

— Կ'ուզէ՞ք երթալ դէպ ի մեր տունները... Ժամանակը ուշ է... բայց կրնանք տեսնել:

Իր ետեւէն կը բարձրանանք զառիվիբէ մը. հետզհետէ ընտանեցած մեր ներկայութեան, կը սկսի խօսիլ նախ ընդհատ ընդհատ, յետոյ աւելի արագութեամբ. յանկարծ իր խօսքերը զահավիժում մըն են սարսափելի, անպատմելի դէպքերու՝ որոնց մասիկ կ'ընենք հեւալով, գալարուած ու ժգին ներքին ցաւով մը ու կարծես փափաքելով որ ա՛լ խնայէին մեզի, ալ չը-

սէին, ա'լ լռէին ու թոյլ տային որ գոնէ բոլոր մը կարենայինք հանգչիլ մէկ որոշ գէպքի մը վրայ...

Մարդը գինովցած է սակայն իր յիշատակներէն. անգիտակից հրայրքով մը կը ծանրանայ ահարկու մանրամասնութիւններու վրայ:

— « Բանի մը օրեր ես ինքս, փախստական մնացի ջուրի հին ճամբու մը մէջ... գետնին տակէն կը լսէի անորոշ աղմուկը հեծմունքներուն, աղաղակներուն... մինչեւ որ մարդու ձայն չի մնաց՝ հրացաններու ձայնը չի դադարեցաւ... մինչեւ իմ թաքստոցիս մօտ մարդ սպաննեցին. երկրորդ իրիկունն էր. կը մտածէի. եթէ Արսէնը, եղբայրս՝ ողջ մնացած ըլլար, ինքն ալ իմ պահուըտած տեղս պիտի գար ծածկուելու, որովհետեւ ես և ինքը միայն գիտէինք այս ճամբուն մուտքը... երկար սպասեցի, յետոյ յոյսս կտրեցի. յանկարծ որոշակի լսեցի ոտքի ձայներ. ճանչցայ եղբօրս քայլերը... Բայց մինակ չէր. քայլերուն արագութիւնը, անկանու նութիւնը ինծի յայտնեցին որ կը հալածուէր. հրացանի ձայները կը մօտենային. պահ մը լռութիւն կը տիրէր ու կրկին նոյն աղմուկը... նախ սուր ցաւ մը զգացի ներսս, աչքերս լեցուեցան, եղբայրս ըլլալուն տարակոյս չունէի... բայց հոգին ի՞նչ անուշ բան է եղեր... հետզհետէ սկսայ հոգ ընել... եթէ եղբօրս մանկը տեսնեն ջուրի ճամբուն մէջ՝ զիս ալ պիտի գտնեն... »

Պահ մը լուռ, գլուխը կը ծռէ, աչքերը կը սեւեռէ գետինը, կարծես կը վարանի խոստովանելու.

— « Շատ մօտս էին, գրեթէ գլխուս վերեւ... սիրտս կը թնդար կուրծքիս մէջ. կը կարծէի որ շատ հեռուէն կը լսեն անոր ձայնը... երկու ձեռքերովս կոկորդս սեղմեցի՝ չարուալու համար... քայլ մըն ալ՝ ու կորսուած էի... գազանի պէս կանգնեցայ՝ մուտքը

արգիլելու համար... ու նոյն միջոցին քանի մը հըրացան մէկէն պայթեցան ու մարմին մը իր բոլոր ծանրութեամբ ինկաւ գետին... վստահ էի որ եղբօրս մարմինն էր, բայց ի՞նչ մեղքս պահեմ, մեծ հանգըստութիւն մը տիրեց ներսս ու սրտիս թնդիւնը դադարեցաւ: »

Ու անտարբէր մեր վիրաւորուած զգացումներուն, կանգնած աւերակներուն դիմաց՝ իր ստրկացած մարդու նսեմ աչքերը պտտեցնելով քանդուած տուններուն վրայ, ուր այնքա՛ն մարդիկ են մեռեր, փախստական մարդը, ապրելու, միմիայն ապրելու երջանկութենէն տարուած՝ կը կրկնէ.

— Մարդուս հոգին ի՞նչքան անուշ է եղեր... :

Ինչպէս գրեթէ բոլոր արկածեալները, ինքն ալ միմիայն իր անհատական կեանքով կը զբաղեցնէ մեղի, կը յամառի պատմել թէ ի՞նչպէս օրերով անօթի մնացեր է ու այն ատեն միայն ելեր է իր թագստոցէն՝ երբ արդէն գերեզմանային լռութիւն կը տիրէր ամէն կողմ:

— « Միտի մէջ Հայ չէր մնացեր... բայց ի մէկ քանի երկաթագործներէ, որոնք մահմետական դարձուցեր ու պահեր էին իրենց մօտ, որովհետեւ ուրիշ երկաթագործ չի կայ հոս... »

Գիշերուան ստուերը սկսած է մթնցնել մթնոլորտը՝ երբ կը հասնինք հայ թաղերու մէջ. չարագուշակ և խանձուած աւերակները կը ցցուին ամէն կողմ. զգուշաւորութեամբ կը յառաջանանք մերիններուն աճիւններովը նուիրական դարձած հողին վրայ... որովհետեւ Միտի աւերակները միեւնոյն ատեն գերեզմաններն են մեր նահատակուածներուն. մարդկային ոսկորներու բեկորներ մեր ուշադրութիւնը սեւեռելու տան ու կը զգուշանանք իրարու նայելու՝ մեր աչքերէն սարսափելով:

Յաւէն քարացած, անկարող՝ նոյն իսկ արտասուե-
լու, կը մօտիկնանք իւրաքանչիւր առարկային. խան-
ձուած ցնցոտիներու կտորներ, կռնծած ֆէս մը, ըն-
տանի առարկայի բեկոր մը տաժանելի évocationներ
ընել կուտան մեզի: որքա՛ն օճախներ քանդուած են,
ի՛նչ յոյսեր ու երազներ, ինչքա՛ն լաւագոյն կեանքի
ծրագիրներ ամէն մէկ ափ մոխիրի մէջ մահացած են:

— Այս տան մէջ 60 հոգիի չափ մարդ այրած է...:

Վաթսուն հոգի՞ . . . ի՛նչ գումար տենչանքնե-
րու, ձգտումներու, վիշտերու ու տանջանքի . . . և
ցցուած պատերն ի վեր կը նայինք, կարծես յուսալով
նշմարել այն յուսահատական ոգորումները, վերջին
գլարումները, բոլոր ճգնաժամային տառապանքը այդ
ցաւաղին մարդկութեան: Գլուխս կը բարձրացնեմ ու
կը նայիմ երկինքին, կը նայիմ լեռներուն, կը նայիմ
անկարելիք ու գեղեցիկ ընութեան, — ու մեր գիտակ-
ցութեանը գրեթէ անծանօթ, անսահմանելի, բնագ-
դային տառապանքէ մը բռնուած՝ կ'ուզեմ բոլոր հոգիս
աշաղակել, որովհետեւ այդ թափուած արիւնին ցաւը
մեր երակներուն մէջ ալ է:

Յիմարացած, խեղկորոյս՝ կը թափառինք աւե-
րակներուն մէջ. տղու կօշիկ մը այրած տան մը սեմին
մօտ մեզ կը դղրդէ աւելի մտերիմ յուզմունքով. ո՞ր
փախստական մանկիկին ոտքէն ինկած է, ո՞ր աւե-
րակի մէջ մոխրացած է այդ ոտքը՝ որ կը կրէր զայն...
փոքրիկ կօշիկ մը... երբեք կարելի չէ երեւակայել
այն ողորմելի, այն փղձկեցնող պատկերը՝ որ կրնայ
ներկայացնել անիկա. կրունկը քիչ մը ծռած ու ծայրը
դարձած, մեղի կը ներկայացնէ ոտքին կաղապարը
դժբաղդ մանկիկին. . . . ամբողջ տղու կմախք մըն է
կարնս:

Մութը հետզհետէ կը սաստկանայ. ուրուականնե-
րու պէտ աւերակներու պատերը կարծես կը շարժին
իրենց ստուերներուն մէջ. գետինը՝ այրուած ոսկորնե-
րու փոշին ճերմկորակ լոյս մը կ'արտացոլայ... տեղ
տեղ միայն կաղմկով սեւ արատներ, լճացած արիւնի
հեաքեր, որոնք դեռ կը մնան անջնջելի:

— Արեան հեղքը չանցնի՛ր, կ'լսէ մեզ առաջնոր-
դող մարդը՝ բացատրելով. տեղեր կան որ նոյն իսկ
մոխիրը խոնաւ կը թուի, այնքա՛ն արիւնը առատօ-
քէն ժայթքած է ու արատը խոշոր ու սև կը տարածուի
որոշ կերպով:

Անգին ֆէսեր, պատառատուն հագուստներ մեր
ուշադրութիւնը կը գրաւեն... հարիւրաւոր մարդիկ
մեռեր են այդ տեղին վրայ. . . փռեկտուած գիրքի
թերթեր կէս մը այրած, կէս մը արիւնոտ կը պտուտ-
քին հովին քմահաճոյքէն տարուած. աչքերս կը սևե-
ռեմ էջի մը վրայ ու արցունքի ամպի մը մէջէն կը
կարդամ.

« — Աստուած, ողորմեա՛ մեզ և օրհնեա զմեզ,
երեւեցող զերեսս քո ի մեզ և ողորմեա՛ մեզ »:

Սաղմոսի մը մէկ էջը արիւնով ու արցունքով
խոնաւ դեմնին վրայ՝ դիտ կը վերացնէ շփոթ զգա-
ցումներով ու պահ մը ինծի կը թուի՝ որ բոլոր աւե-
րակներէն դերագոյն յուսահատութեան կոչը յամա-
ռօրէն տակաւին կը բարձրանայ դէպ ի այն անողորմ
Աստուածը, որուն երեսը չէ երեցած այն սարսափելի
ժամերուն մէջ:

Գիշերը՝ ստիպուած Միսիս անցընելու, կը տեղաւոր-
ուինք խափն քեռասին վրայ հաստատուած անկողիններու
մէջ. երկար ժամեր Ռամազանի պատճառաւ մօրիկ կ'ընենք
թուրք ժողովուրդին ժխորը, աղմուկը, երթ ու դարձը,

այլապէս արդէն անկարելի է քննանալ . երեւակայութիւն-
նիս տանջուած , կը զգուշանանք իրարու հետ խօսիլ ,
միայն երբեմն մեզմէ մէկուն արծակած սրտագին հա-
ռաչանքը կը յայտնէ թէ նոյն նիւթերուն շուրջը կը
թափառի մեր մտածումը :

Օ՛հ , սարսափելի գիշերը . . . անկա միշտ քանդը-
ւած պիտի մնայ մեր յիշողութեան մէջ և այլեւս ո՛չ մէկ
ուրախութիւն , յարափոփոխ կեանքի երեւան բերած ո՛չ
մէկ երջանկութիւն կարող պիտի ըլլայ ջնջել այդ գի-
շերուան սուգը մեր էութեան մէջէն : Երկինքը , կանան-
չորակ եղած աստղերու լոյսէն կը կամարանար մեր վե-
րեւ . գիմացի լեռները՝ հանդիսաւոր և տխուր՝ կը հըս-
կէին կարծես աւերակներուն վրայ երբ վերջապէս թուրք
ժողովուրդի ժխորը դադրեցաւ ու լոյսերը մարեցան
մեր շուրջը , զարհուրելի մղձաւանջներ կանգնեցան մեր
սնաբներուն մօտ ու մեզի պատմեցին դեռ չլսուած ու
հազիւ նշմարուած արհաւիրքները սարսափելի օրերուն :

Ինծի անկարելի է որոշակի արտայայտել բոլոր դժո-
խային տառապանքը այդ ժամերուն . արագ , արագ
պատկերներ ու գէպքեր կ'անցնէին յիշողութեանս մէջէն
ու կարելի չէր կենալ որոշ կէտի մը վրայ . դարձ-
դարձիկ ու խօլական պար մը սարսափելի տեսարաննե-
րու՝ գլխու պտոյտի մը մէջ կը վերացնէր մեզ . երբեմն
միայն մտածումս կը յամենար տարտամ ու մեռելական
դէմքի մը՝ որուն վրայ արիւնոտած բերան մը սեւ-
ցած շրթունքներով կ'երեւար ինծի՝ անմիջապէս գրեթէ
ուրիշ պատկերի մը տեղի տալով : Յաճախ եկան այդ
շրթունքները գերազրգուած երեւակայութեանս մէջ .
ի՞նչ բառեր կային այդ շրթունքներուն վրայ . իմ հիւան-
դագին հետաքրքրութիւնս ի զուր փութեցաւ մի առ մի
լսել վանկերը այդ արիւնոտ և ծամածուած ու սեւցած

շրթունքներուն . ի՞նչ փոյթ սակայն . որովհետեւ անոնց
դառն իմաստը իմ ցաւիս մէջ էր ու իմանալի՝ իմ բը-
նազդիս :

Լոյսը ծագելուն՝ սայլը պատրաստուած էր ու հարկ
եղաւ ճամբայ ելլել դէպ ի Սիւս . վերջին պահուն մեր
հայ առաջնորդը մօտեցաւ մեզի եւ առաջարկեց երթալ
այցելել նաեւ եկեղեցին , ուր մեծ թուով մարդիկ այ-
րած էին :

— Բոցերէն հալածուած ու մուխէն կուրացած
մարդիկ փախչելու յուսահատութեան մէջ մազլցեր
են պատերն ի վեր . իրենց արիւնոտած ձեռքերուն
հետքերը կան դրօշմուած , աւերակներուն վրայ . եր-
բեմն Միսիսցի կիներ կուգան կը նային այդ արիւնի
արատներուն և իրենց սիրականներուն հետքերը փնտը-
ռելով՝ կուլան անոնց վրայ . . . շատեր յիմարացած ցա-
ւէն՝ պատերը կը համբուրեն ջերմեռանդութեամբ ու կը
խաչակնքեն այդ նշխարներուն առաջը :

Հակառակ մեր բուռն փափաքին , կը ստիպուինք
վերադարձին պահել այդ այցելութիւնը և ուշ չմնալու
համար՝ անմիջապէս ճամբայ կ'ելլենք :

Ընդարձակ դաշտեր , եղերուած լեռներու շթայով
մը , գրեթէ միշտ կը կաղմեն մեր հեռանկարները : Ի-
րարու ետեւէ կանգնած գազաթները՝ իրենց հեռաւո-
րութեան աստիճանով՝ կը ներկայացնեն բոլոր երանգ-
ները կապուտակ մանիշակագոյնին , հաճելիօրէն ներ-
դաշնակուած հարաւային երկինքին շողչողուն և լու-
սավառ կապոյտին հետ : Ծերմակ ամպեր նազանքով կը
սաւառնին լեռներու վրայ :

Ժամեր ու ժամեր տեսարանը միօրինակ է . եր-
բեմն միայն մօտաւոր գիւղակ մը՝ հիւղակներով կազ-
մուած , մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ . եղեգնի ձե-

ղերով կազմուած ու խոտով շինուած այդ խրճիթները ծայրայեղ թշուառութեան պատկերներ են . մարդ չ'եղեաւր . հեռուէն ամայացած կը թուին . կառապանին կը հարցնենք .

— Արդեօք Հայո՞ւ խրճիթներ են :

Հեգնանքով ու չարագուշակ քրքիչով մը կը խընդայ մեր միամտութեան վրայ . յետոյ ձեռքի շարժումով մը հորիզոնին չորս կողմը ցուցնելով կըսէ .

— Ո՛չ մէկ հայու գիւղ , ո՛չ մէկ Հայու խրճիթ չ'է մնացած , բոլորն ալ այրած են . . .

Պահ մը կը քշէ սայլը՝ մտրակը շաշելով և ձիերը խրախուսելով՝ որ արագ երթան . յետոյ յանկարծ մեղի կը դառնայ ու կ'ըսէ .

— Այս երկու կողմի դաշտերը դիակներով ծածկուած էին . . . հայ մշակներու դիակներով . . . երկար ատեն բացօթեայ և անթաղ մնացին անոնք ու կամաց կամաց փտտեցան ագեւին տակ . . . շուները ու երկինքի թռուչունները բաժնեցին անոնց մարմինները . . . եթէ փնտռուես՝ դեռ ոսկորները կը գտնաս . . . :

Նորէն մտրակը կը շաշէ ու կառապանը աւելի և ևռանդով կը սուլէ . ձիերը կը շտպեն , ամէնքս մէկ փախչելու ձեռքինք . . . պահ մը ետքը կառապանին գլուխը նորէն դէպի մեզ կը դառնայ .

— Վրանին խաչ մը հանող չգտնուեցաւ :

Թուրք գիւղեր են ուրեմն . այլևս կասկած չ'իկայ . ու հակառակ բոլոր հաւանականութիւններուն , ծանր կապարեայ տխրութիւն մը կը ճնշէ այդ թշուառութեան վրայ . ո՛չ մէկ ձայն , ո՛չ մէկ մարդկային երեւոյթ . մարդիկ ծածկուած են կարծես անդարմանելի դժբաղդութեան մը մէջ . . . ու ծուխն իսկ որ կը բարձրանայ , ասդին անդին , խեղճուկ երդիքներէ , — սգաւոր

ու անսահմանօրէն տխուր բան մը ունի այդ լռին ու իր չքաւորութեան մէջ ամփոփուած ափ մը մարդկութեան վրայ . . . : Ժամեր ու ժամեր կ'երթանք դարձեալ . խտադէմ ու առնական դիմագիծով հովուուհի մը բրտութեամբ կ'առաջնորդէ կովերու ու եզերու հօտ մը . . . կենդանիներէն շատերը չեն հնազանդիր իրեն , անւնան՝ իր սկուէթին ու իրենց բարի , խոհուն ու միամիտ նայուածքը ուղղած մեզի՝ կը յամառին իրենց շեղումներուն մէջ : Հովուուհին խթանով կը մղէ զիրենք . ինքն ալ կը յամառի ու անոնցմէ ոմանց եղջիւրներուն անցնելով պարանը՝ կը քաշէ իր ուղած ուղղութեան . կովերէն մէկը կը բառաչէ , երկա՛ր , ցաւագի՛ւն , կարծես հայրենաբաղձ ձայնով մը . այդ ձայնը կը դրդէ մեզ ու մեր աչքերը կ'արցունքոտին :

— Ինչպէ՛ս յայտնի է որ կենդանիները ընտանի չեն իրենց տիրուհիին , կ'ըսենք իրարու , ու գորովանքով կը նայինք այդ անհնազանդ հօտին վրայ :

Մինչև իրիկուն կ'երթանք այդպէս . մեր ուշադրութիւնը երբեմն կը գրաւուի հնադարեան բերդի մը երեւումով . Ժաննկաւոր պարիսպներ , կիսով քանդուած աշտարակներ , բոլոր հետքերը յուսական և հայկական քաղաքակրթութեան՝ փոխն ի փոխը կը զբաղեցնեն մեզ : Տեղ տեղ Ժայռուտ ու ցցուած լեռան մը գագաթը բերդը կը կանգնի , դեռ կարծես պահած իր պատմական հեղինակութիւնը . ու ակամայ կը խորհիս բոլոր այն պայքարներուն , այն անխնայ հալածանքներուն ու յուսահատական ոգորումներուն՝ որոնց թատերավայրը դարձած են դարերու ընթացքին մէջէն՝ այս նոյն դաշտերը , որոնք անգամ մըն ալ կը խաղաղանան նոր թափուած արիւններու և դեռ իրենց միսերէն չմաքրուած ոսկորներուն վրայ . . . :

Իրիկուան դէմ կ'երևայ Անավարդայ բերդը՝ վարդա-
գոյն մշուշի մը ընդմէջէն, իր պատառատուն աւերակ-
ներով սէգօրէն կանգնած արհամարհելով ժամանակը ու
դէպքերը, ու նոյն իսկ կարծես անագորոյն գեղեցկու-
թիւնը բնութեան՝ որ իր ներդաշնակութեան մէջ — ինչ-
պէս բեհեզեայ պատանքի մը՝ կը ծածկէ փտութիւնը
թափուած արիւնին ու գիւակներուն:

Իրիկնամուտին կը հասնինք վերջապէս Սիւ . . .
պատմական մայրաքաղաքը: Գերագոյն աստիճանի յու-
ղումով մը լեցուն է մեր հողին. քաղաքը, իր ճերմակ
տուններով կը տարածուի լայն հովիտի մը մէջ միջնա-
դարեան բերդադղեակի երեւոյթով վանքին ստորոտը:
Հեռաւոր լեռնաշղթաները իրենց աստիճանական կա-
պոյտին մէջ պարփակուած կը կանգնին պահակներու
նման. ամէն բան կէս ստուերի մէջ է և խաղաղութեան
ու ներդաշնակութեան զգացում մը կը ծածանի միջու-
ցին մէջ:

Սայլը մեծաժխոր աղմուկով մը ոստոստելով ան-
կանոն սալայատակներուն վրայ կը յառաջանայ քա-
ղաքին մէջ. տուները փակ են ու մարդ չկայ. լուռ
է ամէն կողմ. միայն ցանցառօրէն փոքր և գիրուկ մա-
նուկները սկսան և զլխաբաց կը մօտենան մեզի, զար-
մացումով կը նային ու կը քաշուին:

Ահաւասիկ վերջապէս հայաբնակ քաղաք մը որ
ինքզինքը պաշտպանած էր թշնամիին յարձակումնե-
րուն դէմ. հողինիս զեղուն է զանազան կարգի զգա-
ցումներով. կը մտաբերենք հեռաւոր և մօտաւոր անց-
եալը, բառերը ու դէպքերը կը շփոթուին ու մենք
անձնատուր կ'ըլլանք բոլորովին նորատեսակ արբե-
ցութեան մը:

Քանի մը րոպէ եւս, և ահա կը ցցուին երկու հըս-
կայական սիւները, մնացորդ՝ անցեալ փառքերու . . .
հոն է նաեւ վանքը իր այլ և այլ բաժիններով տարած-
ուած բերդին պարիսպներուն ետին. մօտաւոր գիշեր-
ունան ստուերապատ մթնոլորտին մէջ սեւ և սեպ կը
ցցուի մեր աչքերուն առաջը ժայռուտ լեռը որուն կո-
ղերուն վրայ շինուած է վանքը և որուն գագաթին
վրայ պիտի գտնանք Լեւոնի Բերդը, արծիւներու բնա-
կարան: Հետզհետէ մեր աչքերը կ'որոշեն նաև մայրա-
վանքի եկեղեցին, բոլորովին նման միջնադարեան դըզ-
եակի մը, իր հնամենի տեսքով, բարձր կանգնած և
ճակատը դարձուցած քաղաքին:

Այն քանի մը օրերը որ անցուցինք Սիւի մայրա-
վանքին մէջ, անմոռանալի օրեր եղան մեզի համար.
քաղաքացիները դարպասը կուգային տեսակցելու և
խորհրդակցելու մեզի հետ իրենց հոգերուն, ցաւերուն,
բայց մանաւանդ կրթական գործերուն վրայ. յանկարծ
խօսակցութիւնը կը շեղէր. կը յիշէին յարձակումի տը-
խուր օրերը և մենք ալ իրենց հետ ուժգին յուղումով
մը կ'ապրէինք այն ժամերը որոնց մասին կը պատմէին:

Բայց որքա՛ն հպարտանալու պատճառ ունէինք. Սիւ
քաղաքը, խոհեմ, իմաստուն, և քաջարի վճռականու-
թիւնով մը ինքզինքը պաշտպաններ էր թշնամիին դէմ.
հազարներով եկեր էին պաշարելու զիրենք, աչքերնին
վառած թալանի ու կողոպուտի հրայրքէն և բե-
րաններնին լեցուն հայհոյութիւններով և սպառնալիք-
ներով:

Օրերով և օրերով խաղաղասէր և ընդհանրապէս
երկրադործ քաղաքացի մէկ կողմ ձգած մշակութեան
գործիքները, հրացանը ուսին պատրաստ կեցեր էր ինք-
նապաշտպանութեան պատնէշին վրայ. և անսպառ ի-

բենց քրիստոնէական ոգիով թրծուած առաջնորդներու յորդորներուն, ոչ միայն յախուռն և յարձակողական դիրք չէին բռնէր այլ նաև խնայեալ էին թշնամիին ու « ոչ մէկ գնդակ առանց բանաւոր պատճառի չէր արձակուած » իրենց կողմէ :

Կիները և տղաքը ապաստան գտեր էին վանքին մէջ այդ օրերուն երբ վարդապետներուն վրայէն աւելի վառօղի հոս կուգար քան թէ խուռնիլի և անոնց բերնէն կը լսուէր փոխանակ աղօթքի և համակերպումի հրաւիրող յորդորներու, խրախոյս և քաջութիւն :

Ու ամենքը, նոյն իսկ պատանիներ ու ծերունիներ խանդավառ և հայրենի քաղաքին պաշտպանութեանը հողովը ջերմեռանդ ուրախութիւնով կը դիմէին որոշուած դիրքերը... ու վերջապէս այդ միահողի և արիական դիմադրութենէն յուսահատած՝ թշնամին, հետզհետէ հեռացեր ու անհետացեր էր քաղաքին շրջապատէն. տեղացիները երախտապարտութիւնով կը յիշէին այն ժամանակին Սիւ պաշտօն ունեցող կառավարիչը որը իր տրամադրած ուժերով մասնակցեր էր քաղաքին պաշտպանութեան :

Ինչչա՛փ երջանիկ, ինչչա՛փ խաղաղ էր մեր հողին այդ մէկ քանի օրերուն մէջ. ամէն բան և ամէն անձ տոգորուած էին հոս այն սքանչելի պարզութեամբ որ մեծերու յատուկ վայելչութիւն մըն է. շրջապատուած՝ ազնիւ և մեծոգի հայրենակիցներով և պատմական բեկորներով մեղի կարկի եղաւ ապրիլ անցեալին նուիրական երազներուն մէջ. ու որքան ալ արցունքով օծուած ըլլային այդ երազները, անհունապէս քաղցր էին մեր մղձաւանջներով լեցուն հողիներուն համար :

Վեհարանը խաչաձեւ մեծ սրահ մը՝ օթօման ոճով շինուած Կիրակոս Կաթողիկոսի օրով, կը գտնուէր վանքին վերեւ աւելի բարձր հաստատուած լերան մը կող-

քին վրայ : Հոն էր որ կ'երթայինք օրուան մէջ քանիցս մաիկ ընելու վեհափառին սքանչելի ձայնը. իր խօսքերը՝ առ հասարակ ներշնչուածի խօսքեր էին՝ լեցուն բարձր բանաստեղծութեամբ մը : Իր հեղինակութիւնը, գերազանց մարդու հասկացողութիւնը, ու թափանցողութիւնը՝ հաճելի էին մեր գերազրգոյցած ու տանջուած գլուխներուն. ու արցունքը որ կուգար մեր կոպերուն վրայ՝ կորուսած էր այն դառնութիւնը որով թունաւորուած կը դգայինք իր ներկայութենէն հեռու : Անիկա իր կորովի և արի հոգիովը մեզ կ'առաջնորդէր ամենէն խորը մեր ազգային տառապանքին, մեզ դէմ առ դէմ կը բերէր մեր ցաւին հետ, կ'ուզէր որ քաջութիւնը ունենայինք մեր դիմացը երկարող տաժանելի ու ցաւաք ճամբուն նայելու, աղատագրուած ո'ւ է պատրանքի մեղկացնող միսթարութենէն :

Սեւ վեղարին տակէն որուն շուքը կ'իյնար մինչև ճերմկած մօրուքին վրայ, վեհափառը կը խօսէր մեղի համբերութեամբ ու հեղինակութիւնով ու իր նայուածքը բոլորէ մը չէր դադրեր արտայայտելու այն անսխիթարելի վիշտը, որով իր աչքերը համակուած էին և ուր բաց գիրքի մը պէս կարելի էր կարդալ Կիլիկիան իր ցաւերով, իր աւերակներով ու նաեւ իր մարտնչող և հերոսական շարժումներով :

Երբեմն ալ կը խօսէինք երէկին վրայ, երբ նոր սուգովը չէր մրոտած իր ժողովուրդը. անդառնալի օրեր...

Կը պատմէր իր երազները երկրին անտեսական դրութեան, բարգաւաճման, վանքապատկան հողերու և այգիներու շինութեան, թլան ագարակին, հօտադնութեան ու ջաղաջքներուն վրայ... : Ու նաեւ կրթական երազներուն, դպրոցներու հիմնադրութեան կամ բարձ-

բացման, Կիլիկիցի օժտուած երիտասարդութեան յառաջացմանը, աղջիկներու զարգացումին վրայ . . . :

Ու բոլոր այս երազները, ինչպէս Կանխաճառ ծաղիկներ, թառամած ու կորսուած էին յաւէտ :

Ու իր լայն շարժումը, իր մեծանոգի մարդու դառնութեան շարժումը կարծես կը գերեզմանէ մէկ անդամէն բոլոր այդ խաղաղ և քաղաքակրթիչ իտէալները, որ կրցած են սաւառնիլ այդ կղզիացած հայութեան վրայ՝ հակառակ ճնշումներու, հակառակ բռնադատուած ստրկութեան . . . :

Վեհափառէն հրաժեշտ առնելէ ետքը ամէն իրիկուն կը հաւաքուէինք Գիւտ վարդապետին աշխատութեան սենեակը, ուր մեզի գաղափարակից միաբաններ կը սպասէին և ուր երկարօրէն կը խօսէինք ու կը վիճաբանէինք օրուան ամենէն բաբախուն խնդիրներու վրայ : Կաթողիկոսական փոխանորդ՝ Դեւոնդ Մ. վարդապետ թուր Սարգիսեանի ճշմարիտ հաւատացեալի ջինջ ոգին կը ճառագայթէր իր ամէն մէկ խօսքերուն մէջ . իր ձայնը օծուած էր կարծես խունկով ու կնդրուկով . իր բարի և ներողամիտ քրիստոնեայի խաղաղ ու բարեացակամ նայուածքը, իր շարժումներուն ներդաշնակութիւնը կ'ամբողջացնէին Գիւտ վարդապետի եռանդուն արագաշարժութիւնը, սրամտութիւնը ու գրեթէ մանկունակ ոգեւորութիւնը :

Հոն էր նաեւ Ներսէս վարդապետ Դանիէլեան, Հաճընի տառապեալ առաջնորդը, իր մարտիրոսացածի նիհար և լուսացայտ դէմքով, իր Բրիտանիայի նմանութիւնովը անքան սրտազրաւ . իր վերջին, զննանէ զննան կրած չարչարանքներուն դրուագները կը պատմէր յոգնած և ալ՝ աշխարհի դէմ քենոտած մարդու դառնու-

թեամբ : Երբ կը ջանայինք զինքը խրախուսել, ինքը կը յաճառէր իր տխրութեան մէջ և իր քիչ մը շնչատ մարդու բեկբեկուն ձայնով կ'ըսէր .

— Մարդասպաններու հետ քով քովի ապրեցայ օրերով, ձեռքերուս չղթայ անցուցին ու ամենահասարակ ոճրագործի անարգանքներով Հաճընէն էրզլին տարին զիս . . . : Նախատեցին ինծի և թոյլ տուին որ իմ եղբայրներուս արիւնով կարմրած ձեռքեր վիրաւորեն ու խոշտանգեն զիս . . . Երբ բոլոր այս բաները կատարուած տեսայ, աշխարհիս դէմ զղուանքս անչափ եղաւ . . . : Սրտիս ճրագը մարած էր այլ եւս :

Մեր ամենէն սիրելի խօսակցութեան նիւթը Հաճընն էր ընդհանրապէս . ինչքան ջերմ եռանդով մը կը փափաքէինք երթալ դէպի այդ չքաւոր այլ հերոսական հայութիւնը : Այլ և այլ պարագաներ արգելք կ'ըլլային մեզի, ու եւս առաւել չյադեցած ծառաւով մը՝ տեղեկութիւններ ու դրուագներ կը հարցնէինք Ներսէս վարդապետէն և ուրիշ միաբաններէ :

Հաճըն ոչ միայն ամենէն շատ զոհ տուող վայրը եղած է, որովհետեւ իր բոլոր երիտասարդները աղէտին օրերը կը գտնուէին ցրուած Կիլիկիոյ բոլոր կողմերը, այլ նաեւ իր անհաւատարի պաշտպանութիւնով, իր վեհանձն ու մարտնչող ոգիովը ընդհանուր դժբաղդութեան մէջ այն բացառիկ անկիւններէն մէկն է որուն մեր աղգային հպարտութիւնը պէտք ունէր կառչելու . Հաճընէն դուրս ալ արդէն ամէն տեղ Հաճընցիներ մեծ դեր են խաղացեր : Հերոսաբար աղքատ, չարքաշ, վարժուած լեռնական անընտել ու անհանգիստ կեանքի, արիւնին մարակուած ձիւնապատ լեռներու կողերէն փչող սառնաշունչ հովերէն, օժտուած պողպատի պէս ամուր ու չոր անդամներով, դիւրաշարժ, ճապուկ,

Ահաւասիկ մեր անցեալը՝ հսկայական գերեզման՝ որ կանգնած է աւելի բարձր քան մեր ամենուս միացած կեանքերուն տափակութիւնն և միջակութիւնը... Ու մինչ մենք հազուադէպ առիթներու մէջ սողալով կը հասնինք դէպ ի ան, ինքը անմատչելի կը թուի և կարծես մեր ստրուկի ներբանները երբեք չպիտի կոխեն իր նուիրական հողին վրայ...:

Մոռնա՛լ անցեալը, ի՛նչ ոսկեզօծ ստութիւն... սպաննել զայն մեր յիշողութեան բջիջներուն մէջ, երբ մեր ծնած ատենը մեզի հետ կը բերենք զա՛յն... անկարելի, անկարելի բան է ատ. ո՛չ մէկ ատեն մարդիկ չեն յաջողած թուփը կանգնեցնել բնութեան անթափանցելի և իմաստուն արամադրութեանցը դէմ...: Աշխարհիս բոլոր բռնապետները միացած անկարող են մարդկային կամքին անբռնաբարելի և անշօշափելի զօրութեան դէմ: Արիւնը իր առանձին օրէնքները ունի, որուն իշխանութենէն չենք կարող ազատիլ. ի՞նչ դաշինք և ի՞նչ համաձայնութիւն կրնայ մեզի մոռցնել տալ անցեալը, երբ անիկա կ'ապրի մեր արիւնին ամէն մէկ կաթիլին մէջ: Քնացնել, ու օրօրել զայն իր բնական ձգտումներուն օտար երազներով, ահա ի՛նչ որ կը յաջողինք յառաջ բերել ժամանակի մը համար...:

Քարէ քար, ապառաժէ ապառաժ կը մազլցինք դէպի Լեւոնի Բերդը որ տարածուած կ'երկարի լեռան գազաթիւն ամբողջ ընդարձակութեանը վրայ: Սեւ ու խոշոր թռչուններ՝ առանց թեւերնին չարժեղու կը սալառնին ու կը կորսուին ամպերուն մէջ: Աւերակները տեղ տեղ քանդուած՝ սեւ ու խորհրդաւոր փոսեր կը ներկայացնեն, մինչ ուրիշ մասեր կը կանգնին գրեթէ անեղծ իրենց վայրենի ճարտարապետութեան բոլոր խորիստ գեղեցկութիւնովը:

Դէպ ի վե՛ր, դէպ ի վե՛ր... սեւ թռչունները աւելի բարձր կը խոյանան. ու բերդը կը բարձրանայ կարծես, կը ձգտի դէպ ի ամպերը որ սպառնազին կուտակուած են իր ժանեկաւոր պարիսպներուն վերեւ...: Մեր ուխտագնացութիւնը ո՛րքան հետզհետէ տաժանելի, ա՛յնքան նպատակին հասնելու փափաքը ուժգին կը դառնայ: Մարմնով յոգնած ու չնչասպառ, մեր մտքերը լուսաւորուած են անցեալին յուշերով որոնք նորօրինակ տենդով մը կը վառեն մեր հարազատ արիւնը, ու այսպէս է որ կը հասնինք պատմական և նուիրական բերդին աւերակները...:

Հսկայական պատեր, անքանդելի պարիսպներ, կարծես ընտելեան ծոցէն դուրս խուժած և ուր մարդկային ձեռքեր դպած չըլլային, կը կանգնին տեղ տեղ ձեղքուած meurtrièresներու անձուկ լուսամուտներէն...: Այն սրահները ուր իշխանութիւններու բեհեզեայ չըջաղգեստները պտտած են՝ ծածկուած են հողով և խօլ բուսականութիւն մը ազատօրէն կ'ապրի իշխանազուններու հետքերուն վրայ: Դողդոջուն ու կարմիր մեխակները, սգաւոր մանիշակագոյնը վայրենի ծաղիկներուն և անանուն տարտամութիւնը անհամար ինքնաբոյս կանանչութեան մը՝ ա՛լ աւելի բուռն կիրպով կը շեշտեն դարաւոր գերեզմանի տպաւորութիւնը:

Այլ սակայն ի՛նչ պատերազմիկ ու ճգնաժամային կեանք մը եռացած է այս պարիսպներուն չըջափակին մէջ. ամբողջ Լուսինեան իշխանութեան պատմութիւնը կայ ամփոփուած այդ աւերակներուն մէջ. կարծես պարիսպները ժամանակին քմահաճոյքներէն ձեւակերպուած, անջնջելի տառեր են ցցուած երկինքին դէմ որուն հետ փոխն ի փոխ անօդուտ աղերսանքի, խորիստ

գանգատներու ու սրտմտութեան մտածումներ կը փոխանակեն :

Սպառնազին ամպերը կը կուտակուին լեռանը վրայ, ու բերդը, արեւին ճառագայթներէն զրկուած, աւելի մեռելային մռայլութիւն մը կը ստանայ : Այդ բարձրութեան վրայ, այդ հնադարեան բերդին մէջ՝ աշխարհէս բաժնուածի տպաւորութիւնը ունինք, ու մեր լոխն ու հանդիսաւոր դարձած շրթունքներուն վրայ, կարծես, այլ եւս երբեք, բայց երբեք, մարդկային ժպիտը, իր զանազան ունայնամտութիւնով չը պիտի ծաղկի...

Երբ թշնամին կը մօտենար մեր սահմաններուն ու երբ ազատները ու պարոնները կ'երթային կռուելու, տոմարիկ ընտանիքները կ'ապաստանէին բերդին մէջ, ու թագաւորին տխրութիւնով օծուն նայուածքը յառած կ'ըլլար սա հովիտէն անդին ուր շրջապատող լեռներէն կ'ընար անցնիլ թշնամի բանակը : Այդ օրերուն բերդը վրդովուած կեանքով մը լեցուն կ'ըլլար, մինչ յաղթանակի յոյսը ու պարտութեան մը ամօթը փոխն ի փոխ բաբախել կուտային տիկիներուն սրտերը...

Այն ատենը... այս սրահը որուն միայն տատասկներով զարդարուած հողին վրայ մողեսները ազատօրէն կ'անցնին և ուր գիշատիչ թռչուններ բոյն են դրած, այս սրահը ժամադրաւայրը կ'ըլլար գերագոյն խորհրդակցութեանց ուր մէկ ժամէն միւսը մեր ցեղին արդէն վճռուած ճակատագրին լրանալուն կը սպասէին... Այն ատենը ինչ մթին նախագուշակութիւնով տանջուած են մտքերը անոնց՝ որոնք իշխանութեան բեռը ունէին իրենց ուսերուն վրայ, որ գրեթէ յաջորդաբար

իրեւ սարսափելի աղէտէ մը մեր թագաւորները ուղած են փախչիլ ու ապաստանիլ վանքի մը լռութեան ու ապահովութեան մէջ... Ինչ մղձաւանջ իրենց անարիւնցած ուղեղները կը պաշարէր, ինչ սեւ տեսիլք կը հալածէր զիրենք. ու ինչ արհաւիրքով կը նայէին ապագային, ու ոչ մէկ ուրախութիւն, ոչ մէկ իշխանավայել իրախճանք իր փողերը չէր հնչեցներ Կիլիկիոյ չորս կողմերուն վրայ :

Ընդարձակ մարդագետիներուն վրայ որոնք կը տարածուին լերան շուրջը, ամպերու ներքեւ մարած արեւը մեղմ և նրբին երանգներ կը մաղէ : Հեռաւոր լեռնագօտին անհաւատալի թափանցիկութիւն մը կըստանայ. վարը, Սիս կորսուած է՝ հովտին մէջ. մենք ամպերու մէջն ենք գրեթէ. կամբակապ սրահին դիմացի բացուածքէն կը տեսնենք որ թռչունները արագօրէն կը սուրան ու կը հեռանան, մինչ աչքերս յառած կիսովին աւրուած արձանագրութեան մը՝ կը ջանամ վանկերը կապել, մեղի կ'իմացնեն թէ պէտք է շտապել, որովհետեւ փոթորիկը մօտալուտ է : Մեր ետեւէն կայծակներ լոխն կը ճեղքեն արդէն ամպերը իրենց լուսեղէն հարուածով :

Շուտով կ'այցիլենք նաև ուրիշ սրահներ, ջրամբարը, բանտը, ու կը սկսինք իջնալ լեռն ի վար : Ճամբուն վրայ կ'երկարին դեռ պարիսպները ու երկարատեն անոնց մօտէն կը շարունակենք ճամբան :

Յանկարծ ամբողջ երկինքը կը դղրդի, սե ու կուտակուած ամպերը կը շարժին, ու կայծակը, առանց Գաղրիւու, կը փայլատակէ :

Բնութեան այս վրդովմունքին մէջ է որ, կուտացած փայլակէն և խլացած՝ որոտումի աղմուկէն կը

հասնինք վանքը՝ հողինիս բեռնաւորուած անսահմանելի և քաղցր տխրութիւնով և ցաւով:

Միաբանները կ'առաջարկեն մեզի, մեկնելէ առաջ, այցելել նաեւ եկեղեցիին թանգարանը ուր կը յուսանք հնութիւններ գտնել: Դժբաղդաբար սակայն, չեմ գիտեր ինչո՞ւ վանքը աղքատ է հնութիւններով: Այլ սակայն Հեթում թագաւորի Աւետարանը, ուր Լեւոնի ուխտը կայ արձանագորուած, մեծապէս շահեկան ու սրտագրաւ է մեզի համար. արծաթ ու ոսկեղորուած գաւազաններ ու սկիհներ իրենց ծանրութեամբը արժէքաւոր ու իբրեւ արուեստի առարկայ և հնութիւն գրեթէ միջակ, կ'անցնին մեր աչքերուն առաջքէն երբ մէկէն պահաբանապետ վարդապետը մեզի կը ներկայացնէ սկիհ մը որուն մէջ կարմիր գիծ մը կ'երկարի ու բաժակին խորութեան մէջ կաթիլ մը կը կազմէ: Վարդապետը կը պատմէ աւանդութիւնը. Կիրակոս Կաթողիկոս, որուն շինարար տաղանդը ամէն բոլոր աչքի կ'երեւայ վանքին ու եկեղեցիին մէջ այնպէս որ իր ներկայութեանը զգացումը կ'ունենաս միշտ, ուշադրութիւնը հրաւիրեր է Թուրքերուն որոնք խորթ աչքով կը նային եղեր իր՝ հայ վանքին բարեկարգութեանը տուած ջանքերուն. զինքը շատ հպարտ ու շատ օժտուած գտնալով բայաի մը համար, ամբաստաներ են ու որոշուեր է որ իր պատիժը կրէ: Կիրակոս Կաթողիկոս մահուան դատապարտուեր է. ու Սիսէն մեկնելէ առաջ, վերջին օրը, վերջին անգամ պատարագած ատեն այն սեղանին առաջը որուն պայծառութեանը աշխատելուն պիտի զոհուէր, դառնապէս լացեր է ու ցաւը այնքան մեծ է եղեր որ սկիհի մէջ ինկած արցունքի կաթիլը արիւնոտ է... Այդ արիւնոտ արցունքին հեաքն է որ կը տեսնենք և որուն հա-

մար վարդապետը կ'ըսէր թէ անջնջելի է:

Երեք օր վանքին մէջ հիւրասիրուելէ ետքը նա հապետական վեհանձնութեամբ մը և զուտ հայկական անսեթեւեթ պարզութեամբ, մեծ ցաւով կը մեկնինք Սիսէն, տպաւորութիւնը ունենալով անոնց որոնք իրենց հայրենի տան սեմը կ'անցնին ա'լ չդառնալու համար: Երկար ատեն այդ նուիրական վայրերուն կաբօտը մեզ պիտի տանջէ. ու մեր տաժանելի ճամբուն վրայ յաճախ մեր նայուածքը պիտի դարձնենք դէպ ետեւ... բայց ի զուր... Այլ եւս մինչև Տէօրթ Եօլ դարձեալ աւերակներ, կոտորած, սարսափ, արկածեալ ժողովուրդ, բանտարկեալ, աքսորական... անաւատիկ այն հեռանկարը որ կը բացուի մեր առաջք՝ մինչ սայլը գինովի պէս աջ ու ձախ գլտորելով կը յառաջանայ մեծ ճամբուն վրայէն:

Արեւը մարը մտնելէն բաւական առաջ անակնկալ կերպով մը Ղարս—Բաղարը կ'երեւայ մեզի: Աչքերնիս վարժուած ընդարձակ և մերկ տարածութիւններու, յանկարծ կը զարմանանք տեսնելով թաքմութեան և կսմանչութեան այն փունջը որ կը պարզուի մեր աչքին առաջք: Դեռ բաւական հեռու ենք ու դեռ աւերակները չենք տեսներ: Քաղաքը ծածկուած է ծառերու մէջ ու մէկ քանի առանձին տուններու երեւումը՝ փոքրիկ, մաքուր, վանդակապատ տուններ՝ աւելի գեղջկական հանդարտ կենցաղի տպաւորութիւնը կ'ընեն ու կարծես բարեացակամութիւնով կ'ողջունեն մեզ:

Ընդհանուր ապշութեան ու հետաքրքրութեան մէջ որ մեր իրենց համար ունեցած անօրինակ երեւոյթը

յառաջ կը բերէ, կը յառաջանանք թուրք թաղին մէջէն — անեղծ մնացած — ու կը հասնինք տեղին երեւելիներէն հայ հողատէրի մը տունը որուն յանձնարարուած ենք:

Կին, տղայ, ծերունի, խառն ի խուռն կը դիմաւորեն մեզ և չափազանց ուրախացած մեզ տեսնելուն՝ կ'աճապարեն մեր բեռերը առնել, մեզ թեթեւցնել ամենափոքր ծրարէն...: Ու իրենց խանդավառ թափոյրին մէջէն մինչ ծերունիները հանդիսաւորապէս կ'առաջնորդեն մեզ և տղաքը կ'ոտոտստեն շուրջերնիս, կ'երթանք լոյն ու մտախո՛հ բոլորովին ինքզինքնիս յանձնած իրենց հիւրասիրութեան կերպերուն:

Արագօրէն գորգեր կը փռուին այն սրահին մէջ ուր կը մտցնեն մեզ ու բազմոցներ կը տարածեն գետինը, որպէսզի հանգիստ ընենք. կակուղ բարձր կը դիզեն մեր կոնակները ու երբ բոլոր ծառայութիւնները կը կատարեն, կին, մանուկ, այր ամենքն ալ կը քաշուին կ'աներեւութանան:

Նոյն միջոցին է որ տանտէրը առանձին կը մանայներս ու բարի գալուստ կը մաղթէ մեզի: Միջին հասակով, միջին տարիքով, մորթը բացօթեայ աշխատութենէն թխացած, աչքերը երազուն և տխուր, ինչպէս գրեթէ բոլոր մեր շուրջը գտնուողներունը, համեստօրէն հագուած, բաւական հարուստ ազարակատէր մըն է, որը սակայն պարզ գիւղացիէ մը կը զանազանուի այն յարգանքով որ իր ներկայութիւնը կը ներշնչէ զինքը տեսնողներուն: Առաջին քաղաքավարական խօսքերը փոխանակելէ ետքը՝ ատեն մը լուռ կը մնանք. այն աղետալի փոթորիկը որ անցած է իրենց վրայէն ալ, դեռ սարսափի ու ցաւագին զարմացումի մը մէջ կը համրացնէ դիւրենք: Մեր ներկայութիւնը, կարծես,

կ'արծարծէ իր յիշողութիւնները, երախտապարտ նայուածքով է որ կը նայի մեզի որ ուզեր ենք գոնէ երթալ իրենց մօտ ու իրենց տէքսը հասկնալ: Իր երազուն և տխուր աչքերը երբեմն կ'ամպոտին և երբեմն ալ, ո՛վ գիտէ, ի՞նչ մտածումի անսալով, ամբողջ դէմքը կը ծամածռէ ու բոլոր այս լոյն արտայայտութիւնները կը վերջացնէ ձեռքի շարժումով մը որ կարծես ըսել կ'ուզէ. — Ի՞նչ օգո՛ւտ, ըլլալիք էր եղաւ... Թափուելիք արիւնը երակին մէջ չի մնար...:

Այլ սակայն Ղարս-Բաղար չատ մը մխիթարուելիք կէտեր ունի. անիկա այն տեղերէն մէկն է որ գետնաքարչ սարսափի մը մէջ անձնատուր չէ եղած ոճրագործներուն և իր պատիւը ու կեանքը պաշտպանելու յուսահատական ու բնազդական ձգտումով մը, ծառացած է թշնամիին դէմ: Ղարս-Բաղարի ինքնապաշտպանութիւնը, իր թիւին անհամեմատական պզտիկութիւնով, իր ունեցած զէնքերուն տեսակի և քանակի անբաւականութիւնով այն հրաշքներէն մէկն է որ պարծանքով կրնանք արձանագրել մեր ազգային պատառատուն և ցաւագին պտմութեան մէջ:

Ապրիլ 2 ին հինգշաբթի գիշերը, ժամը թրքական 6 ին ատենները, ձին Թորոս կոչուած հայ ոստիկան մը կուգայ Ղարս-Բաղար և կ'իմացնէ թէ 2000ի չափ թուրքեր, զինուած մարթինիով, կուգան Հայերը ջարդելու: Քանի մը վայրկեան ետքը, ամբողջ գիւղը արթնցած է և տեղեկացած իրականութեան: Առանց պաղարկանքի կորսնցնելու՝ իրենցմէ ամենէն քաջերը և ամենէն կարողները կը հաւաքուին. կը խորհրդակցին և եղելութիւնը իմացնելով իրենց դրացի ազատատէր թուրքերու, ինքնապաշտպանութիւնը կը կազմակերպեն: Տեղին թուրք երեւելիներէն Մուսաղ աղա, Վէլի

էֆէնտի, իրենց հետ ունենալով հարիւրապետ Ահմէտ և յիսնապետ Ահմէտ, ընդ առաջ կ'երթան ոճրագործ ամբոխին և ետ կը մղեն զայն:

Ուրբաթ առաւօտ արշալոյսին՝ ամբոխը ա'լ աւելի ստուարացած կուգայ կը պաշարէ գիւղը ու հրացանաձգութիւնը կը սկսի: Հայերը կը դիմադրեն, անձնատուր չեն ըլլար. ամբոխը կատղած՝ կրակի կուտայ հայ թաղերը:

Մինչև իրիկուն հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի. Հայերը իրենց կիսաւարտ դպրոցը ապաստանած կը դիմադրեն միշտ. իրիկունն ժամը 1—2 ին (ը. թ.) Միսէն կը հասնի յիսնապետ Հիւսնի և 40—50 զինուորներով կը յաջողի ցրուել ամբոխը:

Երբ առաւօտուն տոգոյն արշալոյսը կը ծագի, դիմադրողներէն 1 հոգի մեռած և 1 հոգի միայն վիրաւորուած կը գտնուին, մինչ խանի մը մէջ ապաստանած եօթը Մարաշցիներէն վեցը և Հաճընցի մը որ կառավարութեան գուռը դիմած էր, սպաննուած էին: Քիչ յետոյ կ'իմանան նաև որ իրենցմէ շատերը ու իրենց այն ազգականները որոնք քաղաքին շուրջը կը գտնուէին՝ անխնայ ջարդուած են: Այսպիսով է որ քաղաքի գիւղացիին ուրախութիւնը՝ երբ հասկցաւ թէ իր դիմադրութիւնը յաջողած էր՝ անխառն չեղաւ:

— Հաղիւ թէ մեր սիրտերը կը բաբախէին յաղթանակի երջանկութիւնով, երբ ցաւի ու լացի աղաղակներ բարձրացան: Զաւակնին կորսնցուցած մայրեր մաղերնին կը փեթուէին ու մեղի դէմ կը սրտմտէին թէ ի՞նչու թոյլ չտուինք որ մէկ գիշերուան մէջ իրենք ալ մեռած ըլլային ու աչքերնին չբացուէր այլ ևս այս սեւ աշխարհին վրայ:

Այրիները, ապշած ու չհաւատալով իրենց սուգին,

մեր ձեռքերուն կը նայէին. որքերը չէին հասկնար թէ որքացած են. դեռ հրացաններնուս փողերը տաք, ու ձեռքերնիս սեւցած վառօղէն, չէինք գիտեր թէ ուրախանայի՞նք եթէ ոչ տխրէինք մեր յաջողութեան վրայ: Շատերն ալ տուններնին կորսնցուցած, ագաւակներնին կողոպուտի տուած, մոխիրի վրայ նստած էին... Ամէն վայրկեան սեւ լուր մը կուգար: Ղարս-Բաղարի մէջ 60 տուն և 100 խրճիթ այրեցաւ և բոլորիս ալ մալերը մաք եղան...:

Մինչ տանտէրը իր հանգարտ ձայնովը կը պատմէր բոլոր ասոնք, ամառ կիներն ու աղջիկները կուգան և իբրեւ թէ մեզ առաջին անգամ տեսնէին, յարգանքով կը մօտենան, կը բարեւեն ու կը շարունակեն մեր դիմացը: Տան տիրուհին տարէց ու պատկառելի կը կենայ առաջին շարքին վրայ. լայն շալվար մը որուն ձեւը կորսուած է ծալքերու առատութեան մէջ՝ կը վերջանայ բալիկ սրունքներուն վրայ նեղ գօտիով մը: Մարմնին վերի մասը ծածկուած է տեղական կերպած շինուած գծաւոր չփակի մը մէջ, որ կը կաղապարէ իր բաղմամբիւ զաւակներ անուցած հարուստ կուրծքը. շալէ գօտի մը մէջքը կը գրկէ ու կը յառաջանայ մինչև փորին վրայ. գլուխը դրած է կարմիր ֆէս մը որուն եղերքը զարդարուած է մանրիկ ոսկիներու շարքով. լաջակը ֆէսին վրայէն անցնելով կը ծածկէ քունքերը, կուգայ մինչև կզակը ու վերադառնալով կը կապուի գլխուն վրայ: Հակառակ իր մեծ հեղինակութեանը, որը յայտնի կ'երեւայ թէ՛ իր կեցուածքին և թէ՛ իր նայուածքին մէջ որով կը նայի աւելի երիտասարդ կիներու վրայ, անիկա լուռ կը մնայ, կարծես՝ չթունքները կապուած ըլլային լաջակին պինդ կապովը:

Մեզ կը հիւրասիրեն խառնուէով, ձմեռուկով և զարակով: Բոլոր այն միջոցին՝ ստիպուած ենք խմել և ուտել այնպիսի հանդիսաւոր և սառնային լուսթեան մը մէջ որ անհանգիստ կը ղգանք ինքզինքնիս և մեր շարժումներուն մէջ ղգուշաւոր: Բազմաթիւ զոյգ աչքեր միամիտ հետաքրքրութիւնով մը կը հետեւին մեր շարժումներին, ու հազիւ թէ վերջին կաթիլը դեռ մեր շրթունքներուն վրայ՝ քանի մը նորատի օրիորդներ անակնկալ դիւրաշարժութեամբ մը մեր դէմը կ'ոստնուն, կը յափշտակեն գաւաթներն ու կ'աներեւութանան: Եւ անա դարձեալ տանտէրը, տանտիրուհին և բոլոր երէց անդամները ընտանիքին՝ մէկիկ մէկիկ կը մօտենան, ձեռքերնին կ'երկարեն ու շրթունքնուն և գլուխնուն տանելով, կը մրմնջեն.

— Սնուշ հրամայեցիք...

Բոլոր այս ձեւակերպութիւնները որ կը կատարեն արարողութեան մը պէս, կրնային ծիծաղելի թուիլ մեզի, բայց ընդհանրապէս գորովանքով կը լեցունք ու խորապէս կը ղգածուինք. աւերուած, հրդեհուած, ու ջարդուած Կիլիկիոյ մէջ, կորսուած գիւղի մը անկիւնը կը ղգանք այն բնաղդական կամքը որով ափ մը Հայեր կ'ուզեն տոհմային աւանդութիւնները պահպանել: Այս ալ ինքնապաշտպանութեան ձեւ մը չէ՞ միթէ. ու անկամայ մեր մէջ ալ այդ բնաղդը կ'արթնայ հաւասար ուժգնութեամբ, ու մենք ալ մեր հիւրասիրուածի դերը կը կատարենք լրջութեամբ ու պատկառանքով:

Քիչ յետոյ կուգան ուրիշ գիւղացիներ. տեղին վարժապետը, որ այրիներուն ու որբերուն ցանկը կը բերէ. աւելի վարժ ըլլալով հայերէն խօսելու, մանրամասնութիւններ կը պատմէ, կը շեշտէ ձին թորոսի հերոսական դերը: Զինքը բանտարկեր են ու հրացանը

առնել ուզեր, բայց ինքը առանձին ըմբոստացեր է թշնամիներուն դէմ. «Այս դէնքը տեղիքը յանձնած է ինծի, տեղիքը միայն ետ կրնայ առնել»: Յետոյ լսելով և տեսնելով բոլոր այն պատրաստութիւնները որ կ'ընէին կեալուհներու դէմ, սիրտը անհամբերութեան կ'եռայ ու տարօրինակ ճարպիկութիւնով մը կը ջանայ փախչիլ իր թուրք ընկերներու ձեռքէն: Ճանքան քանիցս կասկածի կ'ենթարկուի ու միշտ օձիքը կ'ազատէ ու հեւի հեւ, շնչասպառ, կը հասնի Դարս-Բաղար, կ'արթնցնէ անգիտակից ու ապահովութեան մէջ քնացող հայրենակիցները ու այդպէսով պատճառ կ'ըլլայ որ յանկարծակի չգան: Դէպքին բոլոր տեղողութեանը՝ ձին թորոս կը մնայ իր եղբայրներուն քով, իր դէնքն ու իր բազուկները կը դնէ անոնց տրամադրութեան ներքեւ, կը կազմակերպէ դիմադրութիւնը, ու իր անվերջ քաջութեամբ, սիրտերը բարձր կը բռնէ:

Ձին թորոս...: Խանդաղատանքէ լալու պատրաստ են ամէնքը. երեկուան աննշան ոստիկանը, թերեւս հոգիով ու մարմինով թրքացած Հայը յանկարծ կ'արթնայ իր աղգային ցաւին մէջ, ու իրենց նախախնամութիւնը կը դառնայ:

Երբ այդ հիւրերը կը շատնան, կիները կը քաշուին կ'երթան, բայց կից սրահին մէջ կը հաւաքուին ու դըրանը մօտ, իրարու վրայ դիզուած, մտիկ կ'ընեն ու կը դիտեն մեզի. կ'ուզեն իրենք ալ հաղորդակից ըլլալ մեր բերած լուրերուն, մեր դիտողութիւններուն, մեր հաւանութիւններուն. իրենց՝ խանդաղին և սեւ աչքերը սեւեռած են մեր վրայ և յետոյ հետաքրքիր են գիտնալու թէ կրկին պիտի ենթարկուին նոյն սարսափներուն, նոյն սոսկուկներուն:

Այրերն ալ նուազ ընկճուած չ'են. գրեթէ զար-

մացած են իրենց արարքին վրայ. ո՛չ մէկ յոխորտանք ո՛չ մէկ հպարտութիւն չ'երեւար իրենց աչքերուն մէջ, ինչպէս ո՛չ մէկ յաւակնոտ բառ չի գար իրենց շրթունքներուն վրայ: Ընդհակառակը, ապշած մտիկ կ'ընեն մեր քաջալերութեան ու հաւանութեան խօսքերը, ու կարծես աւելի միտում ունին հաւատալու թէ իրենց յաջողութեան գաղտնիքը անխմանալի ու անբացատրելի դիպուածի կամ աստուածային տրամադրութեան մը մէջ է, քան իրենց իւրաքանչիւրին անհատական ինչպէս նաեւ հաւաքական քաջութեան ու տոկունութեան մէջ:

Տունը ուր իջեւանած էինք Ղարս-Բաղարի մէջ՝ նահապետական տուն մըն էր. տանը անդամները 25—30 հոգի էին, իսկ տղաքը բազմաթիւ: Աւանդական կարգապահութիւն մը կը կառավարէր բոլոր այդ բազմութիւնը, հակառակ որ այժմ ընտանեկան կարգ ու սարքը աստիճան մը խանգարուած ըլլար, արտակարգ դէպքերու հետեւանքով և նաեւ այն պատճառաւ որ շատ մը արկածեալներ եկած ապաստանած են հոն: Ամէն բան պարզ, տարրական ու գեղջկական էր. այն սենեակը — ամէնէն գեղեցիկը — ուր մենք հիւրասիրուած էինք՝ գրեթէ մերկ էր և մեր աչքերուն առաջ է որ փռեցին գորգերը ու բաղմոցները. չարք մը նոյն կարգի սենեակներ կային քով քովի՝ որոնց ամէնն ալ կը բացուէին փայտաշէն ընդարձակ պատշգամբի մը վրայ, որը բոլորովին բացօթեայ պիտի համարուէր՝ եթէ ձեռունով մը ծածկուած չըլլար: Դիմացը ընդարձակ պարտէզն էր, իր նոր հերկուած հողերով ու բանջարանոցով: Տեղ տեղ պտղատու ծառեր իրենց ցանցառ հովանին կը

տարածէին: Տաքութիւնը հեղձուցիչ էր առ հասարակ, միեւնոյնը յամառօրէն կուգային մեր գլխուն ու մեր ձեռքերուն շուրջը ու բզկալով կը դառնային մինչեւ որ տեղաւորուէին: Բոլոր ընտանիքը, օրուան բոլոր ժամերուն, բացօթեայ կ'ապրէր. աս է պատճառը որ սենեակը բնակուած ըլլալու երեւոյթը չունէր: Պարտէզին մէկ անկիւնը բաղմայարի շարքով բարձրացած էր որքան կարելի է վեր և ննջարանի կը ծառայէր ամէնուն. ու գիտէինք որ գիշերը մենք ալ հոն պիտի անցընէինք:

Հիմակ այս ժամուն շրջապատուած էինք բոլոր այն երիտասարդներով՝ որ աղետի օրերուն կուռեցան. իրենց մէջ մինչեւ անգամ տարէյներ, հասուն տարիքով մարդիկ, գրեթէ ծերունիներ, խոհոն, մուսյլ, մտածկոտ, հոյի աշխատութիւնով կոշկոռացած ձեռքերնին ծունկերնուն վրայ, ծալապատիկ նստած էին մեր դիմացը ու մեծ չափաւորութիւնով մը կը խօսէին դէպքին մանրամասնութիւններուն վրայ: Միշտ գետնին վրայ հակած մարդու կորացած ուսերնին անսահման խոնարհութեան դրոշմ մը կը դնէր իրենց վրայ. աչքերնին միայն, քաղցր ու ներողամիտ նայուածքով աչքեր, սեւ ու լոյսով լեցուն՝ կը շողային արեւէն ու հովէն սեւցած դէմքերնուն վրայ. ու այդ աչքերուն մէջ, որոնց լոյսը ընտանի էր մեր նայուածքին, կը գտնայինք անփոփոխ կերպով խաղաղութեան տենչանքը և ազատ ու արժանաւոր կեանքի մոլեռանդութիւնը:

Հիացիկ խանդավառութեամբ մը կ'անդրադառնային մեր ձայնին վստահութեան, մեր խօսքերուն ազատութեան, անխոհեմութեան վրայ. իրենց դարաւոր տենչանքը անկաշկանդ շարժուձեւի, մտքի ու խօսքի

ազատութեան՝ գոհացած կը գտնէին մասամբ, մեր մէջ, որ մէկ արիւնէ ու մէկ ցեղէ ենք: Ու կ'ուզէին ապահովուիլ. ճշմարտապէս հա՛յ էինք, իրենց կիներուն և աղջիկներուն պէս, ճիշտ էր որ ունէ ազատ ցեղի միջամտութիւն չկար մեր հարազատութեան մէջ: Ու երբ կ'իմանային թէ ոչ միայն Հայ, այլ և թրքահալածակ էի իրենց պէս, թէ՛ ունէ ոստիկան, ունէ պաշտօնեայ իշխանութիւն ունէր իմ վրաս, թէ կարող էին հրամայել ինծի ու արգիլել զիս, կացութիւնը անբացատրելի կը դառնար ու կասկածոտ մտատանջութեան մէջ կ'իյնային:

Մեր խօսակցութիւնը չ'նդհատեցաւ դարաւոր ծերունիի մը երեւոյթով...:

Ամէնքը ոտքի ելան ու մէկը թեւէն բռնելով առաջնորդեց զայն: Հասաւ գաւաղանին վրայ կրթնած ու երկուքի ծռած պատկառելի ծերունին՝ կը յառաջանար թեթեւ մը դողդոջելով. պատուոյ տեղը տուին իրեն ու ներկայացուցին զինքը մեղի: Տանտիրոջը մեծ հայրերէն մէկն էր. շատոնց հարիւրը անցուցած, ներկաներէն ամենէն տարեցիները կը խոստովանէին թէ միշտ զինքը ծերունի ճանչցած էին, անոնք որ զինքը տեսած էին երիտասարդ ու տարիքի չափաւոր հասունութեան մէջ, տարիներէ ի վեր հանդիմանած էին արդէն հայրենի հողին մէջ ու իրենց ոսկորներուն հետքը չէր մնացած: Դէպքի միջոցին, ծերունին գտնուեր էր մօտակայ գիւղ մը ու քանի մը անգամ թշնամիին բազուկը բարձրացեր էր իր վրայ, բայց այն նախախնամութիւնը՝ որ երկար կեանք շնորհեր էր իրեն՝ այս անգամ ալ զինքը ազատեր էր ու նախապես կըցեր էր գալ իրենցնորուն մօտիկ:

Երբ իրեն յատկացուած տեղը բազմեցաւ, այն տան միայն ծերունին իր գօտացած վիզը կըցաւ բարձրացնել ու նայիլ շուրջը: Երկար ատենէ ի վեր արդէն աշխարհային հոգերը, ցաւերը անտարբեր ձգելու էին զինքը, որովհետեւ այնպիսի կատարեալ անշարժութիւն մը կար իր դէմքին վրայ՝ որ կարծես կեանքը անհետացած ըլլար անոր վրայէն: Հողի գոյն այտերը, փոսկրեայ ճակատը, տփգոյն ու թառամած շրթունքը ոչ մէկ կենսականութիւն ցոյց կուտային. գլուխը դէրած էր անգոյն գտակ մը ու ճերմակ փաթթոց մը կը բոլորուէր անոր շուրջը: Ծերմակ ու ցանցաւ մօրուքը կ'իջնար քունքերէն մինչև ծնօտը ու կը փռուէր կուրծքին վրայ... աչքերը ծածկուած ճերմկորակ և աղօտ քօղով մը՝ կարծես այլ եւս չէին տեսնար ու երբ կը հանգչէին մէկու մը կամ առարկայի մը վրայ, կարծես թէ իրենց տարտամութիւնը կը դրոշմէին հոն... Մաշուած հերքի մը կը ծածկէր իր չոր անդամները, ուրոնց անկիւնաւոր և վտիտ գլծերը կը կաղապարուէին փէշերուն մէջ. աւելի մաշուած և գունատ խրթաւ մը կը ծածկէր իր ուսերը և կը հետեւէր իր կոր քամակին: Բարակ և մերկ սրունքները կը վերջանային ահալին ոտքերով՝ որոնք տրեխներ կը կրէին. ու ձեռքերը, սեւցած, չորցած, հին մագաղաթի պէս կարծր մորթով ծածկուած՝ հողէն նոր խլուած արմատներու կը նմանէին:

Ինչ յետոյ ամենքն ալ մոռցան ծերունիին ներկայութիւնը ու կը խօսէին իրենց մշտնջենական sketsին վրայ: Բաց դռնէն կ'իյնէր միշտ իրարու վրայ դիդուած՝ մտիկ կ'ընէին մեղի. անոնց թիւը շատցած էր, որովհետեւ նոյն տանը մէջ ապաստանող այրիներ և որբուհիներ եկած միացած էին իրենց, ու նայուածքս

յաճախ կը հանդիպէր թշուառութեան ցամաք, մաղէ զուրկ կնոջական գլխու մը՝ որուն անձկազին և պաղատագին նայուածքը կառչած էր ինծի...:

Ներկաներէն ամենքն ալ գանդատներ ու պահանջներ ունէին. տուններնին այրած, ինչքերնին թաւանուած, ագարակներնին քանդուած... «Օ՛ֆ... օ՛ֆ... տարիներէ, տարիներէ ի վեր աշխատած էինք, հայրս այդ հողին վրայ ծնած՝ աչքերը գոցած էր, ամէնուս ճակտին քրտինքը թափած էր հոն ու քանդեցին, աւերեցին, մէկ օրուան մէջ խառապ ըրին ամէն բան...»:

— Ակոսաներնիս սեղմեցինք, քանի՛ մեր գլխուն զարկին՝ այնքան աւելի խոնարհեցանք, շարունակեց ուրիշ մը. լեզունիս, ազգութիւննիս ուրացանք, բերանուս կտրեցինք՝ իրենց տունք, զաւակներնիս իրենց հախէն զրկեցինք՝ անոնց քէյֆը տեղը տալինք... աս ալ պօ՛շ, ամէն բան պօ՛շ...:

— Աս ապերախտ հողին վրայ տուած՝ եմեկա՛ ապառաժներու տայի, կը բեղմնաւորուէին, ծերութեանս հանգիստ պատառ մը հաց կ'ունենայի ու խաղաղութեան մէջ կը մեռնէի... ամբողջ կեանքիս մէջ օր մը գլուխս չկրցայ վեր հանել, աչքերս երկինքին դարձրնել ու փառք տա՛լ... տատեցայ տատեցայ... ու մէկ օրուան մէջ ամէն բան փճացաւ, ամէն բան մաք է՛...:

Տարէց մարդ մըն էր ատ ըսողը. իր ժօռատ բերանը կարկամած կը մնար ու սրտին ցաւը չկրնալով ամբողջովին արտայայտել՝ երկու ձեռքերը գլխուն կը զարնէր ու ջղաձգօրէն գալարուած՝ կնկան պէս սկսաւ արտասուել: Արցունքը նախ տաժանքով կը ժայթքէր աչքերէն. կաթիլները կը մնային կոպերուն վրայ, ճանր ու խոշոր կաթիլներ, ու դանդաղութեամբ կ'իջ-

նային այտերէն վար: Իր յուսահատութիւնը այնքան բացարձակ ու մեծ էր որ՝ ամենքն ալ մոռնալով իրենց խոկ ցաւը, կը նայէին իրեն ու կը մխիթարէին զայն.

— Թիրոս էմմի՛, քու տէրտէ մինակ քուկդ չէ, ամէնուս գլուխներն ալ վառած են, քեզի ո՛վ հացի կարօտ կը ձգէ՛... Թիրոս էմմի, աւելի դժբաղդներուն նայէ ու մխիթարուէ՛, մալին ցաւը լի՛նչ է... կտրիճ զաւակներդ միտքդ բեր, արցունքդ անոնց համար պահէ...:

Մէկը ականջս ի վար մըմնջեց.

— Թիրոս էմմի Մարաշցի է... հոնտեղի դէպքին իր չորս զաւակները զո՛հ գացած են, 14 տարի առաջ:

Այս խօսքերուն վրայ ծերունիին վիշաք կակուղցաւ ու արցունքը դիւրութեամբ ու առատութեամբ սկսաւ իջնալ այտերն ի վար... երբեմն երբեմն հեծկըլտանքի սաբսուռ մը կը ցնցէր իր ջղաձգուած անդամները...:

— Օ՛ֆ... օ՛ֆ...:

Ուրիշ բան չէին կարող ըսել. ամէնուն դէմքերը հոգի և ցաւի արտայայտութիւններով ծամածռած էին. միայն հարիւրամեայ ծերունին անայլալ ու անշարժ կը մնար և խոր լռութիւն մը կը պահէր. երբեմն երբեմն միայն իր անգոյն ու թառամած շրթունքը կը կծկուէին ու մօբուքը կը դողար կուրծքին վրայ... Կը լսէ՞ր պատմութեանքը, հասկցա՞ծ էր թէ ինչ նոր բան պատահած է, թէ պարզապէս իր անդամալուծուած ուղեղին մէջ հնամենի դէպքերու յիշողութիւններ աղօտ կերպով կ'արթննային, ու կը ջանար մաքովը անոնց հետեւիլ:

Հետզհետէ սակայն խօսակցութիւնը իր ձգտուած և ցաւագին հանգամանքը կը կորսնցնէր. կը խօսէին

բանտարկեալներու վրայ, կը խօսէին ուրիշ տեղ պատահած դարհուրելի դէպքերու վրայ, ու յետոյ որովհետեւ կեանքը իր անբռնաբարելի պահանջները ունի՝ կը խօսէին ապագային վրայ... Կառավարութիւնը խոստացած է յետագային տուններուն հատուցում ընել. ճիշդ է. չէին կարող հաւատալ. շատերը յոռետես էին, վէճի կը բռնուէին լաւատեսներուն հետ: Երկար ատեն կը խօսէին ու կը վիճաբանէին, մանրամասնութիւններ մէջ կը բերէին, հաշիւներ կ'ընէին. մեծամասնութիւնը համակերպած էր իր ունեցածին մնացած բեկորներուն վրայ նոր կեանք մը ստեղծելու... վերածնիլ ու շաբունակել ապրիլ. այդ կոչկոռացած ու ձեւափոխուած ձեռքերուն մէջ մասնաւոր կամք մը կար: Քանի մը տարիէն նորէն այգիները պիտի պտղաբերեն, արտերը պիտի ծածկուին լեցուն և ոսկեգոյն հասկերով, ու ուճիրով պարպուած տուները պիտի լեցուն մանկական աղաղակներով...: Անջնջելի ու տառապագին դեղը պիտի ապրի՝ հակառակ ամէն բանի և հակառակ բոլոր ոճրապարտ ըղձանքներուն...:

Թիրոս էմիրի արցունքը դադրած էր, ու հեն թաց թարթիչներուն մէջէն շահագրգռուած՝ կը նայէր իր դրացիներուն ու ինքն ալ կարծես բաղձալով իր բաժինը բերել այդ վերածնունդի ջանքին մէջ՝ խորհուրդներ կուտար յամբ, բեկբեկ և իմաստուն բառերով...:

— Շինութիւնները շուտով կը սկսին... եթէ նոյն իսկ կառավարութիւնը ձեռք չտայ մեղի՝ հինգ տարիէն առջի վիճակնիս կը դառնանք...: Աստուած մե՛ծ է...: Գացողներուն տեղն է՝ որ պարապ կը մնայ միայն...

— Անոնց տեղն ալ պարապ չի մնար. մեր կիները մեր հողին պէս բեղմնաւոր և առողջ են...:

Ու ահա ինքնավստահութեան պայծառ ժպիտ մը կը լուսաւորէր ամենէն մռայլներն անգամ...:

Բայց նոյն միջոցին իսկ մեր ուշադրութիւնը դարձաւ դէպ ի հարկւրամեայ ծերունին. մեծ դժուարութեամբ ոտքի կեցած էր և իր վտիտ սրունքներուն վրայ ամբողջ մարմինը կը դողդոջէր. գաւազանը չը գտնալով անմիջապէս, իր երկու թեւերը երկարեց հաւասարակշռութիւնը պահելու համար. ու աղօտ բիւրերը դուրս ճցուած, շրթունքը ծամածռած, մօրուքը դողդղալէն սկսաւ խօսիլ այնպիսի ձայնով մը, որ կարծես դարերու խորէն կուգար...:

— Աստուած երկար կեանք չնորհեց ինծի, չեմ գիտեր թէ անէ՛ծք մը թէ օրհնութիւն մըն էր այս...: Եւ աչքերս շատ բան տեսան ու ականջներս շատ բան լսեցին...: Քանի մը սերունդ իմ աչքերուս առաջը ծնան, տառապեցան ու մեռան. ու ամենուն կեանքը դառ մը եղաւ ինծի...: Ծշմարիտը կ'ըսեմ ձեզի, այս հողը ապերախտ է ու խորթ մօր կը նմանի...: Թըշնամիին հողին վրայ ո՛չ գաւակ ունենալու է, ո՛չ շէնք շինելու է...: Մալի՛ վրայ կը խօսի՛ք, ապագայի՛ վրայ կը խօսի՛ք, դացէ՛ք, դացէ՛ք սա սեւցած վեռաններուն վրայ նայեցէք... Զաւկի՛ վրայ կը խօսիք. դացէ՛ք անթաղ մնացած ոսկորներուն վրայ նայեցէք... Ծշմարիտը կ'ըսեմ ձեզի... մօրուքս հողի և վշտի մէջ ճերմկած է... մտի՛կ ըրէք ծերունիին ձայնին, այլ եւս Հայուն համար յոյս չէ մնացեր. ասկէ ետքը Հայուն միակ մայր թիւֆէնկ մը պէտք է ըլլայ:

Խոր մեռելային լռութիւն...

— Գացէ՛ք սեւցած վեռաններուն նայեցէք...:

Ծերունին կը դողդոջէր իր անհաստատ սրունքներ

բուն վրայ ու իր տարածուած բազուկներովը կարծես մեզի կը մատնանշէր աւերակները: Պահ մը իր ազօտ աչքերը մեզի հանդիպեցան. մեզի թուեցաւ որ աղերսազին հրաւէր մը կար այդ դարմանալի ու մռայլ բերրուն մէջ...:

— Երթանք վերանները տեսնանք...:

Այրերը հետզհետէ մեկնեցան. մէկը ուշաբերեցաւ և դաւադանը դրաւ ծերունիին ձեռքին մէջ որը իր կարգին հեռացաւ դողդոջ քայլերով: Իր տրեխներուն համաչափ, ծանր և դանդաղ աղմուկը երկար աւտեն կը լսէինք դուրսը պատշգամբին վրայ:

Միջոց մը առանձին մնացինք. նոյն պահուն էր որ քովի սրահը դիզուած կիները մօտիկցան ու շրջապատեցին մեզ: Նախ չէին համարձակեր խօսիլ ու իրենց բոլոր արհաւիրաց հոգին կ'արտայայտէին իրենց սեւ, լայնաբիւր ու գեղեցիկ աչքերուն միջոցաւ: Յանկարծ մաղադուրկ, վախտ կնոջական գլուխը ցցուեցաւ, անձկալի աչքերը դարձան ինծի, ու նախ վարանումով, հետզհետէ վստահութիւնով՝ հէք կինը մօտիկցաւ:

— Հոգերդ աւնեմ, մօիկ ըրէք մեզի...: Ձայնը խեղդուեցաւ հեծկտանքներու մէջ, ու մինչ ինքս անսաման յուզմունքէ դեղեւելով ստիպուեցայ նստիլ բազմոցին վրայ, ձեռքերուս վրայ զգացի գաղջ խոնաւութիւնը կնոջը արցունքներուն:

Երեսը ծածկած ծունկերուս, անիկա երկար աւտեն արտասուեց. իր վախտ քամակը ամէն մէկ հեծկտանքին կը բարձրանար ու կ'իջնար. ցանցառ անգոյն մազերը տարածուած էին գրկիս մէջ ու երկու ջղաձրգուած նիւար ձեռքեր կառչած էին շրջազգեստիս ծալքերուն:

Յաւի ու դանդատի անկերջ յաջորդութիւն մըն էր

որ անոր դողդոջուն շրթունքները կը թռթռէին. ու այն աստիճանի ուժգնութիւն կար արտայայտութեան մէջ որ հը գիտակցէի թէ այդ խոնարհ կնոջ միջոցաւ կ'ընդունէի անցամաքելի ու անյատակ վիշտով մը վիրաւորուած և տառապած ցեղի մը կանացիութեան հաւաքահան տէրտը:

Միւս կիները քարացած իրենց դիրքերուն մէջ, ենթարկուած ցաւին հաղորդակցութեան, նոյնպէս լռելեայն կ'արտասուէին: Երբեմն սրտագին հառաչանք մը կը սլանար այդ հեծեծող կուրծքերէն ու կրկին յուզումնալի լռութեան մը մէջ միմիայն ինծի կառչած կնոջը բարձրաձայն ու բողոքալի հեծկտանքները կը լսուէին:

Երկաւր, տաժանելի՛ րոպէներ կ'անցնէին այսպէս: Մանուկներ իրենց մօրը փակած, վաղահաս լրջութեամբ մը ակնաստես մըլլային ցաւի այս արտայայտութեան. իրենք ալ դղրդուած էին անգիտակից յուզումով. — ճակատին խորշումած էր իրենց տարիքին անհամեմատ կերպով. աչքերու խորէն անոնք կը դիտէին մեր օտարականի երեւոյթը սրտամտութիւնով և դրեթէ ատելութեամբ, իբր թէ մեր ներկայութեան արդիւնքը ըլլար այդ երեւան եկած ցաւը:

Ես ու ընկերուհիս իրարու երես կը նայէինք ու մէկըմէկու տօգունութեան մէջ մեր վերջին ուժերը կը կորսնցնէինք. ոչ մէկ միտիթարող բառ, ոչ մէկ վստահութիւն ներշնչող վանկ չէր դարձեր ցամքած շրթունքներուն. ամենէն տգէտներէն աւելի անձարակ ու համր դարձեր էինք, մեր մեծ ճիգով պահպանած առեւտրեւոյթ հանդարտութեան տակ մօտալուս փոթորիկ կար ու վնասութիւն, ու արցունք:

Ինչո՞ւ եկեր էինք իրենց մօտ, ի՞նչ ունէինք իրենց տալու, ծովածաւալ թշուառութեան, այդ բարոյական

և անսահման պահանջներուն փոխարէն . ի՞նչ ամոքող ապահովութիւն կրնայինք ընծայել իրենց :

Օտարները ժպտով ու երգով ու նաև լեցուն ձեռքերով կը մօտենային արկածեալներուն , մենք միմիայն արցունքով . . . ու մեր խոփողադէմ և ջղաձգուած դէմքերուն վրայ ուրիշ բան չէին կարող տեսնել այլ միմիայն իրենց խելակէտն ցաւերուն արտացոլացումը :

Գանի՛ քանի՛ անգամներ մտադրած էինք ապառաժի պէս ամուր երեւալ ցաւազին ամբոխին , քաջաբար խեղդել մեր հոգիին խորը փոթորկող ցաւերն ու յուզումները , ետ դարձնել մեր աչքերը այրող արցունքները , ժպտադէմ ու անդրդուելի երեւալ վշտացածներուն , որպէս զի անոնք մեր հանգարտութեան և առերեւոյթ անտարբերութեան մէջ վատահոլութիւն և յոյս կարենային գտնալ :

Այլ սակայն այն օրը չյաջողեցանք մեր այդ դիտաւորութեան մէջ ու երբեք ալ չպիտի յաջողէինք :

Կինը միշտ փարած ծունկերուն՝ կ'արտասուէր , ու իր գալարուած վտիտ անգամները , իր՝ քղացքներուն կառչած ձեռքերը , մանկան , խելակորոյս մանկան երեւոյթը կուտային իրեն :

— Ինչ որ ըսէ՛ք պարապէ , կը հեկեկէր անիկա . մեղք է մեզի՛ . . . ձեզի պէս քանիներ եկան անցան , անուշ խօսքերով խաբեցին ու դուլումին օրերուն ձգեցին մեզի : «Ալ այդպէս բան չի պատահիր» կ'ըսէք ի՞նչու , ի՞նչ բանի համար չպատահի , քանի մենք աս հողին վրայ ենք , անոնց գերին ենք . . . : Վա՛յ մեզի , վա՛յ մեր գլխուն . . . : Դժուար է մեր ճարը պիտի նայի , Դժ մեր տէրտը պիտի հասկնայ . դժոխքի կրակի պէս անմոռանալի կրակ է անոնց աւտելութիւնը . . . : Ելնենք երթանք , ամենքս ալ երթանք ձեզի հետ . ձեր աչքերովը տեսաք , ձեր ականջներովը լսեցիք , մեզի հոս մի՛ ձգէք . . . կերած հացերնիս չենք

մարսեր , հարամ է , բերանս պատառ մը դրած ատենս հանեմ նետեմ կ'ըսեմ , ինչո՞ւ ապրինք , ի՞նչ բանի համար ապրինք . . . : Մեր մարդկութիւնը ուրացան , մեզի շունի տեղ անգամ չդրին . . . : մեզի կը սպաննէին ըսելով « դուք Աստուած չունիք . — ինչպէս ձեր Բրիտանոսը չարչարուելով մեռաւ , այնպէս ամէն մէկդ չարչարուելով պիտի մեռնիք » . . . : մի՛ ձգէք մեզի մեր թշնամիին ճանկին տակ . . . : հետերնիդ տարէ՛ք , ամէնքս ալ տարէ՛ք . . . : այս աշխարհիս վրայ ուրիշ երկինք չկա՛յ արդեօք , ուրի՛շ միլլէթ չկա՞յ . . . : ի՞նչ դժոխք է . . . : Մեր ըսածները դեռ քիչ են , հազարին մէկը չ'է . . . : մի՛ ձգէք մեզի . . . : մեր խօսքերուն մօտիկ մի՛ ընէք , գացէք վերանկները նայեցէ՛ք , այս անիծուած հողին վրայ թափուած արցունքներով ծով կ'ըլլա՛ր . . . : ոչ մտէ խեր կայ , ոչ գաւակէ . . . : մենք անոնց գերին ենք . . . : վա՛յ մեր գլխուն . . . :

Այդ միջոցին՝ մեզ շրջապատող կիները կարծես խուսափելով բողբոջող կնոջը չարաբաստիկ խօսքերէն , մէկիկ մէկիկ հեռացան՝ քօղերնուն ծայրով աչքերնին սրբելէն : Ու մինչ երկար ատեն ծունկիս վրայ գլուխը դրած հէք կինը կը գանգատէր ու կ'արտասուէր , դուրսէն կնոջական կուրծքէ ելած երկար հաւաչանք մը արձագանգ կուտար անոր :

Արեւը դեռ մարը չմտած , շտապեցինք երթալ աւերակները տեսնալու . կիները տունը մնացին ու միայն այրեր հետեւեցան մեզի , շատերը տանուտէր էին և ջղաձգուած շարժումով մը կը ցուցնէին իրենց տունին աւերակները : Չորս խանձած պատեր . . . : տեղ տեղ պատերն ալ կը փլէին և օձախը կը կանգնէր մերկ և կըմախացած՝ չարագուշակ տղաւորութիւն յառաջ բերե-

լով . կային նաև այրած տուններու մէջ կիսաւարտ շէնքեր , որոնց տէրերը մեզի կը բացատրէին .

— Աշխատեցանք ու չկերանք , տան տէր ու ընտանիքի հայր դառնալ տենջացինք . . . տարիներով զրկանքի ու կարօտութեան կեանքով ապրեցանք , ու հազիւ թէ մեր նպատակին պիտի հասնէինք , ամէն բան ջնջուեցաւ . . . Վաճ եղաւ . . .

Հետզհետէ ամէն կողմերէն արկածեալներ եկան միացան մեզի . այլ ևս ստուար թափօր մը կար մեր ետեւը . . . գլուխները կախ , սիրտերը այրած , ձեռքերը պարապ , ախուր , քստմանիկ պատկեր մը կը ներկայացնէինք : Մեր մէջ կար նաև գիւղին քահանան , փոշոտած և մաշած վերարկուով , գունաթափ գլխահոցով . . . ու այսպէս կ'երթայինք մարած օճախներուն , քանդուած ատեններուն առաջքէն , ոտքերնիս մխրճուած թանձր մոխիրի մէջ և սիրտերնիս լեցուն դառնութիւնով և տխրութեամբ :

Մեր վրայ երկինքը հրաշէկ կարմրութեամբ մը կը կամարանար . աւերակներու մէջ ցցուն կէտերը կըստանային այդ բոցեղէն ճառագայթները և մեղմօրէն կ'արտացոլային մինչեւ կապտորակ և տմոյն անկիւնները , մոխիրները անգամ մեր ոտքերուն ներքեւ վարդագոյն երանգով մը կենդանութիւն կը ստանային : Ու մինչ հեռուէն թուրք հանդարտ թաղերէն մուէզլիննին երգը կը բարձրանար , ու մարդիկ իրենց տունները իրենց ընտանիքին և զաւակներուն քով կը դառնային , առդին մեր աշտակարգ թափօրը , անտուններու , թշուառացածներու և սգաւորներու թափօրը կը շարունակէր դեգերիլ աւերակներուն մէջ :

Ուշ առտն հառանք դպրոց . մեր անցած առտն քնացած շունները կ'արթննային և մեր եղերական գը-

նացքէն անհանգիստ , կզակնին բացած , վիզերնին ձրգած դէպ երկինք՝ կը կաղկանձէին երկարօրէն :

Դպրոցը քառանկէւն փայտաշէն հաստատութիւն մըն էր , բարձրացած գրեթէ երկու մէթր քարուկիր գիւնաշարիկի մը վրայ : Երբ յարձակեր էին Ղարս-Բաղարի վրայ , դպրոցի շինութիւնը դեռ չէր աւարտած . այլ առկայ տեղին բնակչութիւնը հոն հաւաքուեր էր ինքնապաշտպանութիւն ընելու Ճին Թորոսի ղեկավարութեամբ : Այդ միջոցին շէնքին մէջ կային պատաստարուած շատ մը ընտանիքներ , այրիներ , մէկ քանի որդեր որոնցմէ մէկը հիւանդ էր . հոն եղողներէն շատերը բարեկեցիկ ընտանիքի կը պատկանէին , քայց ամէն բան կորսնցուցած էին և հիմակ տէրը իր ծառային հետ , աղարակապեալ իր հովիւին և մշակին հետ կատարեալ հաւասարութեան մէջ կը գտնուէին . իրենց փոխադարձ յարաբերութիւնները պարզ և խուսափէին , և ոչ դառնութիւն կար մէկ կողմէն ոչ ալ ցոխորտանք միւս կողմէն . . . Պզտիկ խեղճուկ ծրարներ դիպուած իրարու վրայ կը նշանակէին խրաքանչիւր ընտանիքին յատուկ անկիւնը , բայց սրահին մէջ ամէնքը խառն կը գտնուէին և մեզի ներկայացան իրքեւ մէկ ընդարձակ ընտանիք . . . Շատ յուզուած և շատ վշտացած էին , բայց հետզհետէ իմանալով ուրիշ վայրերու մէջ պատահած քստմանիկ ոճիրները , իրենք ամօքուած կը զգային մասամբ : Կուուեր էին և ինքզինքնին պաշտպաններ , հպարտութեամբ ցոյց կուտային իրենց երիտասարդներուն դիրք բռնած տեղերը , ինչպէս նաև թշնամիին գնդակներուն հետքերը :

Շէնքին քարուկիր մասը և գետնայարկը բոլորովին անաղարտ մնացեր էին , բայց փայտաշէն մա-

սին վրայ տեղեր կային որ կատարելապէս ծակծկուած էին: Շատեր, եւրոպացի ակոնատեսներ, ձեռնհաս անձինք հիացումով խօսեր էին առաջուց Ղարս-Բաղարցիներու ինքնապաշտպանութեան մէջ դրած ճարտարութեան մասին. ոմանք նոյն խակ հրաշք մը կը նկատէին զայն: Ես այդ միջոցին, առանց կարենալ թափանցելու իրենց եռանդով բացատրած մանրամասնութիւններուն, կը խորհէի թէ իրաւամբ ի՞նչ գոյնով ճակատադէր է մերը որ մեզի թոյլ չէ տուած բոլոր այդ արի, ընդունակ և օժտուած երկտասարդութիւնովը պարծենալու բարձրաձայն:

Առաջին անգամէն կարելի խակ չէր գուշակել այդ գեղջուկներուն հոգեբանութիւնը. թեթեւ մը կորած քամակ, այրած դէմքով, խորշոճած ճակատով, երկայն բազուկներով բայց կարճ և թանձր ձեռքերով մարդիկ կը ներկայանային մեզի իբրեւ պարզ մշակներ. այդպէս ալ ծներ, այդպէս ալ ապրեր էին, և յանկարծ, առաջին առիթին, արթնցեր էր իրենց մէջ ցեղին ազնուական և արի երակը:

— Քանի որ պիտի մեռնինք, թող շուն պէս չմեռնինք...:

Այսպէս մտադրած էինք, կ'ըսէր մեզ ի չիկնոս և տարէց գիւղացի մը, որուն աչքերուն մէջ կը փայլատակէր արտակարգ հրայրք մը: Կ'եզրակայնէր.

— Ու կը տեսնէք որ չմեռանք:

Կիներ բաժնուելով այրերէն, հաւաքուեցան մեր շուրջը ու մեզ տարին առանձին սենեակ մը: Չափազանց մտաւորաբար էին իրենց լսած գէպերու մասին.

— Իրա՞ն է որ խաւամացած հայ կիները չեն ուզեր վերադառնալ:

Շփոթուած իրենց այս անակնկալ մտահոգութեանէն, տարտամ պատասխաններ տուինք: Բայց անոնք կը հետաքրքրուէին, կը պնդէին:

— Ոչ ամէնքը, ոմանք. կ'երեւի դեռ սպառնալիքի տակ են, կը վախնան...:

Դուռնին կը շարժէին ու կը մերժէին այս երկդիմի բացատրութիւնները:

Յանկարծ, իրենցմէ մէկը մէջտեղ եկաւ և ձայնը բարձր, յստակ, գոչեց.

— Ղարս-Բաղարցի ոչ մէկ հայ կին թուրքի չերթար... միսերը կտրտէին՝ տեղէն չէր շարժեր... մեր կտրիճները տեսնողը իսլամի չերթար...:

Պահ մը լռեց. բազմաթիւ ղոյզ եռանդուն աչքեր իրենց նայուածքով կը հաստատէին կոտորած խօսքերը, որ կ'եզրակայնէր վերջապէս.

— Մարդը՝ գեղեցկութեան, կիներ կտրիճութեան կարօտ է... խեղճերուն յանցանքը ի՞նչ է, ի՞նչու ամէնան, թող իրենց մարդիկը ամէնան...:

Հաշակներու տակ ճակատները հակեցան... բոլոր Ղարս-Բաղարցի կիները համաձայն էին...:

Դեռ միջոց մը խօսեցանք այլ և այլ շահեկան այժմէութիւններու վրայ: Կիները ճարտար, իմաստուն և փոփոխ էին և իրենց արտայայտուելու կերպը մեծապէս գրաւիչ էր:

Նոյն միջոցին անդրադարձանք որ անկիւնը նոր հարս մը կեցած էր. թանձր կարմիր քօղ մը կը ծածկէր զինքը բոլորովին. անխօս և անշարժ՝ հեռուանց առարկայի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր: Մօտիկցանք իրեն ու քօղին մէկ անկիւնը վերցուցինք: Նոր հարսին աչտերն ու ճակատը կարմրեցան խափնուածութենէն, բայց հետաքրքրութիւնը աւելի ղօրաւոր ըլլալով, իր սեւ

գրեթէ մանկունակ աչքերը բարձրացուց գաղտագողի մեր վրայ ու երկայն թարթիչներուն ներքեւէն զգուշութեամբ ժպտեցաւ :

— Բաւական է՝, բաւական է՝, կ'աղերսէին մեր շուրջը տարեց կիներ, անհանգիստ՝ այս նորութենէն :

Ուրիշ ու է առթիւ, բարբարոս և անհարկի պիտի գտնէինք այս հնամենի սովորութիւնը. բայց երբ քօղը մեղմիւ ծածկեցի դարձեալ, ինծի թուեցաւ որ անիկա նուիրական հանգամանք մը ունէր և յուզուած՝ հնազանդեցանք Ղարս-Բաղարցի պառաւներուն :

Այդ միջոցին գրեթէ անկարելի էր չմաղթել .

— Բօղդ ծածկուած միս՝, նոր հա՛րս, մինչեւ որ փեսայ ու կեսուրդ չարձակեն քեզի :

Այս անսովոր, վրդովեցուցիչ մտածումներով տալուքերուած ատեն՝ պատին վրայ կախուած նշմարեցի զոյգ մը հրացաններ . . . որսի զէնքեր էին, բայց յարձակումի օրերուն գործածուէր էին : Ի՞նչ ջերմեանով թեւամարմնաւ և ի՞նչ դուրդուրանքով կնոջ աչքերը կը դառնային այդ գործիքներուն . . . կողոպտուած և հրդեհուած ընտանիքի մը միակ ինչքն էր ան : Պատմեցին թէ ի՞նչպէս չըմակայ և մերձաւոր ագարակէ մը, տան երիտասարդ մէկ անդամը, միայն այդ զէնքերուն շնորհիւ յաջողեց էր իր ծերունի ծնողքը, կինը և զաւակները առաջնորդել դէպ ի Ղարս-Բաղար ու ապառտանիլ դպրոցին մէջ : Յետոյ, ղիմադրութեան բոլոր ժամանակին, այդ որսի զէնքերը գործեր էին անընդհատ :

— Օրհնեալ է կամքը Աստուծոյ, կը մրմնջէր պառաւ մը քովս ի վեր, մեր ընտանիքները սուրբ մնացին . . . սո՛ւրբ, սո՛ւրբ . . . իւրեւանը չկոխեց մեր սեմին վրայ :

Իր մարեկու մօտ աչքերը դարձան պատն ի վար կախուած հրացաններուն և կարծես ամբողջ իր երկաթ կեանքին մէջ մուծ մնացած բան մը լուսաւորուած ըլլար, մրմնջեց .

— Ըսի ջահիլներուն, նոր հարսերուն և աղջիկներուն. ձեր փառքն ու դարդարանքը փոխեցէ՛ք, մենք կոյր աշխարհ ենք եկեր, կոյր ենք ապրե՛ր. փեթուելով հանեցէք ու ձեզմէ հետո նետեցէք ոսկիի շարքերը, ապարանջանները, մետաքսեայ քօղերը . . .

Անգամ մըն ալ իր մարած աչքերը դարձուց դէպ ի պատը :

Ուշադիր ու երկիւղած՝ հոն հաւաքուած կիները մտիկ կ'ընէին .

— Ահաւասիկ մեր դարդարանքը, մեր փառքը, մեր մալը . . .

Երբ սենեակէն դուրս ելանք, ընդարձակ սրահին մէջ կրկին հանդիպեցանք թշուառատեսիլ քահանային . ձեռքերը ծալած կուրծքին վրայ կը պտուաքէր արկածեալներու մէջ : Մեզ տեսնելուն՝ տխրօրէն ժպտեցաւ ու, իր բախտին համակերպած մարդու հանդարտութեամբ, կեցաւ մէկ կո՛ւմ : Իր քով գացինք ու պահ մըն ալ խօսակցեցանք իրեն հետ .

— Եկեղեցին փրկեցինք, բաւ քահանան, բայց անիկա հիմա ամբարանոց եղած է. գիւղացիները հունձքերը քաղեցին ու տեղ չունէին դնելու. եկող տարուան սերմնացուն փճացնէինք, ձմեռուան պաշարը մէջտեղը ձգէինք . . . եկեղեցիին ղուռները բացի ուրսի . — «Եկէ՛ք, տղաքներ, եկէ՛ք, բերէ՛ք ձեր արտերուն օրհնեալ պտուղները. ձեր քրտինքին արդիւնքը . . . եկեղեցին ձեր տունն է : »

Այս խօսքերէն ետքը, քահանայն մեր աչքերուն մէջ կը նայէր վարանոտ արամաղբութիւններով թէ լաւ էր ըրածը, թէ՛ գէշ էր արդեօք: Իր երկդիմութիւնը փարատեցինք մեր ջերմ շնորհաւորութիւններովը: Այդ պահուն գոհունակութեան և ներքին լայն դգայումի մը հառաչանքը թռաւ իր կուրծքէն. իր չարչրկուած գէմքը պարզուեցաւ. մօրուքը դողդոջեց կուրծքին վրայ, ու աչքերը լեցուեցան վեհանձն յուզումով մը:

— Ազօթքը հոս կ'ընենք սեղանի մը վրայ, ըսաւ, մատովը փոքրիկ սեղանի մը ցոյց տալով, ժողովուրդը մխիթարելու համար... բայց պատարագ չկայ...: Գլուխը շարժեց, միտքը թափառուն սարսափելի յիշատակներու մէջ. ու իր՝ գեղջուկ քահանայի յատուկ իմաստասիրութեամբը աւելցուց.

— Հոգ չէ՛, բերապատիկ անգամներ Բրիտանիա արիւնը թափեցաւ մեր ամէն մէկ չարչարուած նահապետիկն արիւնով... Ատուած լուսաւորէ իրենց գերեզմանները և անթաղ մեռելներուն հոգիները խաղաղեցնէ:

Մութը արդէն տարածուած էր ամէն կողմ՝ երբ մեկնեցանք գալլոյէն՝ մեզ հիւրընկալող տունը երթալու համար: Մեզի հետեւող թափօրը նուազ ստուար էր, բայց դարձեալ հանգիստուոր և տխուր երեւոյթ մը կուտար մեզի... Գիպուածով մեր դէմ ելլող թուրքեր կը կեանային ու երկարօրէն կը նայէին մեր ետեւէն:

Հոս ալ նշմարեցի որ թուրքերը նուազ տխուր երեւոյթ չունէին. կարծես ակամայ ամենքն ալ, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, հաղորդակից էին զարհուրելի աղէտին որ անյեր էր երկրին վրայէն:

Գիշերային պայծառ երկինքը կը նշուէր իր անհամար տառերով. թարմ հերկուած հողի բուրումնաւէտ արտաշնչում մը հաճելիօրէն կը բարձրանար դէպ ի մեզ. գեղջիկական պարզ ընթրիքէն յետոյ նստած պատշգամբին վրայ մօտիկ կ'ընէինք տեղացիները. կիները ու աղաքը քաշուած էին և մեր դիմացը, շուրջանակի, ծալլապատիկ նստած էին ամէն տարիքէ և աստիճանէ գիւղացիներ. մեր հարցումներուն կը պատասխանէին չափաւորութիւնով և լրջութիւնով: Դիտեցինք որ մեծ անաչառութիւն կար իրենց դատողութիւններուն մէջ, և եթէ անոնք նոյն իսկ պահ մը չէին մտածած խոշարհիկ թշնամիին առաջք, միւս կողմանէ՝ ատելութիւն ալ չկար իրենց բացատրութիւններուն մէջ այն դրացի և խաղաղակեաց թուրքերուն համար որոնք թշնամիին ցեղէն էին. նոյն իսկ երախտապարտութեամբ կը յիշատակէին բոլոր այն դրուագները որոնցմով կ'ապացուցանէին թէ իրենց դրացի իսլամներէն շատեր վեհանձնութեամբ և կեանքերնին վտանգի դնելով պաշտպաններ էին զիրենք.

— Մեր սիւսմանը՝ իրենց ալ սիւսման է. օր պիտի գայ որ ամենքն ալ պիտի հասկնան...:

Մեզի պատմեցին Միւրֆէտ գիւղի դէպքը: Ղարաէն հինգ փամ հեռու էր, երեսուն երկու անուոր. թըշնամին կը յարձակի և կ'այրէ եկեղեցին և տասներեօթը տունները. թէեւ գիւղացին ինքնապաշտպանութիւն կ'ընէ, բայց գիւղը բացարձակ կործանումէ կ'աղաթի շնորհիւ Հիւսէյին էֆէնտիի որդի Մահմուտ հօճային:

Կռիւր անաւատար կ'ըլլայ թէ՛ գիւղացիներու փոքր թիւին և թէ իրենց որսի գէնքերուն տկարութեան պատճառաւ. բայց հօճան իր տունը կը հաւաքէ կուտողները, զիրենք կը սրտամարդէ, կը գերազգոյէ իրենց

ինքնապաշտպանութեան սրբազան խանդը, ու երբ
թշնամբին նրկին յարձակում կը գործէ, կը գտնէ հօճաճ
կեալուհներուն գլուխը անցած :

Յուզմունքի տաք տաք արցունքներ կ'իջնան սեւ-
ցած և խորշամած դէմքերու վրայ, մինչ ուրիշ մը կը
ներկայացնէ ուրիշ դրուագ մը .

— Ես Պանճէ գիւղացի եմ, Ղարսէն չորս ժամ
հեռու . մեր գիւղը կը բնակէր Պօյրազ Բէօտէ սրուն հայ-
րըն ու մեծ հայրը մեռած էին ժամանակաւ Զէյթունի
մէջ Հայերու ձեռքով : Այդ ընտանիքին անդամները
մեծ բարեկամութիւն և աշխատանք կը ցուցնէին Հա-
յերու և չէին դադրեր պարծենալէ թէ իրենց հայրը ու
մեծ հայրը ճշմարիտ քաջերու ձեռքէ մեռած են : Դէպ-
քը պատահեցաւ ու անոնք մեզի պաշտպանեցին . կըս-
րի՞մ էին . ո՛չ թշնամբին թիւը ո՛չ անոնց ղէնքերուն
տեսակը զիրենք կը վախոյնէր . հարիւր յիսուն Հայ իսկոյն
կեանքը կը պարտին Պօյրազ Բէօտէին : Օր մը իր բա-
ցակցութենէն օգուտ քաղելով Տիւսմանը եկաւ մեր
վրայ . այն օրն ալ Բէօտէին կինը գլուխը կեցաւ և
կրցանք մենք մեզի պաշտպանել :

Այս պատմութիւնները ընդհատուեցան ձին Թորոսի
երեւումովը . անիկա նոյն օրը գացեր էր չրջակայքը
պատելու և այդ պահուն մրայն հասեր էր Ղարս Բաղար-
Մեծ խանդավառութեամբ ողջունեցին զինքը, և մեք
զիմացը բոլորակի նստող գիւղացիները աեզ բացին
իրեն : Անիկա բարձրահասակ և յաղթանդամ մարդ մըն
էր որ ճորճորալով կը յառաջանար պատշգամբին վրայ .
մօտ ըլլալուն՝ անմիջապէս չտեսանք իր դէմքը . բայց
երբ անիկա իր կարգին ծալապատիկ նստեցաւ, մէջաե-
ղը դրուած խոշոր լապտերին լոյսով որոշեցինք իր դի-
մագիծերը : Թուխ էր միւսներուն պէս և դէմքը արեւին

տակ կ'նստած . իր աչքերը կը փայլէին արտասովոր
զրեթէ յիմարական փայլով մը, ու ինքը ամբողջու-
թեամբ գինովի երեւոյթ ունէր . կարծես արբեցած ըլ-
լար իր անակնկալ, իր արտակարգ յաջողութիւնով :
Երբեմն փառապանծ, երբեմն խոնարհ, անիկա կը ճաշա-
կէր իր յաղթանակը, իր լրութեան մէջ :

Պահ մը ամենքն ալ լռեցին և նայուածքնե-
րով գգուեցին այդ հերոսը : Անիկա Ղարս Բաղար-
ցիին շփացած տղան դարձած էր . տեղին երեւելի-
ները իրարու հետ կը մրցէին՝ անոր ծխախոտ հրամցնե-
լու . և անիկա երբեմն կը ծեքծեքէր, երբեմն կը պա-
տասխանէր առնական խտտութիւնով, երբեմն կը հեղ-
նէր և ձեռքովը կը գարնէր ընտանեկաբար իր քովը նս-
տած տարէց և լուրջ ազարակապետի մը ծունկերուն .

— Ի՛նչ, հէ՛յ... ժամանակները փոխուեցան... ոտ-
քերնուդ փոշին չէի, իսկ այսօր... : Մի՞տքդ է, Կիրոս
էմմի', մի՛ ուրանար, եթէ խաղաղ տուն գայի՝ ալի մը
ցորեն ուղէի կը մերժէիր, իսկ այսօր... :

— Այսօր ամենքս մէկ ենք, հողի հաւասար և
զանք, մարս միւլքս չմնաց... ևս ալ իմ տեղս մարդ
էի... դրամ չունեցողը զրօ է այս աշխարհիս մէջ... :

— Դեռ քանի մը օր է որ դրամ չունիս, ևս միշտ
այդպէս եմ եղած... բազմը կը փոխուէ, ֆէլէկին ա-
նիւր կը դառնայ... :

Իր հեղնութիւնը այդ տառապեալ մարդոց մէջ մե-
զի անհարկի կը թուէր ու անհանդիստ կը զգայինք
ինքզինքնիս . բայց երբ կը խօսէր այն օրերուն վրայ,
իր գէնովի և խենթի արտայայտութիւնը կը մեղմանար,
լուրջ, խոնուն և հանդարտ երեւոյթ մը կ'առնէր ու կը
յիշէր ինչպէս ամենէն նուիրական դրուագը իր կեանքին .

— Ափսո՛ս այն օրերուն... կեանք կար ու կ'ապ-

բէլինք... է՛յ հէ՛յ... երբ ամէն բոպէ կը կարծես թէ վերջինն է՛, կեանքը ուրիշ համ մը կունենայ. հողինիս ակռաններուս կտեն էր, եթէ քիչ մը թուլնայինք՝ կը մեռնէինք... :

Ուշ տանն մեզ չըջապատող տեղացիները ցրուեցան, ու երկու պառաւներ, որոնք անքուն կը հսկէին մեզի, առաջնորդեցին շարաքը, մեզի համար որոշուած տեղը... : Հակառակ՝ մարդկային կարողութիւնէ գեր ի վեր չափով մը յոգնած ըլլալուս, չկրցանք քնանալ. աչքերնիս յառած աստղազարդ երկինքին մինչև արշալոյս, մտքերնիս աշխատեցաւ տարուբերուելով այլ և այլ տեսակէ պատմութիւններու մէջ... : Երբեմն ծերունին էր որ կը ներկայանար իր դողդոջ մօրուքով և իր խօսքերուն դառն և անմխիթարելի խմտտով. երբեմն հայ կինն էր իր մազազուրկ և թշուառութենէ տգեղացած գլխով, իր բողբոջներով և պաղատանքներով : Ահաւսիկ նաև ինքնապաշտպանութեան խորխա և ամփոփ դրուադները, դպրոցը, նոր հարսի սենեակին պառն ի վար կախուած հրացանները, ու քահանան, ու ձին Թորոսը ու Հայերը պաշտպանող Թուրքերը՝ որոնց մէկուն հայրը և մեծ հայրն ալ սպաննուած են եղեր Զէյթունի մէջ Հայերու ձեռքով... :

Հետևեալ առաւօտուն կանուխէն ճամբայ ելած էինք և միջօրէի արեւին շեշտակի և անողք ճառագայթներուն տակ, սայլը կ'երթար արդէն յոգնած իր անդադար գնացքէն : Ծերմակ և արեւակէզ ճամբուն վրայ ձիերուն պայտերը չոր և կարուկ աղմուկ մը ունէին և իրենց հետզհետէ աւելի դանդաղող քայլերը փութացնելու համար՝ սայլապանին մարակը կը բարձրանար շաչելով : Մարտը կը տանջէր մեզ, բայց ճամ-

բուն վրայ մեր հանդիպած բոլոր ջրհորները կասկածելի էին. դէպքի յաջորդող օրերուն այնքան շատ դիակներ նետուած էին այդ հորերուն մէջ... :

Հարթ, տափարակ և մերկ տարածութիւններ մեզ կը չըջապատէին. արեւէն խանձած, ճղճիմ և հողին փափած վտիտ բոյսեր հազիւ թէ կը դուռնաւորէին արտաբուն գորշութիւնը. մեր աչքը առածին չափ տեղ՝ ո՛չ մէկ ծառ, ոչ մէկ բնակութիւն. կարծես անապատի մը մէջէն կ'երթայինք : Իրիկուան դէմ միայն երբ մօտեցանք Օսմանիէի, տեղ տեղ նշմարեցինք կացինով տապալած ծառի բեկորներ և մոխրակոյտեր. խանձած ձիւղեր ասդին անդին տարածուած, մարդկային կմախքներու սպաւորութիւնը կը ձգէին. ասոնք հրդեհուած աղարակներու կամ քանի մը խրճիթներէ բաղկացած գիւղակներու հետքերն էին :

Ժամեր ու ժամեր կ'անցնին այսպէս. սայլը կը թաւալէր անդադար ձերմակ ճամբուն վրայ, ու մենք կըթնած բարձերու, ուժգնօրէն ցնցուելով ամէն բոպէ՝ կը ջանայինք մեր սպաւորութիւնները հաշորդելու իրարու : Բայց մեր խօսքերը կը կարատուէին կարծես տապարի հարուածներով :

Աւելի յաճախ լուռ կը մնայինք ու աչքերնիս սեւեռած մեր դիմացը կը հետեւէինք մեր յիշատակներուն ընծայած պատկերներուն... : Երբեմն սայլը, սայազ անը, ձիերը մրափելու երեւոյթ ունէին. մարակը կախ կը մնար ու կը քաշուէր հողին մէջ, ձիերը գլուխներնիս կը խոնարհէին, ու սայլը կը գլտորէր ճամբուն պղտիկ քարերուն վրայ ստատուելէն : Բայց ահա կատաղանք կ'ուշաբերէր, մարակը կը շաչէր, ու ձի-

բուն պայտերը կը գարնուէին համաչափ և արագ հարուածներով :

Երկինքը անամպ և պայծառ կապոյտով մը մեզ կը չլացնէր . արեւը կը հակէր երկնակամարին վրայ ու մեր սայլին չուքը հետզհետէ աւելի կ'երկարէր , երբ մեզ չըջապատող անապատային չորութեան և ամլութեան մէջ նշմարեցինք առաջին անգամ մութ կանանչ ծառերու անտառ մը . . . : Հովանաւոր և տարածուն այլ և այլ տեսակէ բազմերանգ կանանչութիւն մը ներկայացնող այդ խիտ բուսականութեան մէջէն անհամար նոճիներ կը սլանային . . . ասդին անդին կը տեսնէինք ճերմակ միւնաբէներու նրբին սիւլեղները . Օսմանիյէ հասած էինք :

Ո՞վ կրնար երեւակայել թէ այդ հրաշագեղ գեղեցկութիւնը կը ծածկէր ահելի ոճիր մը և աւերակներ : Ծնորայի և ճկուն նոճիները կը տատանէին իրիկուան հովին ներքեւ՝ որը դեռ մինչեւ մեզ չէր հասնէր , բայց արդէն կուտար զովութեան և խաղաղութեան զգայնութիւնը մեր՝ տաժանելի ճամբորդութենէն պարտասած և հեղձուցիչ տաքէն պապական մարմիններուն : Սնիկա , առաջին անգամէն , երազի մը պէս էր և անհաստալի , կարծես խուսափուկ և անիրական երեւոյթ մը ըլլար :

Հետզհետէ կը մօտիկնայինք :

Օսմանիյէ լոին էր իբրեւ թէ անմարդաբնակ ըլլար . թռչուններու ճուռոյիւնը և հաւերու կրկնոցը միայն կը լսէինք : Այլ եւս կը մտնայինք ծառերու հովանիին տակ ու կ'անցնէինք ցանցաւ քեօքերու առաջքէն ուրոնք չըջապատուած էին ընդարձակ պարտէզներով : Առաջին մարդկային արարածը որ տեսանք՝ թուրք կին մըն էր , պերճօրէն բարձր հասակով որ արագօրէն կ'եր-

թար ճամբուն եղերքէն : Իր քալուածքը , հաղուստը , գլուխը բռնելու եղանակը գեղջկական ոչ մէկ բան ունէին : Ընդհակառակը քաղաքացիի և աղնուկանի հով մը կար իր վրայ որ մեզ կ'ապշեցնէր : Երբ սայլը մօտիկցաւ , հետաքրքրուած անոր աղմուկէն , կինը կեցաւ ու մեզի նայեցաւ : Երեսը ծածկող սեւ գրեթէ թափանցիկ շղարչին ներքեւէն նշմարեցինք իր ծնօտին նուրբ գիծն ու աչքերը , որոնք յանկարծ ժպտուն դարձան և բարեւեցին մեզ :

Այդ չարիքի և ոճիրի անգիտակցութիւնը յաճախ պիտի ներկայանար մտքիս պահ մը յետոյ՝ երբ Օսմանիյէի աղէտը յայտնուէր մեզի , իր խուժուժ , անողորք , հրէշային մանրամասնութիւններով :

Միջոց մը դեռ անցանք քեօքերու առաջքէն : Ծառերուն սօսաւիւնը , թռչուններուն ճուռոյիւնը , բնութիւնը իր այլազան արտայայտութիւններով կ'ամօքէր մեր ճամբու յոգնութիւնները : Եւ անա մտանք բուն իսկ քաղաքին մէջ , անցանք շուկայէն ուր կրպակներու առաջք ցած աթոռներու վրայ նստած մարդիկ , անտարբեր երևոյթով , աչքերնին դանդաղօրէն կը բարձրացնէին մեր վրայ : Պահ մը նարկիլէին կլկլոցը կը դադրէր՝ անմիջապէս վերսկսելու համար , ու Օսմանիյէի այդ ամենէն բազմամարդ ճամբուն վրայ կտտարեալ լըռութիւն կը տիրէր : Կարծես մարդիկ համր և խուլ էին . միայն երբեմն սառ ծախող տղեկի մը երկարաձրգուող կոչը կը լսուէր ողբազին աղաղակի մը պէս :

Ո՞ւր պիտի կենանք , ո՞րու պիտի դիմենք այս օտար քաղաքին մէջ . ո՞ւր պիտի ընտրենք մեր հանգրուանը . նախապէս դիտէինք թէ ո՞չ եկեղեցի մնացած էր , ո՞չ դպրոց . հայկական ո՞չ մէկ երգիք , ուր երթայինք հիւրընկալութիւն խնդրելու :

— Կա՛յ, կա՛յ, կը դռնէ սայլապանը, անդամ մըն ալ շաչելով մարտիկ, մէկ տուն մը միայն աղատուած է, որովհետեւ Թուրքերու շուկային մէջ ըլլալուն՝ չեն ուզած զայն այրել չրջակայ խալամ տուններուն չիւստե- լու համար, հոն ապաստանած են Օսմանիյէի մնացած Հայերը... այրիներ, և որբեր...:

Սայլը կեցաւ... մընչ աղոց երսմ մը չրջապատեց մեղ, ամէն տարիքէ և սեռէ, ցնցոտիներ հագած, մա- զերնին թնճուկ, աչքերնին հիւսնողոտ, չրթունքներնին վէրքոտ՝ կրկնով այն մամաւոր կնիքը որ այլ եւս մեղի- ընտանի դարձած էր. — արկածեալներու կնիքը:

Այն տունը ուր իջեալնած էինք ընդարձակ էր և բաղմայարկ, չրջապատուած ընդարձակ պարտէզով մը. ամէն յարկերը լեցուն էին այլ և այլ աստիճանի ար- կածեալներով: Եղբրակոն պատկերը որ կը ներկայանար աչքիս՝ անմոռանալի էր. խուճը խուճը թէ առանձին այրիներ՝ պատառատուն հագուստներով, սղաւոր մաշ- րեր, խարխափող կոյրեր կ'ողբային անդադար: Օրեր և շաբաթներ անցեր էին դէպքէն ի վեր, բայց իրենց սիրտերը բզկտող ցաւը չէր մեղմացեր. աղչահար աղաք կը դեգերէին իրենց ծնողներուն շուրջը և իրենց նաչ- ուածքներուն հասունութիւնը սրտառուչ էր: Երբ աչ- րիները մեզ քան, պահ մը դադրեցան հեկեկալէ ու իրենց արցունքէ ուռած և կարմրած աչքերը դարձու- ցին մեղի. ու կարծես իրենց ցաւը արծարծուէր մեր ներկայութենէն, վերսկսան արտասուել աւելի եռան- դով:

Թշուառութիւնն ու աղտեղութիւնը աննկարա- գրելի էին. նոյն իսկ սանդուղներուն վրայ խճողուած կիներ ու տղաքներ կային. ծծկեր աղաք կը ճչէին ի- րենց մօրը պարապ կուրծքերէն կախուած, որովհետեւ

յուզմունքը ու անօթութիւնը ամենէն հարուստ կուրծ- քեր անգամ ցամքեցուցած էին: Նորատի մայրեր ցա- ւագարի ծամածռութիւններ ունէին և յուսահատութենէ ջղագրգռուած կը գոչէին սուր ձայներով:

Տանը երկրորդ յարկը նոյնպէս խճողուած էր ար- կածեալներով. մեղ առաջնորդեցին այն սրահը ուր ա- տենօք հիւրեր կ'ընդունուէին: Մուկի ծուկի եղած բաղմոյց մը միայն հրաշքով թողուցեր էին թալանող- ները. այդ բաղմոյցին վրայ տեղաւորեցուցին մեղ և սկսան շուրջերնիս հաւաքուիլ: Հետզհետէ ընտանեա- լով մեղ հեռ մօտիկցան մեղի. տաք և առատ արցունք- ներ կը հոսէին տանջուած դէմքերու վրայ և նախապէս ոչ ոք կըցաւ կանոնաւոր բան մը բացատրել... Զար- հուրելի ատելութիւնով մը վարուէր էին Օսմանիյէի մէջ. բոլոր տուններն ու խանութները այրած էին ու, այդ տունը ապաստանողներէն զատ, բոլոր մնացեալ քրիս- տոնեայ ընտելիներն ալ սուրէ և հուրէ փճացած էին: Անոնք որ հրաշքով ազատած էին, խնդի պէս էին, ո- րովհետեւ անընդհատ կ'ապրէին այդ օրերու ահելի յիշատակներովը:

Արկածեալները կցկտուր բաւերով կը խօսէին և կը ջանային մեղի փոխանցել իրենց կրած տառապանքնե- րուն ամբողջ արհաւրալի իրականութիւնը: Իրենց կուրծ- քերը կ'ելեւէջէին ամէն մէկ խօսքին ու մենք գրեթէ բան չէինք հասկնար ու մըայն կը զգայինք իրենց ան- սահման, անմխիթարելի վիշտը:

Նոյն միջոցին՝ վրայ հասաւ հաճի Սառա, տարեց կին մը որ, ամենէն դժբաղդը արկածեալներուն, դար- ձեր էր նաև անոնց պարապուիլը: Բարձրահասակ և յաղթանդամ կին մըն էր և պատշաճօրէն հագուած սեւ հագուստներով: Մաշկըրը նոյնպէս ծածկուած էին սեւ

քողի մը ներքեւ . իր վիշտով ու դառնութիւնով լեցուն աչքերը կը փայտառելէին խմատութեամբ : Իր սեղմուած շրթունքներէն ելած ամէն մէկ բառ հաշուութեամբ և չափուած էին . անիկա ակնածանք կ'ազդէր միւսներուն որոնք կուրօրէն կը նսազանդէին իրեն : Իր ամէն փափաքները հրամաններու պէս անմիջապէս կը գործադրէին և այրիները իրենց տաժանելի և անել կայութեանը մէջ , անոր խորհուրդներուն կը հետեւէին :

Երբ հաճի Սառա եկաւ նստեցաւ մեզի մօտ , ծանրութեամբ բարեւեց , բարի դարձաւ մազթեց . և յետոյ , խմանալով մեր անցելութեան նպատակը , պատմեց գէպքը իր մանրամասնութիւններով և մեծ ճշգրտութեամբ :

— Ապրիլ 2ին գիշերը դեռ ոչ մէկ բանէ տեղեկութիւն ունէինք : Գիշերը զիւղերը լուր դրիւ և բէտիֆները հաւաքեր էին : Այս բանը չսկսուած քիչ մը չփոթուեցանք . խաւամ գիւղերէ եկողներ կը պատմէին թէ մեծ գրգռութիւն կայ մէջերնին և սպառնալիքներով լեցուն են : Հետեւեալ առաւօտուն , կանուխ Օսմանիէի Հայերէն քանի մը հազի ժողովուրդին կողմէն Գայմազամլին դաշին և հարցուցին որ եթէ վտանգ մը կայ ի՞նչ կրնան ընել ինքզինքնին պաշտպանելու համար . « Հոգ մի՛ ընէք , պատասխաներ էր անիկա , ձեզի համար բան չկայ : » Մեր մարդիկը դեռ չէին տուն դարձեր՝ երբ Տիւսնանը յարձակեցաւ մեր տուններուն վրայ : Չորս ժամուան մէջ ամբողջ քաղաքը փճացուցին . 600 հոգի մեռան սուրէ կամ հրդեհէ : 250 հոգի ապաստանած էին եկեղեցին . անոնք ալ ամբողջովին այրեցան : Կառավարութեան դիմողները սուխնէ անցան . թուրք տան մը մէջ հայ կիներու աչքին առաջ 22 հոգի կացինով և դանակով մեռցուցին : Փախտառականները հրա-

ջանով կը դարնէին ու անոնց կիները կը տանէին կառավարութեան յանձնելու : Տասներկու օր շարունակ , գէպքին միջոցին պահուրտած ու հետզհետէ երեւան ելլող մարդիկ սպաննեցին , ահաւասիկ . . . »

Հաճի Սառա լռեց , իր շրթները աւելի սեղմուեցան , կծկուեցան . աչքերը պիշ կը նայէին հեռուն , անորոշ կէտի մը . ու ատենը՝ մէյ մը ուսերը անըմբռնելի ցնցում մը կ'ունենային .

Գարձեալ մեզի դարձաւ ու խտուրթեամբ աւելցուց .

— « Բանի մը խեղճ մարդիկ , ասդին անդին ծածկուելով և օրերով խոտ և հող ուտելով , ազատեր էին : Երբ տասնինգ , քսան օր ետքը , երեւան եկան , կառավարութիւնը իրար անցաւ , չփոթուեցաւ թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ , ո՞ւր ծածկուեր էին , ի՞նչով դիմադրեր էին . . . : Ու ձերբակալուեցան : »

Հաճի Սառա ուսերը թօթուեց քանի մը անգամ ու շարունակեց .

— « Հարցաքննութեանց պահուն՝ այնպիսի հարցումներ ուղղեր էին որ կարծես լսել կ'ուզէին . « Ինչո՞ւ ազատեցաք , ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ կ'ապրիք » . . . : Անգէին՝ ոճրագործութիւննին ապացուցուած մարդիկ ազատարձակուած են ու երբ մեր քովէն կ'անցնին կը դառնան լրբութեամբ , կը նային երեսներնիս . . . ահաւասիկ : »

Հաճի Սառա իր պատմութիւնը աւարտած էր երբ ասդին անդին զրուած ցանցաւ Հայեր լսելով մեր ժամանումը՝ եկեր էին մեզ տեսնելու . կիներ , դարձեալ կիներ , յետոյ Հաճնցի ուսուցիչ մը , որ ազատեր էր Չատիկ արձակուրդի պատճառաւ մեկնած ըլլալով Օսմանիէէն : Նիհար և պղտիկ մարդ մըն էր այս վերջինը , համակրելի երեւոյթով , որուն չքաւորութիւնը պար-

զապէս կ'ըմբոստացնէր մեզ . մաքուր և ընտրուած ոճով մը կը խօսէր և նոյնպէս շատ չափաւոր էր իր բայաթրութիւններուն մէջ : Աղէտէն անմիջապէս ետքը վերադարձած ըլլալով Օսմանիյէ , անմիջապէս ձեռնարկէր էր աշխատութեան և պատրաստէր էր այրինքը և սրբերու ցանկը : Կարճ էր այդ ցանկը բաղդատամբ ուրիշ տեղերու : Ու երբ յայտնեցինք մեր դարձացումը , բացատրեց .

— Օսմանիէյի մէջ կլինեն ու տղաքները հրդեհի գոհ գացին :

Ինչպէս ամէն տեղ , հոս ալ ընդ առաջ երթալով մեր փափաքին՝ առաջնորդեցին մեզ աւերակները այցելելու :

Անգամ մըն ալ արկածեալներուն չարաբատտիկ թափօրը զգացինք մեր ետեւը : Բայց հոս Դարս-Բազարի պէս էր . ամենուն սիրտերը կը վառէին անդարմանելի սուգով . . . . . այրիներ ու մայրեր էին մեզի հետ եկողները : Ու մինչ սրբերը վաղելով կ'երթային իրենց ընտանի ճամբաներուն վրայէն , սգաւորները լուռ և վշտահար կը քալէին սիրելի մը յուղարկաւորութեան գոցողներու պէս :

Յանկարծ կեցան ու մենք ալ հնազանդեցանք իրենց : Գիմացնիս կը պարզուէր անվերջանալի յաջորդութիւն մը պարտէղներու . թթնիներու խիտ շարքեր տեղ տեղ անտառակներ կը կաղմէին ու ծառերու մէկ խումբէն միւսը , մէկ պուրակէն միւսը պատասուկ , պլատուքող և մազլցող խօլ բուսականութիւն մը հովանիներ կը կազմէր . կլիսիներու ողկոյզները իրենց ծանրութենէն կը դողդոջէին , ու որթատունկերու ծիւրեր կը թրթռային ոստերուն վրայ : Կապոյտ և անբիծ երկինքին վրայ արեւը կը ճառագայթէր վեհապանծ գեղեցկութիւնով մը , ու անհամար ճաճանչներ մաղուե-

լով տերեւներուն և խիտ ճիւղերուն մէջաեղուանքէն կ'երթային կը խաղային շուքերու մէջ բեկեղեկուելով և լոյսի քմահաճ խաղեր ու արատներ յօրինելով . . . :

Այդ պարտէղներուն մէջ էին Օսմանիէյի աւերակները :

Առաջին նայուածքով ո՛չ մէկ բան կարելի էր նշմարել : Թաղեր է՛կային հոն , այլ պարտէղներու մէջ առանձնացած տուներ . ու թշնամին մէկիկ մէկիկ այրած էր այդ տունները :

Խոր ու հանդիսաւոր լութիւն մը կը չըջապատէր մեզ , կարծես բնութեան ներշնչած սքանչացումը ա՛լ աւելի սուր ցաւով կ'անդրադարձնէր մեզ աղէտին :

Գանի մը քայլ առինք ու , այդ շարքով գեղեցկութեան ներքեւ , երեւան եկաւ ցուրտ , գերեզմանային իրականութիւնը : Ընդարձակ տան մը աւերակն էր . տէրերը չկային , ամենքն ալ սպաննուած էին , և աւերակներու մոխիրներուն մէջ խառնուած էր նաեւ դժբաղդ տնեցիներուն աճիւնները . ո՛չ այրի , ո՛չ որբ կար այս տունէն , բայց ուրիշները կուլային աւերակներու վրայ և նոյն սրտագին եղանակով որ կը խօսէին իրենց սիրելիներուն վրայ , կը խօսէին անհետացածներու մասին : Ու մընչ արկածեալները հետզհետէ աւելի եռանդով կը սգային , ինծի կը թուէր որ տանը ողին կանգուն կեցած մեր դէմ խոժոռ ու եղբրական մտիկ կ'ընէր մեզի . . . :

Ետեւ դարձանք ու միջոց մը թափառեցանք թթեներու պարտէղի մը մէջ . . . «Արդեօք կարելի է՞ , կարելի է՞ . . .» կը խորհէի մեքենաբար , երբ խելագարուած այրիի մը կցկտուր մէկ երգը սթափեցուց զիս . տղաքը ա՛լ աւելի կը մօտիկնային մեզի , ցոյց կուտային շատ մը ուրիշներու ուշադրութենէ վրիպած կէտեր , կը շա-

հաղորդուէին մեր խորհրդածութիւններով, մեր ցաւի և ըմբոստութեան աղաղակներով: Մեր առաջքէն վազելով զացողները կը վերադառնային մարդկային ածխացած ոսկորներով և կը պատահէր երբեմն որ գտնուած կերպասի կտորէ մը կամ ու է առարկայէ մը ճանձնային իրենց ծնողքներուն կմախքները...:

Արահետներէն անդին, որոնք ծածկուած էին դետնին վրայէն սողոսկող և մազլցող բոյսերու առատութեան մը ներքեւ, գտանք քանդուած օձախներ... փսիաթի խանձած կտոր մը հրաշքով մնացեր էր: Չափահաս աղջիկ մը մօտեցաւ կեցաւ դիմացը ու յետոյ մեզի դառնալով ըսաւ.

— Հայրս հոս կը նստէր...

Իր թուխ և համակրելի դէմքին վրայ արցունքները չէին թափեր և ուրիշ բան ալ արտասանելու անկարող էր: Երբ իր մեռելի պէս ձերմակ չրթունքը շարժեց խօսելու, կարծեցինք թէ իր վիշտն ու գանգատը պիտի յայտնէր, բայց անիկա ցաւազին խելայեղ նայուածքը մեր աչքերուն յառելով կրկնեց պարզապէս.

— Հայրս հոս կը նստէր...

Հետզհետէ մեր սրտին անձկութիւնը այնպիսի սաստկութեան մը կը հասնէր որ ֆիզիքական ցաւ կը պատճառէր: Սնորոշ մըմունջ մը կը պտուտքէր այրինքնու չրթունքներուն վրայ. կ'երգէին թէ կ'աղօթէին... Իրենց ցաւին յիմարեցուցիչ արբեցութիւնը կը պատէր նաև մեր գլուխները. աշխարհիս վրայ ոչ մէկ տեղ գոյութիւն չէ ունեցած այգպիսի դժբախտութիւն: Մայրեր քանի մը անգամ սգաւոր էին, այրինքը չէին գիտեր թէ իրենց ամուսինին, հօրը թէ եղբօրը վրայ լան. և իւրաքանչիւրին բազմապատիկ վիշտը ա'լ աւելի կ'ընդլայնուէր հաւաքական դժբախտութեան մէջ:

Երբեմն ալ քարացած ու անշարժացած իրենց ցաւին մէջ, անտարբեր կը թուէին. բայց յանկարծ ցաւազարի պէս աղաղակելով կը խօսէին ու կը խօսէին. լորձունքը կը վազէր թուլցած չրթունքներէ, արցունքները կը ժայթքէին ու դալարուած մասներով կուրծքերնին կը բզքտէին, մազերնին կը վեթտէին ու այսա՛արի պէս անդամներնին կը պրկէին մինչեւ որ անկենդան իրի մը պէս թաւաղգլոր իյնային իրենց սանը մոխիրներուն մէջ:

Շատ տեղ հայերը փախած ըլլալով, հրդեհուած տուններէն հրացանով զարնուած էին... Դէպքին յաջորդ օրերուն զիականքը թաղած էին աւերակներուն քով, այնպէս որ իւրաքանչիւր մոխրացած տան կողքին կը գտնէինք մէկ կամ երկու հողակոյտեր: Ամէն անգամուն արկածեալներու խումբին մէջէն հերարձակ մայր մը կը վազէր դուրս, և յաճախ ձերմակ մաղեր, բամպակի ծուէններու պէս, կը թռչկոտէին մեր շուրջ: Իրենց ցաւին կատաղութիւնը այնքան սաստիկ էր որ եղունգներով երեսներնին կը ճանկէին և արցունքին հետ արիւնի կաթիլներ կը վազէին այտերէ վար... Յետոյ ամբողջ մարմնով ծածկելով հողակոյտը՝ կուլային ու կ'երգէին...

« Նազու էր զաւակս

« Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ...

« Մարթինով զարկին դաւակս,

« Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ...

Պահ մը կը կենայինք իրենց քով և ուրիշ այրինք կամ սգաւոր մայրեր կը ջանային մոխրաբեղ հողակոյտին վրայ լացող մայրը ու գայն հեռացնել իր զաւկէն գերեզմանէն. բայց ասիկա անկարելի էր. իրենց ցաւէն

արքեպիսկոպոս , աշխարհը մոռցած ու մեզի համար խուլ դարձած կը շարունակէին լալ : Ու երբ հարկադրուած կը մեկնէինք , իրենց աստիճանակոն հեռաւորութիւններէն այլ և այլ հողակոյտներէ կը լսէինք լացող ու ցաւագին երգը :

« Նազլու էր զաւակս ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .
« Մուրատդ չ'առիր աշխարհէս ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .
« Կարօտս չ'առած քեզ կորսնցողի
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .

Բայց ահա բարձրացաւ ահաւոր աղաղակ մը . ապառաժներ կարծես կը ճաթէին . . . մարդկային կուրծքէ՞ կ'ելլէր այդ ողբը , թէ բնութիւնը իր տարերային զայրոյթը կը գոչէր . հաճի Սառան էր իր տանը քով երեք կտրիճ զաւակներու հողակոյտին վրայ . . .

« Մարթինով զարկին զաւակս՝ ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .
« Որդերու կեր եղար զաւակս՝ ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .
« Եարալու գլուխդ սեւ հողին դրիր ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .
« Լոյս աշխարհը սեւ հողով ծածկեցին քենէ ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . . :

Մինչ հեռուներէն հետզհետէ աւելի մարմրելով կու գայ ուրիշ կիներու ձայնը .

« Նազլու էր զաւակս՝ ,
« Վո՛ւյ , վո՛ւյ , վո՛ւյ . . .

Ասդին աւերակի պատի մը կրթնած նշմարեցինք զոգդոջուհի ծերուհի մը որ արձագանգի պէս կը պատասխանէր այս ամէն կողմէ եկող ողբադին երգերուն .

— Օ՛ֆ . . . օ՛ֆ . . . օ՛ֆ . . . :

Երբ աւերակներու շրջանը բռնեք , գրեթէ այլ ևւս միեակ մնացած էինք . անկարելի եղած էր կիները քաշել հանել իրենց սիրելիներու հողակոյտերէն . . . : Նոյն միջոցին մեր մօտը եկաւ Հաճընցի ուսուցիչը և առաջարկեց երթալ այրած եկեղեցիին տեղին վրայ : Միթէ այլ ևւս ուժ մնացած էր մեր մէջ , զգալու և տառագելու , ի՞նչ նոր բան , ի՞նչ դժխեմ պատիւր կըսպասէր մեզի . անսահման յոգնութիւնով մը ջլատուած կ'զգայինք ինքզինքնիս ու կարծես կը աննշայինք յաւերժապէս քնանալ մեր վշտին մէջ :

Անցանք դարձեալ պարտէզներէ ու տեսանք ուրիշ անտէր մնացած աւերակները ու հողակոյտեր : Արեւը մարը մանալու մօտ էր և ամէն բան մեր չուրջը վարդադոյն երանդ մը ստացած : Իրիկուան գաղջ հովը կ'երգէր սաղարթադեղ ծառերուն մէջէն ու կառչելու ճիւղ վնասող պատատուկ բոյսեր կը տարուբերէին միջոցին մէջ : Տեղ տեղ այրուած , արմատախիլ բուսականութիւն մը . աւերումը տարածուեր էր մինչև հոն : Բայց մայր բնութիւնը կարծես շապող եռանդով մը կը ծածկէր կոխուած հողը ու շատ մը խանձած ծառի կոճղեր ծիլեր կ'արձակէին :

Վերջապէս հասանք եկեղեցի . չորս խանձած պատեր և ճերմակ մոխիրով ծածկուած գետին մը : Հողապատառնող դժբաղդները ամենքն այրած էին և գետինը , բառական իմաստով , ծածկուած էր մարդկային այրած ոսկորներու մանր մասնիկներով . . . : Արեւուն տակ ճերմակ էին անոնք սատախի տփուռութեամբ և

և պատերու շուքին տակ մանիշակագոյն երանդ մը ունէին . . . ու տեղացիները կը պատմէին որ մութ գիշերներու մէջ փոսիորային լոյս մը ցայտելով այդ մասնակներէն կը պտուտքէր դեանին վրայ :

Յուրտ սարսուռով մը դողդղացինք : Եւ գետին ծռելով ափ մը առի այդ սրբազան մասունքներէն . ափ մը ածիւն . . . ճերմակ , մանրիկ ոսկորի խանձած կրտորներ . . . ի՛նչ փճացած կենսականութիւն , ի՛նչ մարած հրայրքներ ու սուխն կը ներկայացնէր դո՛ւք , ի՛նչ տենջանքներ ու չիրականացած փափաքներ , ու նաեւ ի՛նչ սոսկում , ի՛նչ արհաւիրի հոգեկարք . . .

Մեր աչքերը այլ եւս նոյն խոկ արցունք չունէին թափելու :

Մարդկային հետքեր կային նաեւ պատերն ի վերաբնան արատներ , որոնք ձեռքի մը պատկերը կը նշանակէին ու նաեւ ցայտած արիւնի հետքեր , պայթած երակներէ շարունակի պէս բարձրացած արիւնի հետքեր , որոնք ու է նկարագրութենէ աւելի պերճախօսութեամբ կը պատկերացնէին եկեղեցին ապաստանողներու վերջին ոգորումները . . . : Զարհուրելի բան էր ասիկա . մարդիկ մեռնելէ առաջ զիրար կոխոտած , իրարու վրայ բարձրացած ըլլալու էին . հոգեվարքներու և վիրաւորներու գէզերը ոտքի տակ առնելով ուղած էին փախչիլ ու ազատիլ , որովհետեւ մարդկային բարձրութենէ շատ վերձեռքերու հետքեր կը տեսնէինք ու երբեմն ալ ամբողջ թեւի մը պատկերը՝ պատին փակած նկարուն ու բզրկտուած երակներուն միջոցաւ . . . ու հոն Օսմանիյէի եկեղեցիին պատին վրայ գտանք նաեւ արիւնով զրուած արձանագրութիւն մը . մութը և բոցը սողացիւ էին մինչև հոն ու ետ դարձեր էին արտակարգ դիպումաւ մը : Մեզ ընկերացող ուսուցիչը կ'ենթադրէր թէ ուրիշ Հա-

ճընցի ուսուցիչի մը գիրն էր ան , միակ անձը որ ապաստանողներուն մէջ հրացան մը ունէր և հաւանական է որ այդ նոյն ուսուցիչն էր որ միակ հրազէնը պարպած էր Օսմանիյէի մէջ , եկեղեցիին պատունանէն :

Արձանագրութիւնը հոն էր արդէն , պատունանին կմախքին քով , կա՛րձ , կցկտուր բայց գերազանցապէս թեւադրիչ . այդ երեք տողը ոչ միայն Օսմանիյէի աղէտը կը նկարագրէր , այլ ամբողջ ազգային դժբաղդութիւնը ու մեր ցեղին յամառող տենջանքը , մշտաւառ և խսկական ջերմառանգութիւնը և յուսահատութեան յիմարացուցիչ դարհուրանքը :

Արձանագրութիւնը կը սկսէր այսպէս .—

« Դէպքը սկսաւ Ապրիլ 3ին » . . . Այդ պահուն դեռ յոյս կար որ պիտի ազատին , դեռ յոյս կար որ արձանագրութիւնը պիտի շարունակուէր , բայց ահա թշնամին հասեր էր մինչեւ իրենց դուռը , հրացանները կ'որոտային , մութը կը սպառնար ու կը խեղդէր գիւրենք , մահը կ'իջնար իրենց վրայ մշտնջենական գիշերի մը պէս : Եւ գիւղացի հէք ուսուցիչը որ շատ քիչ միջոց ունէր իր արեւի ու կեանքի ու պայծառութեան տենջանքը բացատրելու՝ գտեր էր , խաւարային ու ժերու մասնուած ցեղին դարաւոր , հաւաքական ու միակ բառը ու գրեր էր առաջին տողին տակ .—

« Լճյս , Լճյս , Լճյս : »

Ու ահաասիկ սակայն դժոխային պատկերը , ժողովուրդը պատսպարող պատերը կը պայթին , կը ճեղքաուին , ու բոցը , հրդեհին բոցը , օձի պէս կը սողոսկի ներս , կը ճիւղաւորուի , կը բազմապատկուի ու կը ծառանայ , կը գալարուի ու կը սլանայ ու ահաբեկած մարդու ճիչերուն , աղաղակներուն , վայնասուններուն , ցաւի և սոսկումի գոչերուն մէջ կը պտուտքի-

սուղելով և լափելով : Դուրսը , թշնամին , անյագ ատե-
լութիւնով վառուած , կը զարնէ վախճողները , կ'ոռ-
նայ պատուհաններուն ներքեւ : Ու մարդիկ կ'արմը-
րած հրդեհի բոցերէն , դժոխքի մէջ այրող հոգիներ-
բու քստմանի կրեւոյթը կ'առնեն ու զիրար կը բզրկ-
տեն , զիրար կը խածատեն , իրարու վրայ կը զիզուին
ու խորդալով կ'իյնան ածխացած ուրիշ դիակներու
վրայ :

Ու այն ատեն ուսուցիչը , անկարեկիր Աստուածա-
ծինէն և անկարող Խաչելութենէն աչքերը դարձուցած ,
կ'արձանագրէ իր երրորդ և վերջին սողը .—

« Այս պահուս Աստուած չկա'յ : »

Ափ մը մարդկային ածիւնը սեղմած կուրծքիս
վրայ , հեռացանք եկեղեցիէն : Թէեւ ժամանակը ուշ էր ,
ուզեցինք նաեւ այցելել Բողոքականներու ժողովարա-
նը , ուր մէկ քանի քարոզիչներ նահատակուած էին
ժողովուրդին հետ : Այդ քարոզիչները պատահամբ կը
գտնուէին դէպքին գիշերը Օսմանիյէ . անոնք ճամբորդ-
էին և կ'երթային Ատանա՝ տարեկան ժողովի մը մաս-
նակցելու :

Նոյն աւերակները , նոյն քստմանի պատկերը ,
մարդկային ոսկորները միայն աւելի ցանցառ էին .
հոն գտանք պատառատուն և արիւնոտ շապիկի կտոր-
ներ , հագուստներ , ևն :

Գանկոսկը մը մեր ուշադրութիւնը զրաւեց : Վեր-
ցուցինք : Տեղացիներ ենթադրեցին որ քարոզիչ Լե-
ւոնեանի գանկը բլլալու է :

Ժողովարանին մէջ անմիջապէս անձնատուր չէին
եղած ու մասնաւանդ քարոզիչները կռուեր էին . բայց
իրենց անհաւատար կռիւին արդիւնքը յայտնի էր այն

չճացած արիւնի արաւներէն որ կը գտնայինք տեղ տեղ .
ու յետոյ վիրաւորուած փախստականներու հետքերը ո-
րոնք կաթիլ կաթիլ ինկած արիւնով . գրուած էին գետնին
վրայ , ու վերջապէս պարտէզի դուռին առաջք գտանք
այլ և այլ ուղղութեամբ գծուած արիւնի արձանագրու-
թիւններուն վերջակէտը — տարածուած արատ մը խը-
տացած արիւնի .— պարտէզին դրան վրայ արիւնի կա-
թիլներ ժայթքած էին նաեւ մէկ քանի ուղղութեամբ :

Դիակները հոն մնացեր էին . ու արեւին և օդին
ազդեցութեան տակ տարլալուծուած ու փճացած . այն-
պէս որ մաքրուած ոսկորները նահատակներուն ցրուած
էին գետնը , այդ խտացած արեան շուրջ . ու հոն կա-
յին նաեւ Աստուածաշունչի և անգլերէն գիրքերու
փեթատուած էջեր որոնց մէկուն վրան կարդացի .
« Համէթ »

Անգլիական միտքը այդ դժոխքին մէջ , այդ ոճի-
քով թաթաւուն հողին վրայ՝ հրէշային հակասութիւն մը
թուեցաւ ինծի , երբ յանկարծ ցեղին յամառ ու անմա-
րելի տենշանքը Հաճընցի ուսուցչին ճգնաժամային
արձանագրութեան յիշատակովը ներկայացաւ մտքիս .

« Լո՛յս , լո՛յս , լո՛յս . . . »

Ու իմ ատելութեանս ու վրէժխնդրութեանս ար-
տայայտութիւնը համադրական ձեւով մը ամփոփուե-
ցաւ այդ հոգեցունց , այդ գերագոյն , այդ բեղմնաւոր
կոչին մէջ .

« Լո՛յս , լո՛յս , լո՛յս . . . »

Ու ինծի թուեցաւ նաեւ որ այդ մոխրացած աւե-
րակներէն , այդ ածխացած ոսկորներէն , մօր և այրիի
արցունքէն ու նոյն խաղ որբերու ցնցոտիներէն կը ժայթ-
քէր այդ անպարտելի , այդ կենսաբուխ հաւաքական
տենջանքը ցեղին : Ու թշնամիին բոլոր սեւ դաւադրու-

թիւնները անկարող պիտի դառնային անոր վերածնող և անմահական գորութեան դէմ .

« Լո՛յս , Լո՛յս , Լո՛յս . . . »

Մութը տարածուած էր ամէն կողմ և մենք հաւաքուած Օսմանիյէի միակ կանգուն մնացած տան մէջ . գիշերը հոն պիտի անցընէինք : Այդ պահուն դեռ նոր վերադարձած աւերակներէն և հողակոյտերէն , տխուր և անխօս կը հսկէինք մեր մտածումներուն վրայ . աղու ճիւղեր , բնկբնկուած և հառաչագին ձայնով երգուած օրօրներ երբեմն կը խռովէին մեր լուսթիւնը : Սրահը ընդարձակ էր և դիմացի կողմէն կը յառաջանար դէպ ի պարտէզ ընդարձակ պատշգամբի մը նման : Մահամար աստղեր կը նշուէին անամպ երկնքին վրայ . քիչ յետոյ լուսինն ալ բարձրացաւ և ծաւերուն մեղմօրէն տատանող գազաթները արծաթեայ ցոլքերով պսպղեցին :

Ծալլապատիկ , ալտերնին կրթնցուցած ափերնուն , պառաւները նստած էին մեր քովը . անդին ոտքի վրայ կեցած էին նոր հարսերը , ամենքն ալ այրի . դեռատի աղջիկներ կ'երթային կուգային ծառայութիւնները նկելով :

Մեր քովէ էր նաև հաճի Սառան , արձանի պէս անշարժ ու սևեղանգուած մը կազմելով միւսներուն շարքին մէջ : Իր դէմքը աւելի խտացեր էր , յոնքերը խոժողեր էին ու աչքերը ուռած էին դեռ նոր թափած արցունքէն :

Վերջապէս աղջիկները բերին խոշոր լապտեր մը և դրին դետինը , մեր դիմացը : Աղօտ և ամոյն լոյս մը դողդոջելով իրիկուան հովէն , կը լուսաւորէր անշարժ ծունկերը արկածեալներուն և մինչև վեր չէր բարձրա-

նար , այնպէս որ դէմքերը մութի մէջ կը մնային : Այս ծանր ու տաժանելի լուսթեան մէջ էր որ վրայ հասաւ տեղին քահանան : Կիներու մէջ անորոշ շշուէ մը չսուեցաւ , և հաճի Սառա խախտեցաւ իր անշարժութենէն : Մութին մէջ տեսայ որ իր աչքերը կը վառէին ատկութեամբ և արհամարհանքով :

Քաղաքավարական կարգ մը խօսքեր փոխանակելէ ետքը , քահանան յայտնեց թէ իր այցելութեան նպատակն էր մեր միջնորդութեան դիմել , համոզելու համար այրիները որպէսզի ընդունին կառավարութեան ներկայացուցած ծրագիրը շինութեանց մասին : Այդ խնդիրը հրատապ ածմէութիւն ունէր այն ստեղծարկածեալներուն համար : Կառավարութիւնը յանձնաժողովներ կը կազմէր ամէն հրդեհուած վայրերու մէջ ու անոնց կը յանձնէր ծրագրին մշակութիւնը : Ընդհանրապէս տարոտամ բարոյականով մէկ կամ երկու Հայեր կը գտնուէին այդ յանձնաժողովներուն մէջ որոնք ստրկաբար ձայն կուտային տեղին մեծամեծներուն քահանայքներուն համեմատ : Արկածեալ ժողովուրդին ատկութիւնն և զայրոյթը չափ չունէր . կը ճչէին , կը գոչէին , կը պաղատէին , ու յետոյ յոգնած , ամէն բան կը լքէին՝ առանձնանալու համար իրենց սուգին մէջ : Ու յանձնաժողովի հայ անդամները օգուտ կը քաղէին այդ րոպէներէն :

Օսմանիյէի քահանան շինութեանց յանձնաժողովի անդամ նշանակուած էր . ու խորխտացած՝ գայմազամին հետ յաճախ տեսնուելու առիթ ունենալէն՝ իր գունաթափ վերարկուն փէշերը ժողվրտած կը խօսէր ու կը հրամայէր՝ առանց մոխի իսկ ընելու այրիները . անէճքներ , նախատինքներ ու բողոքներ կը ծածկէին իր ձայնը . ժողովուրդը հրահրուած էր զայրոյթով և

ամենուն ատելութիւնը կը փայլատակէր արցունքնե-
րու ետեւէն :

Տեղի չպիտի տային . հաճի Սառա գլուխ կեցեր էր -
թշնամբն այլ եւս ի՞նչ կրնար ընել իրենց դէմ , զար-
նելու տեղ մնացնէր էր որ զարնէին : Մայր մը դողդղա-
լէն՝ կը հեծեծէր . « Զաւակներս հողին տակն են , իմ
ի՞նչուս պէ՛տք , որի համար օճախ պիտի չլինեմ . թո՛ղ
պակաս ըլլայ : » Զպիտի ընդունէին , ու ըմբոստացած
իրենց եղած առաջարկէն , կը բացադանէին .

— Հինգ կանգուն քառակուսի հիւղակ մը մէկէն
մինչեւ հինգ հագինոց ընտանիքի համար , գերեզմա՞ն
կը չինեն կոր , ըսէ՛ք :

Երբ ճարահատ քահանան , գրեթէ վտարուելով
արկածեալներէն , մեկնեցաւ , ներկաները հանդարտե-
ցան ու նորէն իւրաքանչիւրը ինկաւ իր սուգին դառ-
նութեան մէջ . կ'ըսէին ու կ'արատասուէին և ամէն
մէկը կը մըցէր միւսին հետ իր ցաւով ու վիշտով .
գովասանքը կ'ընէին անհետացողներուն և կ'ողբային
իւրաքանչիւրին վրայ առանձինն . երբեմն սուր , տի-
րական հառաչանք մը օղբ կը պատուէր , և ամենքը
լռելով մտիկ կ'ընէին .

— Վա՛խ... Նշանս , վա՛խ... :

Վարի յարկերէն ուրիշ ձայներ կը բարձրանային ,
կը խառնուէին հառաչանքներուն , կ'ամբողջացնէին
զանոնք .

— Եավրո՛ւմ... եավրո՛ւմ... :

Հետզհետէ ձայները մարեցան ու մեզ շրջապատող
պառաւները ցրուեցան ասդին անդին . գետինը տախ-
տակամածին վրայ տարածուած կը քնանային : Անոնք
որ ցնցոտիներ ունէին գլուխներնուն տակ , բաղդաւոր
և հարուստ կը համարուէին : Մեր դիմացը լսարանին

մէջ մօմը կը հառնէր և մենք վերջապէս յաղթուած
հանգիստի պահանջէն , կը դիմէինք այն անկիւնը որ
մեզի վերապահուած էր : Պահ մը ետքը ամենքն ալ
պառկած էին , միայն հաճի Սառային յաղթանդամ հա-
սակը կը դեգերէր քնացող այրիներու շարքին մէջ... :
Այդ քունը թեթեւ էր ու խռովուած էր մղձաւանջներով .
ամենուն սիրտերը կը վառէին ու մինչեւ որ մենք ալ
քնացանք , լսեցինք մէյ մը մէկ , մէյ մը միւս կողմէն
ընդոստ արթնցողներու կոչերը և կամ քունի մէջ ե-
ղողներուն զառանցանքները .

— Եավրո՛ւմ... վա՛խ , վա՛խ , վա՛խ...

Արեւծագին արթնցանք ծանր քունէ մը ետքը .
դարձած էինք արեւելքին և արեւը խիտ և հարուստ
բուսականութեան մը ետեւէն կը բարձրանար նազան-
քով . անիկայ մեզ կը լուսաւորէր առանց չլացնելու և
զարմանքով կը դիտէինք իր հրաշագեղ բոլորակը : Եր-
կընքին վրայ վարդագոյն և դեղին ամպի ծուէններ
հետզհետէ կը մարէին և կապտորակ շողի մը կը ծա-
ծանէր միջոցին մէջ յանկարծական ցոլքերով փալիւ-
լուն , այնպէս որ կարծես թէ ոսկիի փոշի կը մաղուէր
մեր վրայ : Հարաւէն և հիւսիսէն մեր աչքերը առա-
ծին չափ կը տեսնէինք սեւ ու սլացիկ նոճիները որոնք
մեղմօրէն կը տատանէին անզգալի սիւքէ մը օրօրուն :
Կարելի չէր երեւակայել աւելի քաղցր և ամօքիչ տե-
սարան մը : Ծառերու և պուրակներու յաջորդութիւն
մը հետզհետէ իրենց հեռաւորութեան աստիճանով կը
ներկայացնէին կապտորակ կանանչի անսահման երան-
գաւորում մը որը ներդաշնակուելով հորիզոնի գլիծին
վէտվէտող ընթացքին հետ , երաժշտութեան մը պէս
կ'երգէր կարծես : Լոյսը , ջերմ և կենսաւէտ ժպիտով և

խանդավառութիւնով կը լեցնէր մեր աչքերը, և առաւօտեան օդը, բուրումնաւէտ և դաղջ, փայտայանքի պէս կը խաղար մեր մազերուն հետ: Սիրտերնիս կ'արթննար ուրախութիւնով ու երջանկութիւնով երբ յանկարծ յիշեցինք...: Երկինքը պայծառ էր ու արեւը կը շողշողար հետզհետէ աւելի փառայեղ լոյսով և ջերմութիւնով. բայց մեր մտածումներն էին որ սեւ ամպերով ծածկուած էին:

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ...

Սալլապանը կը շտապէր, մինչ ևս կը խորհէի թէ ինչպէ՞ս բնութեան այս գերագոյն գեղեցկութեան մէջ մարդիկ այնքա՛ն ահաւոր ոճրագործներ կը դառնան:

Սալլը կը սպասէր արդէն ու մենք կը պատրաստուէինք մեկնելու. բայց արկածեալները ամբողջովին մեզ շրջապատեր էին ու թոյլ չէին տար որ սալլ մըտնենք:

— Ի՛նչ, պիտի մեկնի՞ք, ի՞նչու եկաք, ինչո՞ւ կ'երթաք... մեզ մինա՞կ պիտի ձգէք, մեզ մ'ըռ պիտի ձգէք...

Կը ջանայինք իրենց բացատրել մեր կացութիւնը, մեր մեկնելու ստիպողականութիւնը. բայց անոնք մըտիկ չէին ընել, կը կռուէին մեզի, քղանցքներնէս կը բռնէին, կը բողբոջէին, կը պաղատէին, կը սպառնային և նոյն իսկ կը բռնանային:

— Կուգաք, կ'անցնիք, կ'երթաք: Յուսացինք ձեր վրայ, օրերով ձեր գալուն սպասեցինք, և հաւտացինք որ մեր ցաւին տեղան մը պիտի գտնաք. հիմա՞կ նոքէն մինակ պիտի մնանք. վա՛յ մեր գլխուն:

Երբ կը բացատրէինք իրենց հաւատքին անհամեմատ մեծութիւնը մեր վրայ, մեր անկարողութիւնը,

գլուխներնին կը շարժէին ու կարծես ալ աւելի եռանդով կը կռուէին մեզի:

— Հոգ չէ՛, բան մը մի՛ ընէք, գերիդ ըլլա՛մ, քայց մեր քովիկը կեցէ՛ք...

Ժամանակը կ'անցնէր, սալլապանը կ'անհամբերնար, ձիերը խրտչելով կը վրնչէին ու մտրալը կը շաչէր օդին մէջ: Թուրքեր տեսնելով այդ հաւաքումը, այդ վայնասուները խիստ աչքով կընայէին մեզի: Եւ ահա վերջապէս միջոց մը յաջողեցանք բարձրանալ սալլը, որ անմիջապէս դարձեցաւ ճամբայ ելաւ և թաւալեցաւ, շուկային մէջէն:

Մեր ետեւէն լսեցինք հետզհետէ մարելով, այրիներուն և որբերուն կոչերն ու սրտաբեկ ականջ դրինք անոնց. այդ կոչերուն մէջ մաղթանք չկար, ո՛չ ալ բարի ճանապարհ, այլ բողո՛ք, դանգա՛տ ու թերեւս անէծք մեր անկարողութեան համար:

Քանի՛ ժամերէ ի վեր ճամբայ ելած էինք և Օսմանիյէ իր նոճիներով և թաւուտ պարտէղներով շատոնց արդէն անհետացած էր վարդագոյն մշուշի մը ետեւ: Միջօրէի արեւը անգամ մըն ալ իր կիզիչ ճառագայթները կ'ուղղէր մեզի:

Մենք կը խորհրդակցէինք մեր ճամբորդութեան ծրագրին վրայ. մտադրած էինք Սիսի մէջ հաւաքուած դրամը բաժնելով էրզրնի բանտարկեալներուն, անմիջապէս ճամբայ ելնել և նոյն իրիկունն իսկ հասնիլ Տէօրթ Եօլ: Մտահոգ էինք միայն մեր բանուր ընելիք այցելութեան մասին, որովհետեւ եթէ դժուարութեան հանդիպէինք և ուշանայինք, ճամբան պիտի մնայինք. էրզրնի մէջ բանտարկեալներէ դատ Հայ չկար. քանք կընէինք գիշերելու Տէօրթ Եօլի մէջ:

Օսմանիյէէն մեկնեցնուա ի վեր դարձեալ ինկանք անապատային ամլութեան մը մէջ. տեղ տեղ միայն եղեգէ շինուած խրճիթներու խումբ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէր: Գաղթական թուրքերու բնակութիւններ էին. արտակարգ թշուառութիւն մը կար այդ գիւղականերուն երեւոյթին մէջ. սեւ, խոշոր գոմէշներ դանդաղաքայլ կը յառաջանան ու ծարաւէ ընդարմացած, կը թուէին: Կիներ անհամար փաթթոցներով զըլուխնին բռնաւորուած, վայրագ և անասնային բան մը ունէին ու իրենց արեւէն ծամածռած դէմքերը տանջուած մարդու արտայայտութիւններ կ'ըստանային: Դիտեցինք նաև որ աղքատութիւնը, չարքաշ կեանքն ու թերեւս զիրենք չարչարող ատելութեան միշտ վառ զգացումը այնքան այլափոխեր, կնոջական յատկանիւնները ջնջեր են իրենց վրայ որ կարելի չէր իրենց տարիքները որոշել. ամենքն ալ խորշումած պառաւի ձեւ ունէին: Խուսափուկ և չիլ նայուածքով կը նայէին մեր սայլին ու խթանը ձեռքերնին կը կենային պահ մը. բայց անմիջապէս գրեթէ Ասիացիի յատուկ անփութութիւնով աւելի ուժգին կը միսէին խթանը խեղճ և հանդարտ կենդանիին մօրթին մէջ, ու կ'անցնէին կ'երթային:

Ամայի', անծառ, անջրգի... հողը կարմրորակ կը դառնար ու ապառաժի պէս էր. զմրուխտի նման կանաչ մողէսներ կը քնանային հողին կուրծքին վրայ ու մեր սայլին ազմուկէն սարսափած սողոսկիկով կ'անհետանային տաքէն բացուած ձեւքերու մէջ: Երբեմն միայն կը նշմարէինք վտիտ և ծարաւի խոտի չիւղեր, որոնք, գլխիկոր և յաճախ հողին փակած, կը չորնային. ու իրենց տեսքը աւելի կը շեշտէր շրջակայ երաշտութիւնը. կարծես թէ ամէն բան, եղեգէ խրճիթները, գեղջկուհիներ, կենդանիները և վտիտ բոյսերը ծածկուած էին մոխիրով:

Վերջապէս ուխտիսի մը պէս երեւցաւ մեզի Էրզին՝ որ իր արտաքին երեւոյթով կը նմանէր Օսմանիյէի. ծառեր ու նոճիներ. մինարէները աւելի բազմաթիւ էին: Զգացինք որ թուրք գիւղաքաղաք մը կը մտնենք: Շուկային մէջ կեցաւ մեր սայլը և մենք շտապեցինք, քիչ մը կազդուրուելէ ետք, կատարել մեր գործը. Բամաղանի մէջ ըլլալով, պաշտօնատուները գոց, պաշտօնեաները քնացած գտանք: Անկարելի էր առանց տեղին կառավարչին արտօնութեան այցելել բանաը, ու հակառակ մեր անձնավստահութեան՝ որ գրեթէ միշտ կը յաջողէր, գուռները փակ մնացին մեր դէմ. մէկ պաշտօնատուէն մէկը վաղելով վերջապէս 2 ժամ ետքը բանտարկեալներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնանք:

Էրզինի հայ բանտարկեալները գրեթէ ամենքն ալ Հաճընցի էին. իրենց մէջ կային փոքր թուով Տէօրթ Եօլցիներ, հոն էին տակաւին Տէր Սահակ քահանան և այն մէկ երկու քաջ երիտասարդները՝ որոնք ինքնապաշտպանութեան գլուխ կեցած էին:

Ոստիկաններու և պահակ զինուորներու ընկերակցութեամբ տարին մեզ բանտին դիմացը: Դուռը գոց էր. պղտիկ բացուածքի մը առաջը կուգային բանտարկեալները՝ մեղ տեսնելու: Այդ բացուածքին մէկ կողմը նստաւ բանտապետը. ճերմակ գգակ մը կը ծածկէր իր ճաղատ գլուխը և վարդագոյն եկրաւի մը հաղիւ թէ կը պարակէր իր խեղանդամ մարմինը. իր հաստ անձեւ ձեռքը զինուած էր դաւաղանով մը. վտիտ դէմքին վրայ իր անհանգիստ և կասկածոտ բիւրբը յարաաւել շարժումի մէջ էին. պեխն ու մօրուքը թափած էին և իր բորոտացած մօրթին վրայ թարախոտ փշտիկներու մէջտեղ հազիւ թէ քանի մը մոխրագոյն մազի թելեր

կը ցցուէին կարճ ու կարծր : Իր դէմը տախտի մը վրայ , ուր քանի մը անկողիններ ղետեղուած էին վրայէ վրայ , ընկողմանած էր պատկառելի ծերունի մը . ճերմակ գգակ մը ունէր նաեւ անիկա իր ամիլուած գլխուն վրայ , որուն մէջ կը ծածկուէին ականջներուն վերի մասերը . փառաւոր ճերմակ մօրուք մը կը ծածկէր կուրծքը . ճիւնափայլ ենթարի մը լայն թեւերով , ծալք ծալք կը պարփակէր իր մարմինը : Ծերունին մէկ ձեռքը բռնած էր սաթէ համրիչ մը և միւսովը դանդաղ ֆէյժով մը նարկիլիկն ծխամորչը կը տանէր շրթունքին : Ատիկա այդ բարձրութենէն երբեմն կը բարեհաճէր իր հեղինակաւոր և լուրջ նայուածքը պտտցնել մեր վրայ : Երբ հարկ կ'ըլլար նարկիլիկն կրակը արծարծել կամ ու է ծառայութիւն ընել , բանտապետը կը փութար մեծ յարգանքով , և իրեն կ'օգնէին երբեմն հոն դրանը քով հսկող զինուորները :

Այդ ծերունին շատ ծանր և ապացուցուած ոճրի մը յանցանքով ամբաստանուած խլամ բանտարկեալ մըն էր :

Տաժանելի էր մեր տեսակցութիւնը բանտարկեալներուն հետ . հակառակ որ դիզուած էին դրանը ետեւ , մէկիկ մէկիկ կը տեսնէինք զիրենք , երբեմն միայն կը լսէինք զիրենք : Թուրք բանտարկեալներ շահագրգռուած մեր երևումէն , կը հրէին կը հրմշտէին ու կ'ուզէին առաջ անցնիլ . մեր խօսակցութիւնը կ'ընդհատէր յանկարծակի պայթող կռիւներով ու միջոց մը անուր հայհոյութիւններ միայն լսելի կ'ըլլային :

Վերջ դնելու համար այդ կացութեան , առաջարկեցինք մեզի ընկերացող ոստիկաններուն որ թոյլ տան և մենք մտնանք բանտ , ինչպէս կ'ընէինք Ատա-նայի մէջ : Այդ ձեւը անյարմար դատուեցաւ՝ նկատու-ղութեան առնելով թուրք բանտարկեալներու զրգրու-

ուած վիճակը . և մեր ստիպումներէն յոգնած , վեր-ջապէս՝ համաձայնեցան մաս առ մաս դուրս հանել հայ բանտարկեալները , մեզմէ խօսք առնելէն ետքը թէ չարաչար չպիտի գործածենք իրենց վստահութիւնը :

Քիչ մը անդին , բանտին դիմաց ակօսներու վրայ նստեցանք : Մեր բանտարկեալները վեց առ վեց եկան մեզի : Հարկադրուած ըլլալով թուրքերէն խօսիլ , չէ-ինք յաշնդեր մեր ամբողջ զգացումները արտայայտելու . բայց կը տեսնէինք անոնց դժբաղտ դէմքերուն վրայ դո՛ւնակութեան ժպիտը . ու ասիկա մեզ լալու չափ կը յուզէր :

Մեր բոլոր տեսակցութիւնը կը կայանար մէկ քա-նի սովորական խօսքերու փոխանակութեան մէջ : Յե-տոյ իրենց բաժին ինկած նպաստը կուտայինք . գրեթէ միշտ կը մերժէին . ցոյց կուտային կամ կը նշանակէին անունը անոնց որոնք իրապէս պէտք ունէին նպաստի , ու կարծես թեւեր առած , ուրախութիւնով դէմքեր-նին պայծառ կը նայէին մեզի անսահման խանդաղա-տանքով : Յուզմունքէն մեր կուրծքերը կուռէին , բա-ռերը թոթովելով կ'արտասանէինք ու սեղմելով իրենց արջ մարդու ձեռքերը՝ հրաժեշտ կ'առնէինք . պահ մը ետքը ուրիշներ կուգային :

Ինչպէս Ատանայի մէջ՝ հոս ալ բանտարկեալներու միակ մտահոգութիւնը իրենց ընտանիքի անդամներուն վիճակն էր . մեզի կը յանձնարարէին ըսել իրենց կիներ-րուն , մայրերուն և քոյրերուն որ մտահոգ չըլլան , թէ իրենք շատ լաւ են բանտին մէջ , բան մը պակաս չէ , ու միայն կարօտով կը տանջուին , բայց համոզուած են նաեւ որ չուտով պիտի արձակուին : Ու այս միտ-թարութիւնները զրկողներուն մէջ կային որ մահուան դատապարտուած էին :

Էրզրինի բանտարկեալներու խուճին մէջն էր այն երիտասարդը որ աւելի ուշ կախաղան պիտի բարձրանար. իր ընկերները կը կարծէին թէ բան մը չի դիտեր ու մեզ զգուշացուցին այդ մասին խօսիլ իրեն հետ. բայց երբ անիկա մեր դէմ եկաւ ու դողափառ յուզումով մը նայեցանք իր գրեթէ պատանեկան երիտասարդութեանը վրայ, անիկա ժպտեցաւ մարտիրոսի և տեսանողի անսահման ժպտով մը.

— Ինչ կրնամք ընել քեզի համար մրմնջեցի, երբ ուրիշներ զբաղած էին անդին միւս բանտարկեալներուն հետ :

— Ոչինչ, պատասխանեց անիկա անլորդով ձայնով. ինծի համար եղած վճիռը անկարելի է բեկանել ապ, ձեր ուժերը պահեցէք միւսները փրկելու համար. աւելորդ է ինծի համար ժամանակ կորսնցնել :

Ուրեմն գիտէ՞ր... սոսկալի բան : Իր թխահեր գլխուն վրայ արեւուն ճաճանչները կը խայտային, աչքերը լեցուն էին կեանքով ու կրակով : Ձեռքերնիս սեղմեց պինդ շարժումով մը ու գրեթէ թեթեւաքայլ հեռացաւ միւսներուն հետ :

Այս երիտասարդը սխալմամբ սպաննած էր Չերքէզ մը որ կուգար Հաճըն՝ Հայերու ինքնապաշտպանութեան համար կարգադրութիւններ ընելու :

Էրզրինի բանտարկեալները մեզ իմացուցին թէ Բայասէն հայ աքսորեալներ պիտի փոխադրեն Կղզի մը. ասոնք խեղճ վիճակի մէջ էին և նպաստի կարօտ. շատեր իրենց յատկացուած դրամական նպաստը մերժած էին այն նպատակով որ անիկա յատկացուի Բայասի բանտարկեալներուն. որպէս զի յաջողէինք հասնիլ աքսորեալներու մեկնումէն առաջ, պէտք էր որ առանց բոպէ մը կորսնցնելու ճամբայ ելնէինք :

Ձիերը յոգնած էին ու կը մեզ քաշքշէին քան թէ կը տանէին : Չորս ժամ ունէինք Տէօրթ Եօլ հասնելու և անկէ ալ Բայաս երկու ժամ, ու պէտք էր նաեւ որ գիշերը Բայասէն դառնայինք Տէօրթ Եօլ, որովհետեւ հոն իջեւանելու ոչ մէկ կարելութիւն կար մեզի համար : Մեր ոսկորները գրեթէ ջախջախուած էին յարատեւ ցնցումներէն ու յոգնութենէ. յուզումէ ալ սպառած էինք, բայց անհամբեր էինք Էրզրինի բանտարկեալներուն շնորհած նպաստը անձամբ տանելու Բայասի բանտարկեալներուն, որովհետեւ համոզուած էինք թէ դրամ չէ որ կը տանէինք անոնց, այլ ընկերական ու եղբայրական խանդավառանք, մեծհոգի ու վերանձն զգացումներ ու մխիթարիչ արիւթիւն... :

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ, սա՛յլապան, ձիերը քշէ՛... :

Սայլապանն ալ շահած էինք. ան ալ կը բաժնէր մեր խանդավառութիւնը, բայց ձիերը դանդաղեցան ու յամեցանք ճամբուն վրայ... : Աւա՛ղ, մեր այնքա՛ն փափաքած այցելութիւնը չպիտի կարենայինք ընել բերդաքաղաքի աքսորեալներուն. որովհետեւ երբ Տէօրթ Եօլ հասանք՝ շատ ուշ էր. ըսին թէ աքսորեալները մեկնած ըլլալու են արդէն, ու հարկադրուեցանք մեր քով եղած դրամը բոսդայով դրկել իրենց :

Էրզրինէն Տէօրթ Եօլ ճամբան չդադրեցաւ գեղեցիկ ըլլալէ. երկար ատեն ծառերու տեսքը կը զովացնէր մեզ. այլ եւս չէինք մտնել արեւէ այրած արտերու մէջ : Ծամբուն երկու կողմէն անտառուտ բլրակներ կը բարձրանային և հեռաւորութիւններու մէջ իրենց կողերուն դիծերը հաճելիօրէն կ'ուրուագծուէին կապոյտ մշուշի մը ետեւէն : Աւելի հեռուն բարձրաբերձ լեռներ կը կանգնէին ու իրենց գագաթները կը կորսուէին եր-

կինքին մէջ . փոքրիկ և ցած թուփեր կը ծածկէին ամէն կողմ՝ գեղեցիկ երանգներու յաջորդութիւն մը ներկայացնելով, և կարմիր մայառներ կուգային մինչև ճամբուն եզերքը, կը դարգարէին ապառաժուտ և ցրցուած մասերը բլուրներուն և արեւին մէջ երբեմն բոցաւառ կը թուէին :

Եւ ահա հեռուն տեսանք նաեւ Միջերկրականի ընդարձակ տարածութիւնը արեւին տակ շողշողուն, և որուն կապոյտ և վէտվէտուն սահմանը կը կորսուէր հորիզոնի զիծին մէջ :

Տէօրթ Եօլ հասած, ժամ մը առաջ բարկ և զգրլխիչ բուրմունք մը զգալի եղաւ . մեր շնչած օդը կարծես հեղձեալ կը թանձրանար հոտաւէտ մասնիկներով, նարնջեղիններն էին : Քանի մը վայրկեան եւս, և ահա մտանք մթին և հոծ կանաչութեանը մէջ նարնջեղին անտառին :

Օրերէ ի վեր մեր պարտասած մարմինը, կարծես, յանկարծ հանգչեցաւ այդ զով և բուրումնաւէտ մթնոլորտին մէջ : Ծառերը շատ խիտ տնկուած էին ու տեղ տեղ հաղիւ թէ երկինքի պատառներ կը տեսնէինք : Նարնջները դեռ տափառ կանանչ, իրենց բոլորակը ցոյց կուտային տերեւներու մէջտեղէն . քաղցր սօսաւիւնը մեղմօրէն օրօրունող ձիւղերուն կը խառնուէր մեր աչքին անտեսանելի ջուրի կարկաչներու հետ . թիթեռնիկներ կ'ոտոտոտէին յետամնաց նարնջածաղիկներու վրայ ու ճամբուն երկու կողմէն կը տարածուէին մշտադաւանդ տեսարաններ : Երկար օրերէ ի վեր, առաջին անգամս ըլլալով մեր անհամբերութիւնը գոհունակութիւնով լեցուն էր . ա՛յնքան սրտաճմիկ, դառն և յուսահատօրէն ընկճող պատմութիւններէ, լացերէ և ողբերէ ետքը հոգեկան անդիմա-

դրելի պահանջք մը ունէինք այդ հերոսական քաղաքը տեսնելու և իրենց խիստ բերնէն լսելու ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւնները : Ու յետոյ Սիւէն ի վեր չէինք հանդիպած զուտ հայկական աւան մը կամ գիւղ մը . հոս վստահ էինք որ մեզ առաջին անգամ դիմաւորողները խոժոռ և կասկածոտ նայուածքով չափաւի նայէին մեր օտարականի երեւոյթին վրայ :

Քաղաք մտած էինք արդէն, բայց ու է կէտէ անկարելի էր մէկ նայուածքով անոր ամբողջութիւնը ընդգրկել . տունները ցրուած ու զրեթէ կորսուած էին նարնջեղին անտառին մէջ . իւրաքանչիւր ընտանիքի սեպականութիւնը կը սահմանուէր վճիռ առուակով մը որ Տէօրթ Եօլի ետեւը բարձրացող լեռներուն կողերէն կը բլխէին և անհամար ձիւղերու բաժնուած կը պլտուաքէին քաղաքին մէջ : Անսահման խաղաղութեան և հանգիստի զգացում մը կ'արտաշնչուէր այդ պատկերներէն . տուններուն փեղկերը գոց էին և լուռ միջոցին մէջ երբեմն կը լսուէր երկար բառալիւնը ընտանի կենդանիի մը . այծեր և ուլիկներ անվրդով կ'արածէին առուակներուն եզերքը բարձրացող խոտերուն մէջ ու մեր անցքին՝ իրենց բարի ու երազուն նայուածքը կը դառնար մեղի ու միջոց մը կ'ընկերանար մեր սալլին :

Շուկային մէջ կեյանք ու անմիջապէս չրջապատուեցանք քաղաքացիներէն : Ուրախութեամբ կ'ընդունէին մեզ և գո՛ր էին հիւրընկալութիւն առաջարկելու իրենց սուրբ և անեղծ մնացած ընտանիքներուն մէջ : Ուրախ էին վրայ եկած խաղաղութեանը համար, սարսափելի աղէտէն ազատուած ըլլալուն համար, ու մեծապէս հպարտ իրենց կատարած ինքնապաշտպանութեան գործով :

Մեր ժամանակներն լուրը կայծակի արագութեամբ հասեր էր ամէն կողմ: Այրերը կը փութային, բարի դա- լուստ կը մաղթէին և ամենուն դէմքին վրայ կը ճա- ճանչէր ինքնագոհութիւնը: Այդ միջոցին վրայ հասաւ տեղին երեւելիներէն մէկը որուն յանձնարարուած էինք նախապէս և որուն տունը հիւր պիտի մնայինք մեր Տէօրթ Եօլ անցուցած օրերու միջոցին:

Նահապետական, հարուստ և ընդարձակ ընտանիք մըն էր անիկա. շատ մը տղաքներ կը խայտային մեր շուրջը և իրենց մէջ թոռներ և նոյն խոյ թոռնորդի- ներ կային: Հարսեր ու նորատի աղջիկներ դադտա- գոյի կուգային կը դիտէին մեզ ու կը փախչէին ժպտ- ակով, մինչ տանը երէց ու այր անդամները կը հիւ- րասիրէին մեզ ընդարձակ սենեակի մը մէջ. ճերմակ և մաքուր սենեակ մը, ձիւնափայլ մետաքսեայ վարա- գոյրներով և Հալէպի ու Դամասկոսի օթոցներով կա- հաւորուած:

Ինչ յետոյ եկաւ նաեւ տանտիրուհին, լաչակով կզակը կապած և հագած լայն և խիտ ծալքերով չը- ջաղգեստ մը: Իր արդուզարդին մէջ հայկական դա-ւառներու յատուկ տարադներու հետքեր կային. այդ պարագան հաճելիօրէն ազդեց մեր արամադրութեանը վրայ:

Իմաստուն և համակրելի կին մըն էր այդ տարեց՝ գրեթէ սլառաւ տանտիրուհին. իր թառամած դէմքը կը կրէր անցեալ գեղեցկութեան մը դեռ չջնջուած հետ- քերը. աչքերը արտայայտիչ էին ու խելքով լեցուն. իր ամէն մէկ խօսքերը կը դարձանքնէին մեզ իրենց լայ- նախոհութեամբ և ողջմտութիւնով: Իր խանդավառու- թիւնն և ուրախութիւնը պատշաճ չափաւորութիւն մը ունէին. բայց երբ կ'ըսէր մեզի որ եթէ թշնամին տասը

անգամ յարձակի քաղաքին վրայ, իրենց կողերէն ծնած ու իրենց կաթովը մնած երիտասարդները տասն անգամ պատնէշին վրայ պիտի ըլլան ու հոն պիտի մեռնին ի հարկին, անսահմանելի հիացումով մը դղրդուած կը զգայինք ինքզինքնիս:

Մինչեւ ընթրիքի ժամը՝ անհամար քալաքացիներ եկան ու գացին, ուշադրութիւնով և զգածուած մտիկ կ'ընէին մեր ականատեսի զարհուրելի պատմութիւն- ները ու ամենուն դէմքերը ծանր տխրութիւնով մը կը մթաղներ: Բայց նորէն անպարտելի եռանդով մը կը խօսէին իրենց ինքնապաշտպանութեան վրայ ու անոր մանրամասնութիւնները պատմած ժամանակին՝ այն օրերուն յուզմունքով, դողով ու արիւթիւնով կը խոսվուէին:

Ընթրիքի սեղանին մասնակցեցան մլայն տանտի- րուհին և տանը այր անդամները. հարսերն ու աղջիկ- ները ոտքի վրայ կը դառնային մեր շուրջը ու իրարու հետ կը մրցէին մեզ հիւրասիրելու համար:

Ընթրիքէն ետքը կրկին հաւաքուեցանք հիւրասը- րահը. տանը ազգականներ ու բարեկամներ եկան տեւ- նելու մեզ: Սենեակին երկու եղերքները երկարող բազ- մոցները դրաւուած էին նորեկներով. աթոռներ և ա- թոռակներ բերուեցան և նոյն խոյ պատանիներ ու տը- ղաքներ ծալապատիկ նստեցան դետինը:

Կատարեալ երեկոյթ մըն էր. հիւրամեծարութիւնը կ'ըլլար տեղին յատուկ բարքերուն համեմատ. արտա- կարգ լըջութիւնով մը գրեթէ խոթողացած էին այրե- րուն դէմքերը. երիտասարդներն ու երիտասարդուհի- ները խօսուտ ակնածանքով մը կը վերաբերուէին տա- րեցներուն հետ. զրեթէ ամենքն ալ հայերէն կը խօ- սէին, թէեւ իրենց ընտանի լեզուն թրքերէնը ըլլար:

դիտեցինք նաեւ որ պառաւանքներուն բարբառը աւելի մաքուր և աւելի հարազատ էր, ինչ որ կը նշանակէր թէ ասկէ մէկ երկու սերունդ առաջ հայերէնը նոյնքան ընտանի էր իրենց: Կիները գեղեցիկ էին ու աղջիկները շնորհալի: սեւ, երազուն աչքեր կը պոպոզային ասդին անդին: սաթի պէս սեւ մազեր գեղեցիկ հիւսքերով կ'ընային կռնակներուն վար և իրենց ճկուն ու բարձր հասակները ներդաշնակ հակումներ ու շարժումներ ունէին: Առհասարակ տօգոյն էին, ու ասիկա հիւսնդագին նրբութիւն մը կուտար իրենց դիմագծերուն: Ատոր պատճառը սա է որ Տէօրթ Եօլցիք նարնջներն սերունդներուն քէն շարունակաբար արեւոյթի պէս են:

Պառաւանքը սքանչելի էին. ոչ մէկ տեղ չէի հանդիպած այդպիսի երեւոյթի. խմաստուն և հեղինակաւոր, կը խօսէին ծանրութեամբ. իրենց ամէն մէկ բառը կը շիռք ունէր: Յեղին մաքուր աւանդութիւններուն ընդունարաններն էին և այդ արի ժողովուրդին հանճարը դրօշմուած էր իրենց պատկառելի ճակատին վրայ: Ամենքն ալ կը կրէին համեմէն տարազը. լայն և խիտ ծալքերով շրջադեղատ, և սեղմուած չիտի մը կը կազմէր իրենց ամբողջ հագուստը: Գլուխնին ծածկած էին կարմիր լաշակով որ ճակատին վրայ բարձր կը կենար ներքեւէն դրուած վարսակալի մը շնորհիւ, որ իր կարգին ծածկուած էր մանր ոսկիներու շաքով մը: Ոսկեդրամներով կազմուած մանեակներ կը տարածուէին կուրծքերնուն վրայ եւ ձոյլ ոսկիէ ապարանջաններ կը ծածկէին իրենց բազուկները:

Պառաւանքը սքանչելի եղած էին նաեւ կռիւի օրերուն. անոնք էին որ կը խրախուսէին քաջերը, կը հեգնէին թոյլերը ու յոգնութենէ եւ քնատութենէ չլատուածները հանելով իրենց անկողիններէն՝ կը դըր-

կէին պատնէշներուն վրայ: Պառաւանքը օգնած էին նաեւ կռուողներուն՝ անոնց ուտեստ եւ պաշար հասցնելով, եւ ծառաւի ահուկի օրերուն մէջ պատրանքներով օրօրած էին յուսահատողներն ու տառապողները:

Մէկ խօսքով Տէօրթ Եօլցի պառաւանքը կենդանի պատմութիւնն էին այդ խումբ մը արի եւ քաջ Հայերուն. իրենցմով բացայայտ էր որ Տէօրթ Եօլցին սեւ քած է ցեղին ամենէն ազնուական մէկ երակէն. ու քանի երթայինք անցեալին մէջ, քանի մօտիկնայինք իրենց սկզբնական աղբիւրին, ա՛յնքան աւելի երեւան պիտի գար իրենց ծագումին հարազատութիւնը:

Գիշերն ամբողջ զբաղեցանք եւ խօսեցանք այժմէութիւն ունեցող հարցերով եւ պատմութիւններով. կը շահգրգռուէին աղբին շահերով եւ ճակատագրով ընդհանրապէս ու Կիլիկիոյ եւ Տէօրթ Եօլի վիճակովը՝ մասնաւորապէս:

Իրենց մէջ կը պատսպարէին 5000 ի չափ արկածեալներ. ոչ մէկ տեղէ նպաստ չէին ստացած: Տէօրթ Եօլ մայրաքաղաք իր կուրծքը բացեր և ընդուներ էր չըրջակայքի այրիներն ու որբերը ու իր սիրազեղ գուրգուրանքով ծածկեր էր անոնց թշուառութիւնը:

Որբերու խնդիրը մեծ վրդովմունք յառաջ բերաւ:

— Մենք որբանոց չենք ուզեր, մենք մեր որբերը կը պահենք, կ'ըսէին խուլ ձայնով մը, զգալով բնագոյն թէ ի՛նչ մեծ անպատեհութիւններ կան որբերը այրիներէն բաժնեկու մէջ:

Կը խնդրէին սակայն որ օգնէինք իրենց՝ դպրոցաւ կան խնդրին մէջ. պիւտճէնին խանդարուած էր: Բայց ամէն գնով և ամէն կարգի դոհողութիւններ յանձն առնելով, կը խոստանային բանալ դպրոցները և դանոնք վարել այսպէս թէ այնպէս:

Տեղին ընթացիկ դործերը անցողակի կերպով մը կը զբաղեցնէին զիրենք ու միշտ կը դառնային մեծ պատահարին վրայ: Հոս այլ եւս դէպքը չէին որակեր աղէս, զուլում բառերով, այլ կ'ըսէին կռիւի օրերուն: Կոն այդ սրահին մէջ ներկաներու հաւանութեան բացառանշութիւներով կէտկիտուած, տանտէրը պատմեց կռիւին մանրամասնութիւնները,

— Ապրիլ 2ին լուսեցաւ որ Քէօփրիւճէք անուն ազարակի մը մէջ 2 հոգի սպաննած են ցորեկ տան: Մինչեւ որ դէպքը հաստատեցինք, շրջակայ ուրիշ ազարակներէ լուր եկաւ թէ Համիտիէն ու Ատանան կը զարնուին: Այս լուրերուն վրայ՝ պատրաստութեանք ու երդում ըրինք որ ամէն մէկս զէնքը ձեռքերնիս պիտի մեռնինք: Հետեւեալ օրը հազարաւոր թշնամիներ պաշարած էին մեզ: Իբրեւ մէկ մարդ՝ Տէօրթ Եօլի բոլոր Հայերը սերտօրէն մըացած՝ կռացան խուժուժ ամբողջին դէմ: տանհինգ օր շարունակ հրացան արձակեցին մեր վրայ: Հայերը գիւղէն դուրս չեկան, և մէկ կողմէ պատնէշները ամրացնելով՝ քաջաբար կռուեցան: Այդ միջոցին առանց ջուրի մնացին. բոլոր քաղաքացիները, ծեր թէ երիտասարդ, պատնէշներու ետեւն էին: Կիներն ու տղաքը թշնամիէն նետուած հրացանի գնդակներուն տակ կ'երթային կռուային, ուստի և զինուորական մթերք կը բերէին: Երկու կիներ, մէկը Տէր Գէորգեան Արիս էֆէնտիին կինը՝ Աննա, և միւսը՝ Այնթապցի վարժուհի Եսթիր, զէնքը ձեռքերնին նոյն խակ կռիւին մասնակցեցան:

Տանհինգ օր ետքը՝ թշնամին յուսահատած էր մեր դիմադրութենէն ու մեր ուժերը սպառած էին ծառէն, երբ էտհէմ անուն հազարապետը և Մըթթըր Բէնըտի միջամտեցին, պաշարողները ետ մղեցին

և ջուրը վերադարձուցին քաղաքին:

Հաշտութիւնը կնքուեցաւ սա հիման վրայ թէ եղածը թիւրիմացութիւն մըն էր, բռնապետութեան վերջին խաղը, որ այլ եւս կրկնուելու հնարաւորութիւն չկար, թէ մեր վնասները պիտի փոխարինուէին. մարդասպանները պիտի պատժուէին, և:

— Ինչպիսի՞ կը հասնին ձեր վնասները, կը հարցընենք:

— Պատնէշը կազմեցինք այնպէս մը որ շրջապատէր ամբողջ քաղաքը, որ ունի 800 տուն. դուրսը մնացին միայն 71 տուն. անոնց բնակիչներն և գոյքերը փոխադրեցինք մեր մէջ և պաշտպանեցինք. բայց տունները այրեցին:

— Ամբողջ կռիւի միջոցին շատ մարդ կորսնցուցի՞ք:

— Շատ քիչ՝ ընդհակառակը. 67 հոգի մեռան ընդամենը, ան ալ պատնէշներէն դուրս:

Միջոց մը լուսթիւն տիրեց, ու ամենքն ալ ամփոփուեցան իրենց մտածումներուն մէջ:

— Շրջակայ գիւղերը նիւթական շատ վնաս տուին, աւելցուց հարուստ ազարակատէր մը. Նաճառլը, Օճաղը, Էօղէրի բոլորովին աւերակ դարձան, տունները այրեցին և նարնջենիները փճացուցին:

— Լսեցինք որ, կ'ըսէ Նաճառլըցի տանուտէր մը. Համիտիէ զարնուած է. Հաճընցի Սարգիս ջարդին մէջէն փախչելով ու քսան անգամ կեանքը վտանգի դրնելով եկաւ Նաճառլը ու պատմեց թէ ինչպէս Համիտիէն Հայերը յանկարծակիի գալով, չէին կրցած պաշտպանուելու ու է փորձ ընել: Նկարագրեց անոնքի աղէտը և հասկցուց թէ անհրաժեշտ էր որ անմիջապէս կազմակերպուէինք...

— Ի՞նչ կտրիճ է ո՛ր, կը բացադանչեն սլառաւները հիացումով, մօրը ու աղդին պարծա՛նք...

— Ի՞նչ եղաւ հիմա, կը հետաքրքրուինք անմիջապէս:

— Զինքը ձերբակալեցին ու մինչեւ հիմա բանտն է...

Ճնշիչ լռութիւն մը կը համբարցնէ ամենքը. իրաւրու երես կը նային՝ կասկածով և տարակոյսով՝ ապաւազային համար:

— Ամբողջ օր մը դիմադրեցինք խուժանին, կը շարունակէ նաճառըցին. բայց վերջապէս տեսնելով որ պիտի յաղթուինք, որոշեցինք գիշերանց փախչիլ Տէօրթ Եօլ: Հոս արդէն մտահոգ եղեր էին մեր վիճակին վրայ ու մեղի օգնութեան համար ղրկեր էին Թօփլամա օղլու հաճի Հասան հարիւրապետը որուն հանգիպեցանք ճամբուն վրայ: Մենք զինուած էինք և պարենաւորուած՝ վառօդով, բարեբաղդարար, որովհետեւ Տէօրթ Եօլ անսխալ հասնելէ առաջ քանի մը անգամ կռուելու ստիպուեցանք ճամբան: Երբ հոս հասանք, կռիւը տաքցած էր. ու մենք ալ մասնակցեցանք ինքնապաշտպանութեան գործին:

— Փառք Աստուծո՛յ, կ'աւելցնէ անանկացած հողատէր մը. մեր վնասները մշայն նիւթական եղան. երբ լսեցինք Ատանայի և ուրիշ վայրերու պատահածները, մեր վիճակը երանելի թուեցաւ մեզի:

Այդ մարդը Օճագլըն էր. Օճագլը Տէօրթ Եօլի հիւսիս արեւմտեան կողմն է: Ապրիլ Զին Դուզու Ուճը կոչուած և Իճատիէ գիւղացի Կրէտացի դաղթականներ յարձակեր էին գիւղին վրայ. Տէօրթ Եօլէն լըսելով յարձակումը, քանի մը կտրիճներ ղրկեր էին ու բոնք անմիջապէս հասնելով, տեղացիներու օգնութեամբ զբաղեցուցեր էին յարձակողները: Անմիջապէս Օ-

ճագլըցիները բացի զէնքէ՝ առանց ուրիշ բան առնելու հաւաքէր էին տղաքն ու կիները և փախելով ապաստաներ Տէօրթ Եօլի մէջ, իսկ Էօզէրի գիւղը հարաւային կողմէն երբ լսեր էին որ Օճագլըները յարձակում կրած և ինքզինքնին պաշտպանելով Տէօրթ Եօլ հասած, եկեր միացեր էին անոնց: Բոլոր այդ անտուն և անտեղ մնացած գիւղացիները թէ՛ կռիւի օրերուն և թէ՛ յաջորդող օրերուն պատսպարան, սնունդ և միտքաւորութիւն գտեր էին Տէօրթ Եօլի մէջ:

Փոխադարձ գորովի և սիրոյ տաք միջոցորտի մը մէջ էինք: Պատմութեան ամէն դադարներուն կիներ իրարու վրայ կը հակէին և զիրար կը մխիթարէին սփոփարար խօսքերով: Տխրութիւնը կարճատեւ էր արդէն ու անիկա վերապահած էին ուրիշ վայրերու աղէտեալներուն: Երբեմն մտաբերելով ու է սոսկալի դրուագ մը, կիները ջերմապէս կ'արտասուէին, բայց իրենց արցունքներուն ետեւէն ժպիտը կը ծագէր, որովհետեւ մէկ դաժան մտածումին կը յաջորդէին քանի մը սրտասնդող ու պանծալի յիշատակներ, ու կռիւի օրերուն պատկանող ամէն մէկ վերջիչումին՝ կը նշմարէինք որ տանը տղաքը, որոնց եկած միացած էին հիւրերուն տղաքը, գլուխնին բարձր բռնած, աչքերնին վառվռուն հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին մեծերուն պատմութեան:

Հակառակ ուրիշ գիւղացիներու նեղմտութեան, որով իրենց սահմանէն անդին պատահած ու է բանով չեն շահագրգռուիր եթէ անմիջական առնչութիւն չունի իրենց ճակատագրին հետ, Տէօրթ Եօլցիները մեծապէս կը հետաքրքրուէին ազգին ընդհանուր խնդիրներով: Հարցումներ մէկը միւսին ետեւէն կը տեղային մեզի. իրենց մտահոգութեան գլխաւոր առարկան մեր մտա-

ւորական և կրթական խնդիրն էր . ծարաւն էին մայրենիի լեզուին ու պարծենալով կը խօսէին զայն . պառաւնեւրը ու տղաքը հայախօս էին արդէն , երիտասարդներն ու տարէյնները մեծ ձիգեր կ'ընէին այդ ուղղութեամբ : Սրտառու էր նաեւ իրենց խանդակաթ հետաքրքրութիւնը Կովկասի հայ բանտարկեալներուն համար . ու մինչ իրենց եղբայրներն ու զաւակները տակաւին բանտն էին էրզլինի մէջ անորոշ ապագայով , իրենց սրտէն բան մը կը գտնային տալու տարբեր բռնապետութեան մը տակ հեծող հեռաւոր և անծանօթ եղբայրներուն :

Տէօրթ Եօլի մէջ աւերակ չունէինք այցելելու . անոր տեղ պարտէզները կային : Առաւօտուն կանուխ եկան այն երիտասարդները որոնց ժամադրութիւն տրւած էինք երթալու և այցելելու համար այն տեղերը՝ ուր ժողովրդական հանձարը յարմար դատած էր պատնէշներ կանգնել :

Անցանք նարնջենիի պարտէզները և քանիցս ոտքերնիս զրինք պզտիկ փայտեայ կամուրջներու վրայ , որոնք ձգուած էին աւերակներուն լայն տեղերը : Փայլուն և սլալդացող գայլախաղներու վրայէն վճիռ ջուրը կը հոսէր մրմնջելով . տեղ տեղ պզտիկ զառիվարէ մը կը թաւալէր և ջուրերը մոլորուելով մացառուտ և ծաղկեալ թուփերուն մէջ՝ կաթիլ կաթիլ կը ցրուէին բարձր խոտերէ կազմուած մարգագետիններու մէջ : Դեղին և կապոյտ ծաղիկներ կը կիտաւորէին այդ ընդարձակ կանանչ տարածութիւնները . երբ ջուրի կաթիլը կ'իջնար գայլախաղի մը վրայ մտիկ կ'ընէինք անոր ընդհատ և պայծառ աղմուկը որ կը կորսուէր հեռզնեմէ աւելի բարձր երգող կարկաչիւններու մէջ : Արեւը կը լուսաւորէր զագաթները հինաւուրց նարնջենիներուն .

անոր ճառագայթները հագիւ թէ կը թափանցէին անտառներու խորութեան մէջ : Երբ հովը շարժէր ծառերը տերեւներու բացուածներէն յանկարծակի սպըռգող բեկբեկ ճառագայթներ կը խաղային գետնին վրայ ու կը մարէին շուտով՝ երերացող շուքերուն մէջ նաւընջենիի ձևերուն :

Տհաս պտուղները պերկամօթի բարկ բուրմունք մը ունէին ու օգը գրեթէ անշնչելի կը դառար , երբ եկանք բացաստանի մը վրայ : Հեռուէն կ'երեւար երկար շարքը պատնէշներուն :

— Անշուշտ պարագլուխներ կային ձեր մէջ՝ կըռիւի օրերուն , կը հարցնէինք մեզ ընկերակցողներուն :

— Գրեթէ ո՛չ , կը պատասխանէ անիկա , մէկ հոգիի և մէկ մարմնի պէս էինք . ղիրար կը հասկնայինք առանց իրարու հետ խօսելու , մէկ գիշերուան մէջ պատնէշները կանգնեցինք . մարդիկ իրենց տունը հիմերէն կը քանդէին ու քարերը կը բերէին . կիները ու տղաքը անգամ կ'աշխատէին մեզի հետ . . . Երբ կռիւը սկսաւ , բնականօրէն խուճեր կազմուեցան . ձեռքերնին գրեթէ զէնք չ'առած մարդիկ առիւծ կտրեր էին . մեր մէջ կային ալեւոր ծերունիներ և անպիս պատանիներ :

— Ինչպէ՞ս ընտրեցիք զերբերը :

— Ատ ալ գրեթէ ինքնաբերաբար եղաւ :

Երիտասարդը պահ մը կը բացատրէ ռազմական կարգ մը մանրամասնութիւններ , որոնցմէ բան չեմք հասկընար : Բայց կը խորհինք թէ ինչպէս առողջ ժողովուրդի մը հանձարը ամենագէտ և ամենակարող է հարկ եղած ատեն :

— Վտանգը մեր հրամանատարն էր , կ'աւելցնէ ուրիշ մը . մեծ ու պզտիկ հաւասար էին և աւետարանական եղբայրութիւն մը կար մեր մէջ . թշնամիներ և

սրբողածներ հաշտուած էին իրարու հետ, որովհետեւ ամէն մէկը իր դրացիին բազուկին կարօտ էր, մէկտեղ կուլային և մէկտեղ կը խնդային...

Աչքերը կը ժպտին սիրելի յիշատակներու, կարծես այն օրը կը փնտռէ:

— Մեր սիրտերը միասին կը դարնէին. կ'աւելցընէ պահ մը ետքը. ու է պատահար ամենքս մէկ կա՛մ կ'ուրախացնէր կա՛մ կը տխրեցնէր: Կը յիշեմ... պաշարման օրերուն էր: Մեր երիտասարդ քահանաներէն մէկը սովորութիւն ունէր, ձին հեծած, պատնէշներու շրջանը ընել օրը քանի մը անգամ. անիկա մեզի հետ կը կըռուէր ու միեւնոյն ատեն կը հսկէր որ տրամադրութիւնները բարձր մնային: Այդ միջոցին թէեւ լսած էինք որ Ատանա և Համիտիէ դարնուած են, բայց մանրամասնութիւններ չկային: Օր մը սուրհանդակ մը հասաւ լեռներէն. արիւնի մէջէ քալելով եկեր էր մեզի. դեռ ոտքերուն փոշին չթօթուած՝ հեւալէն ու հառաչելէն պատմեց քահանային՝ բոլոր տեսածները: Մենք պատնէշներուն առաջը բան մը չէինք լսեր. կը տեսնէինք միայն քահանան իր ձիուն վրայ, արեւին մէջ, ճանքուն վրայ կեցած, որ մեծ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր ծռելով դէպ ի բոկոտն սուրհանդակը: Յանկարծ քահանան շտկուեցաւ ձիուն վրայ. ամէն բան լսած էր և յուզմունքէն խեղդուելով, սկսաւ հեծեծազին արտասուել: Վերարկուին քղանցքովը երեսը ծածկած էր ու աշխարհս մոռցած բոլորովին: Սուրհանդակը հեռացաւ իսկոյն: Ձին սկսաւ շարժիլ յառաջանալ. վարժուած ըլլալով պատնէշներուն շրջանը ընել. գլխիկոր կ'անցնէր բոլոր զինուորականներուն առաջքէն այսպէս քահանան երեսը վերարկուին քղանցքին մէջ ծածկած եւքեք անգամ պատնէշներուն շրջանը ըրաւ ու իր հեծե-

ծանքներէն իմացանք Կիլիկիոյ աղէտին ահաւելի համեմատութիւնը:

— Ձը սարսափեցա՞ք ու չ'ընկճուեցա՞ք այդ յուսահատութենէն:

— Ո՛չ... ընդհակառակը, զայրոյթը մեզ ա՛լ աւելի գրգռեց... միայն ծարաւը...:

Այս՝, ծարաւը Տէօրթ Եօլի պատմութեան ամենէն ցայտուն դրուագն էր. ինն օր ջուրը կտրած էին. բայց վերջի երեք օրերը միայն կատարելապէս առանց ջուրի մնացեր էին. փոքրիկ տղաքը մեռեր էին ահաւելի տանջանքներով ու ամենուն երակներուն մէջ կարծես կրակ վառուած, ջերմէ կ'այրէին ու լեզունին կը չորնար բերանուն մէջ. իրիկուան խոնաութեան կը ցանկային որ իրենց հրատույր և ցամքած մարմինները դովանան. խմեր էին ամէն կարգի ջուրեր. չորցուցեր էին թուհաւոր և գարշահոտ ճահիճները, որոնց կանանչորակ և լպրծուն ջուրը կ'ըսէին թէ « տաք էր արիւնի պէս »:

Երբ յուսահատութիւնը կատարեալ էր, ոմանք դադանի պէս կատղած էին և ոմանք թուլցած ու թառամած բոյսերու պէս: Այդ միջոցին կիները ու աղջիկները կուգային իրենց մօտ, յոյս և հաւատք կը ներշնչէին իրենց, պատրանքներով կ'օրօրէին անոնց անհամբերութիւնը, ու երբեմն նոյն իսկ քանի մը ժամ, քանի մը բոպէ շահելու համար, հեռուներէն կ'անցնէին պարապ դոյլերը ձեռքերնին, որպէս զի կարծեցնել տան թէ ջուր կայ ջուր գտած են...:

Երկար ատեն դեգերեցանք պատնէշներուն երկայնքին որ կը գրկէր բոլոր քաղաքը: Ամէն մէկ քար իր պատմութիւնը ունէր. մարթինիի գնդակներ դուրսի կողմէն քերելով մաշեցուցեր էին անոնցմէ շատերը: Միջոց մը նստեցանք գետինը՝ թաւալած քարի դէգերու

վրայ, ու գրեթէ անխօս նայեցանք մեր շուրջը, սիր-
տերնիս լեցուն այլ և այլ կարգի զգացումներով:

Կաղզուրուած. բարոյապէս և ֆիզիքապէս, հետեւ-
եալ առաւօտուն մեկնեցանք Տէօրթ Եօլէն. մեր հոգիներ-
ըն, սեւն և սուգը քանի մը օր հեռացեր էին, և այդ
քաջ և վերահի մարդոց մէջ նոր ուժ և նոր եռանդ-
առայած, շատ մը զգացումներու հետ անսահման երախ-
տապարտութիւն կար անտարակոյս:

Մինչև քաղաքին սահմանը ընկերայան մեր սայլին
ու հրաժեշտի ողջոյններու մէջ, որ կը զրկէինք իրենց
հեռզհեռէ հեռանալով, թէ՛ արցունք կար թէ ժպիտ.
բայց այդ արցունքը քաղցր և ամուքիչ էր այս անգամ:

Սայլը թաւալելով կ'ը հեռանար Տէօրթ Եօլի այն թաղէն
որ պատնէշներէն դուրս դառնալով աւերման ենթարկ-
ուած էր: Հարկ չկար հարցնելու թէ թշնամի խուժա-
նը մինչև ո՞ւր հասած էր. իրենց հետքերը ձգած էին.
— կացինահար ծառեր, արմատախիլ եղած նարնջենի-
ներ, կոխոտուած պարտէզներ ու ասդին անդին աւ-
ռանձնապէս ցցուած ծառի կմախքներ, որոնց տերեւ-
ները բառական իմաստով ամբողջովին փեթտուած
էին: Աւելի կատարեալ ու արտայայտիչ պատկեր չ'էր
կարելի երեւակայել՝ իր ամբողջութեանը մէջ ըմբռնե-
լու համար այն չարագուշակ մարդակերպերու քանդող
ողին, որով յարձակեր էին խաղաղ բնակչութեան վրայ:

Այս անգամ ալ Համիտիյէ երթալու համար ստիպ-
ուած էինք էրզին հանդիպիլ: Նկատի ունենալով մեր
կարճ ժամանակը, յոյս չունէինք կրկին մեր բանտարկ-

եալները տեսնելու, բայց մեր սովորութեան համեմատ
փորձեցինք ու յաջողեցանք: Կարճ և անբաւական տե-
սակցութեան մը միջոցին էր որ հաղորդեցինք մեր գիտ-
ցածը Բայասի աքսորեալներու մասին ու փոխադար-
ձաբար լսեցինք թէ այդ նոյն աքսորեալներն հաւանա-
կան էր որ հանդիպէինք մեր ճամբուն վրայ:

Ուրեմն աճապարեցինք ճամբայ ելլելու: Զիւրը չէին
քակուած իսկ և մեր սայլը պատրաստ կը սպասէր շու-
կային մէջ: Հազիւ թէ տեղաւորուած էինք, երբ շատ
երիտասարդ և շատ թուխ երիտասարդ մը եկաւ դէպի
մեզ: Թուրք էր. իր սեղանը տալէն ետքը վարանոտ
մնաց պահ մը, և հակառակ մեր հրաւերներուն անկա-
շխօսեցաւ. իր սեւ և համակրելի աչքերը թէ՛ տխուր է-
ին թէ՛ ժպտուն և անոնց ջերմ նայուածքը կը հանգ-
չէր անգամ մը իմ և անգամ մը ընկերուհիս վրայ: Այն
պահուն երբ սայլապանը որ պահ մը հեռացած էր մեզ-
մէ՛ կը վերադառնար, թուրք երիտասարդը հրաժեշտ
առաւ ու հեռացաւ:

— Խօսեցա՞ք իր հետը, հարցուց սայլապանը, երբ
ճամբայ ելած էինք, և զինքը աչքէ հեռացուցած բո-
լորովին:

Իր շարունակական դեգերումներուն մէջ՝ մեր սայ-
լապանը մանրամասնօրէն գիտէր այլ և այլ վայրերու
պատմութիւնները. մեզի հետ կը շահագրգռուէր ու յա-
ճախ մեզի հետ կը պատէր երբ երթայինք աւերակներ
բու վրայ. ու շատ անգամ ինքն էր կ'ամբողջացնէր
արկածեալներուն կցկտուր խօսքերը:

— Այդ տղան Մարաշցի Մէհմէտ անուն երիտասարդ
մըն է, ըսաւ վերջապէս, երբ մեր սայլը անկարելի
ոստումներ ընելով դուրս կ'ելլէր էրզինէն. անորը
բաժը ոչ ոք չէ ըրած:

Մեր հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար պատմեց Էրզրնի դէպքը և Մարաշցի Մէհմէտին դերը :

Զորեքշարթի ժամը 11ին Էրզրնի Միւթէսարըֆը Ասաֆ պէյ հեռադիր կը ստանայ Ստանայէն, որով իմաց կը տրուէր իրեն թէ 24 ժամէ ի վեր ջարդ կար : Անմիջապէս միւթէսարըֆը ղէնք կը բաժնէ թուրք ժողովսէրդին : Հինգշարթի չորս Տէօրթ Եօլցի Հայեր, որոնք պանիր առնելու համար Էրզրն կուգային՝ կը սպանուին ճանքուն վրայ : Այն ատեն երկու միւսլիմաններ՝ սապրզ Միւթթի և Մուսա էֆէնտի կը հաւաքեն Էրզրն գըտնուող 200ի չափ Հայերը, կը տեղաւորեցնեն զանոնք խանի մը մէջ և իրենք կը պաշտպանեն խուժանին յարձակումներուն դէմ : Հետզհետէ պաշտպանութիւնը կը դժուարանայ. զինուած ամբոխը կատաղութեամբ կուգայ կեալուհներուն վրայ, ի դուր քանի մը հօճաներ կուգան կը միանան վերը յիշուած թուրքերուն : Այն ատեն ճարահատ, հազար հարքի դիմելով և կեանքերնին վտանգելով կը փոխադրեն Հայերը խանէն բանաւուր կ'ամբոյսնեն զիրենք բանտին մէջ, թէեւ աւելի ապահով : Հայերը կը գրկուին դուրսի հետ ու և է յարաբերութիւն ունենալէ : Խուժանը օրերով կը պաշարէ զիրենք և համբերութեամբ կը սպասէ այն րոպէին երբ անօթութիւնը պիտի հարկադրէր Հայերը՝ իրենց ամբողջ դուրս ելլելու : Եւ իրաւամբ կեանքը կը սկսի անկարելի դառնալ պաշարեալներուն համար. նոյն իսկ թուրքեր չեն համարձակիր իրենց շրջանակին մէջ մտնել և պաշարեալներուն տակ պարէն հասցնել Հայերուն : Այդ պահուն է որ Էրզրնի թրքաքնակ աւանին մէջ Մէհմէտին խիղճը կ'արթնայ, և այդ քսանամեայ երիտասարդը անխոնջ եռանդով եւ ոտնահարելով մահուան վտանգը, օրուան գրեթէ ամէն ժամերուն՝ ու

տեստ կը հասցնէ Հայերուն : Երբ պաշարեալներուն գըրպանի դրամը կը սպառի, այն ատեն նոյն իսկ ինքը կը տրամադրէ հինդ ոսկի, միակ խնայողութիւնը որ ըրած էր երկու երեք տարիէ ի վեր՝ աշխատելով ճարտարապետ Կիրակոս ուստային քով :

Էրզրնցի 200 Հայեր, մեծ մասը պանդուխտ, իրենց կեանքը կը պարտին այդ դեռահաս թուրք երիտասարդին :

Երբ սայլապանը իր պատմութիւնը աւարտեց, բաւական հեռու էինք արդէն Էրզրնէն. մեր սիրտերը ուղղուած էին նոր տեսակ զգացումով մը. յուզմունքով էր որ կը մտաբերէի Մարաշցի Մէհմէտին առեղծուածային եւ խաղաղ եւ համակրելի նայուածքը :

Ինչ ճաճանչ էր ատ թշնամիին մթադնած խղճմբտանքին մէջ. ո՛ւր էր աղբիւրը այդ լոյսին՝ որ դրդած էր Մէհմէտները անջատուիլ խուժանին զանդուածային անդիտակցութենէն ու անոր խորտակող եւ քանդող ուժին դէմ կանգնիլ առանձինն ու յաղթական դառնալ . . . :

Այս սիրտիարար մտածումներով օրօրուած կը յաւաքանայինք ճանքուն վրայ, երբ հեռաւոր կայան մը նշմարեցինք : Ամբողջ կարաւան մը կանգ առած էր. թուրք և հայ բանտարկեալներն էին անտարակոյս, որովհետեւ զինուած եւ ձիաւոր զօրքերու շարքը շատ յատկանշական էր :

Մեր ճամբան ոգեւորուած էր անցնողներով. փաթթոցաւոր հօճաներ ձիու կամ էշու վրայ հեծած կ'արտորային. հեռուներէն, թշուառ եւ տխրատեսիլ գիւղականներէն, թուրք կիներ ջնցոտիներով ծածկուած կուգային կը շարուէին ճամբուն վրայ, կարաւանին անցքին, տեսնելու համար իրենց բանտարկեալները :

տեղ տեղ խուճեր կը կաղմուէին, բայց ոստիկան զինուորները անմիջապէս որ կը նշմարէին ռնիկա, կը փութային և կը ցրուէին զանոնք:

Մեր դէմ կը տարածուէր ընդարձակ թատերալայր մը. ու թէև հեռաւորութեան պատճառաւ բան մը չէինք լսեր, կը տեսնայինք ու կը հասկնայինք մանաւանդ շատ բաներ:

Մեր միակ մտահոգութիւնը՝ մեր բանտարկեալներուն մերձեցնալն էր. չէինք գիտեր թէ զրկուած դրամը հասած էր իրենց և թէ վարձած էին սայլ, թէ ոչ քաշելով կ'ընկերանային կարաւանին: Մեր սայլապանին հետ համաձայնելով՝ շեղեցանք ճամբէն և ուղղուեցանք բանտարկեալներուն վրայ:

Անոնք կը պատրաստուէին մեկնելու և փութով կը տեղաւորուէին սայլերու մէջ: Հրացանը ուսերնին՝ ձիաւոր զինուորներ շարքը կը մանէին: Քանի կը մօտենայինք կը նշմարէինք չարագուշակ դէմքեր ոճրի յիշատակով մոլորուած նայուածքներ, դեւի ու հրէշի դիմակներ. մարդկութիւնը կարծես զղուանքով իր գրկէն դուրս փոխած էր այդ ահաւոր հրէշները, որոնց ամէն մէկուն խղճմտանքը ծանրաբեռնուած էր անլուր ոճիրներով: Իրենց դէմքը սարսափի և նողկանքի զգացուցումէն անմիջապէս ետքը, գերազոյն գթութիւն մը կը ներշնչէր: Ու մենք մեր բնազդին խորերէն այդ զգացումով դղրդուած էինք: Դժբախտ էին անտարակոյս այդ քսամանի արարածները որոնց երեսները կարծես երբէք արեւէն չ'էր լուսաւորուած, ա'յնքան խաւարային բան մը ունէին, դժբախտ էին այդ ձեռքերը որոնք քանգել և ոճիր գործել միայն գիտէին այդ տափակ և խուսափուկ ճակատները, որոնք չէին բարձրանար մարդավայել խրոխտութեամբ, այդ աչքերը որոնք

մոլեռանդային պատկերներով լեցուն էին, և որոնք չէին ճանչնար արցունքին բարերար և ամօքիչ քաղցրութիւնը:

Ուր էին մերիները, գրեթէ կարօտ ունէինք այդ բանտարկեալներու շարքին մէջ տեսնել խաղաղ, մտամոլի և լուրջ դէմքերը հայ բանտարկեալներուն: Երբ կարաւանին քով հասանք, ամենքն ալ սայլերուն մէջ էին ու ծածկուած՝ մոմլաթէ վարագոյրներու ներքեւ, միայն իրենց թիկունքը կը տեսնէինք, ու թէև բոլորովին անկարելի էր յարաբերութեան մէջ մտնել մեր բանտարկեալներուն հետ, հսկող չալուշէն իմացանք թէ բոլորն ալ սայլ ունէին, և թէ մեր զրկած դրամը ժամանակին հասած էր իրենց:

Աւելի հանգստացած, շարունակեցինք մեր ճամբան քիչ մը հեռուէն, բայց մեր արագութիւնը յարմարցնելով կարաւանին դնացքին:

— Ուր են մերիները... կ'ըսէինք ամէն րոպէ ու սայլերը ծածկող վարագոյրներուն ընդմէջէն կը ջանաջինք ճանչնալ զիրենք:

— Ահաւասի'կ, ըսաւ յանկարծ ճամբու ընկերուհիս, մերիները դիւրին է որոշել, ամենքն ալ շղթայակապ են... Ամենքն ա'լ, այո՛. նոյն իսկ խեղճուկ քահանայ մը. ու մինչ թուրք բանտարկեալները ազատ էին իրենց շարժումներուն մէջ, Հայերը խստութեամբ կապուած են շղթաներով:

Աւելի չարագուշակ պատկեր չ'էր կարելի երեւակայել. սայլին մէջ հայ բանտարկեալները նստած էին երկու շարքի վրայ և շղթայ մը մէկ ծայրէն միւսը կ'երկարէր կապելով իւրաքանչիւրին թեւերը ետեւէն. այնպէս որ եթէ իջնէին՝ միասին պիտի իջնէին, եթէ

մէկը ուզէր շարժիլ՝ ամենքն ալ հարկադրուած էին քաշքշուիլ այդ ուղղութեամբ։ Կային նաեւ առանձին շղթայակապ հայ բանտարկեալներ՝ որոնք նստած էին թուրք բանտարկեալներու սայլին մէջ. այս վերջինները ազատ բնականաբար ունէ շղթայէ։

Այս լիբը անարդարութիւնը մեզ ըմբոստացուց մա- նաւանդ որ զգայով մեր ներկայութիւնը մարտիրոսի եւ զոհի տոգոյն դէմքեր կը տանէին եւ իրենց աչքե- րով մեզի կը փնտռէին։ Մինչեւ այն տեղ որ մեր ճամ- քաները բաժնուեցան, ամէն ջանք ըրինք մեր անխրաւ- ուած բանտարկեալներու աչքին տակ ըլլալու եւ զոնէ մեր ներկայութեամբ մեր անխօս, բայց շատ զեղուն սրտակցութեամբ ամօքելու իրենց տաժանելի ճամբորդ- րութիւնն եւ հոգեկան տրամադրութիւնները։

Անմիջապէս որ հարկադրուեցանք բաժնիլ բան- տարկեալներէն, ինկանք մթին ակրութեան մը մէջ. մեր պահ մը առաջուան ուշադիր եւ լարուած հակողու- թեան յաջորդեց հոգեկան անհուն խոնջէնք մը. սպա- ռած էինք. երկար ստեն սայլը տարու մեզ, մինչ մեր գիտակցութիւնը քնած վիճակի մը մէջ կը տարտամէր...

— Սպաննեցի՛ն, սպաննեցին ու ազատուողները շղթայի զարկին, դիմադրողները կախեցին... փախինք փախինք... հոգերդ առնեմ, այս երկրի արեւը սեւ- ցած է մեզի համար...։

Երբ մեր սայլը տեսեր էին, Համիտիէ դիւղաքաղա- քէն մեզ դիմաւորելու եկեր էին մէկ քանի այրիներ որոնք աս խօսքերով ողջունեցին մեր գալուստը։

Դարձեալ աւերակներ... մեր ճամբորդութեան վերջին հանգրուանն էր Համիտիէ ու ճշմարտապէս ան-

կարող այլ եւս տառապելու։ Զղադրգուած դիւրադ- գածութիւն մը մեզ կը տանջէր. ոչ միայն մեր ար- ցունքները չէինք կրնար զսպել, այլ նաեւ կը հեկե- կայինք աղու պէս, ու արկածեալները տեսնելով մեր հիւանդագին վիճակը, յանկարծ կը լռէին ու կը հե- ռանային։

Դեռ սայլէն չ'իջած, որոշեցինք չմնալ Համիտիէ, և մեկնիլ անմիջապէս դէպ ի Ատանա։ Խուլ, անկապ, հե- ծեծագին աղաղակներ կը գոռային մտքիս մէջ ու յանկած շրթուքիս վրայ կուգային — փախչի՛նք... հոգերնիդ առնեմ, արեւը սեւցած է մեզի համար, օգ- նութիւն, օգնութիւն...։

Մեր սայլը կը թաւալէր այդ բոպէին աւերակ դար- ձած թաղերու մէջ։ Կը տեսնէինք դարձեալ անխառն ոսկորներ, արիւնի սեւցած հետքեր, պատառատու եւ խանձած քուրջեր. ասդին անդին դիակներ կամ մարդ- կային բեկորներ յամբօրէն տարրալուծուելով արեւին տակ՝ իրենց ներսութիւնը կ'արտաշնչէին, եւ օթակէզ օդը բոլորովին անշնչելի կը դարձնէին։

Մեր սայլը կեցաւ աւերակներու մէջ։ Ասդիէն ան- դիէն ցցուող ուրուականային դէմքեր, այրիներ եւ որ- քեր խուժեցին մեր վրայ։ Ղար թէրդիին տանը մոխիր- ներուն առաջն էին 100է աւելի Հայեր, կիներ եւ տղաքներ որ մինչեւ առաւօտ դիմադրեր էին։ Բայց նենգաւոր թշնամին դիւրաւառ նիւթերով ծոգեւէ հա- քը տունը կրակի տուեր էր դայն. ամենքն ալ այրեր էին, իսկ փախողներն ալ հրացանի գողակով դար- նուած էին։ Հիմա այդ ոգորումի, այդ արհաւիր ու գեւարի ժամերէն իբրեւ յիշատակ՝ մեր դէմ կը պար- ղուէր ընդարձակ աւերակ մը։ Հովը բարձրացնելով գետնի փոշին, մոխրակոյտեր կազմած էր, որոնք

ճերմակ եւ փալիւռն էին մարդկային ոսկորներու մոխիրով... :

Այդ տանը աւերակներէն անդին՝ յաջորդաբար կը պարզուէին ուրիշ հրդեհնուած տուներու աւերակներ. մոխիր... մոխիր... արեւը շեշտակի կ'իջնար այդ յուսահատութեան դաշտին վրայ կարծես առանց տաք-ցընելու, որովհետեւ մահասարսուռ ցրտութիւն մը կը բարձրանար գետնէն ու կը դողայինք, սարսափելի կը դողայինք... :

Մեր ետեւը բնութիւնը իր ամենէն դեղածիծաղ երեւոյթներէն մէկը կը պարզէր. գետը կը ճեղքէր բոյսերով. եւ պուրակներով բեռնաւոր ափունքը ու անբիծ երկնքին տակ վճիտ եւ կապոյտ կը սողար տաքածուելով, կամարակապ եւ հնամենի կամուրջ մը սկերծ-օրէն կը ձգուէր գետին վրայ :

Բայց մենք կը նայէինք առանց տեսնելու, աշխարհս սեւցած էր նորէն մեզի համար ու մահուան ստուերին մէջ էինք, ուրուականային դէմքերը այրի-ներուն կը հեռանային, կը կորսուէին հետզհետէ մոխ-րակոյտերու կամ ասդին անդին կանգուն մնացած պուտերուն ետեւ :

Սայլը խլրտեցաւ ու ճամբայ պիտի ելլէինք : Անդամ մ'լն ալ մեր նայուածքը յառեցինք Ղար թէրզիի տանը մոխիրներուն երբ այդ պահուն խելագարուած այրի մը կառչելով մեր սայլին, կ'ըսէր ողբաղին ձայնով մը... :

— Ծծկեր տղաք ալ կայի'ն... ու անոնք կը ճչեն, բոլոր գիշերը կը ճչեն :

Գլուխը շարժեց ու պահ մը մնաց՝ կարծես մըտածու մ'մը փնտռելով, իր թուլցած շրթունքնե-րէն լորձունքը կ'երկարէր մինչեւ կուրծքը. միջոց մը ահաւոր քրքիշ մը օդը թնդացուց, բայց գրեթէ անմի-

ջապէս իր արցունքոտ եւ ցաւագին աչքերը տխրեցան ու աւելի մեղմ ձայնով մըմնջեց .

— Օրօր կ'ըսեմ իրենց, բոլոր գիշերը, բայց կը ճչնն, հոգերդ առնեմ, կը ճչնն... :

Սայլապանին մտրակը շաչեց ձիւրուն գլխուն վրայ, ու կը հեռանայինք, կը փախէինք գրեթէ : Նրկու ժամու չափ պէտք է ձիւրը հանգչին, որպէս զի կարենայինք մեկնիլ. ոչ մէկ կերպով մեզի համար կարելի չէր այդ գիշերը աւերակներու մէջ անցընել եւ հալառակ սայլա-պանին դժկամակութիւններուն պնդեցինք : Առաւօ-տուն մեկնէր էինք Տէօրթ Նօլէն եւ գիշերը կ'ուզէինք Ատանա ըլլալ :

— Այսպէս ճամբորդ չեմ ունեցած մինչեւ հիմա, կը գտնդատէր սայլապանը... :

— Այսպէս ճամբորդ երանի' թէ այլ եւս չունենաս, պատասխանեցինք իրեն, ու յորդորեցինք որ համակեր-պի մեր որոշումին :

Այդ երկու ժամը անցուցինք Սապաթիէ անուն ֆրանսացի ընտանիքին քով որ նախախնամութիւնը դարձեր էր Համիտիէի այրիներուն : Այդ ընտանիքը իր տանը մէջ ապաստան տուած էր 1000ի չափ արկածեալ կիներու եւ տղաքներու որոնց մէջ միայն 7 այրեր կային. կասկածի եւ սարսափի բոլոր օրերուն ոչ միայն իրենց եռագոյն դրօշակին տակ պաշտպանիւր էին խե-լացնոր եւ սարսափաւոր փախստականները այլ եւ սը-նունդ եւ հագուստ հայթայթիւր էին անոնց :

Քաղաքավարական ձեւերէն անմիջապէս ետքը երբ մենք ինքզինքնիս ծանօթացուցինք, Տիկինը սկսաւ խօսիլ դէպքին մասին : Համիտիէի մէջ մեռած էին զէնքէ եւ հուրէ 800 հոգի, 300ը դրսեցի : Թշնամին անգը-թուլիւնը չէր դադարած սոսկում եւ զարուբանք պատ-

ճառել է այդ արհամարացիներուն . իրենք ականատես եղած էին եւ ինչ որ կը պատմէին մեզի՝ տաք եւ բախտուն իրականութիւնն էր :

— Թուղթի վրայ գրուած պատմութիւնն է՝ առիկա, կ'ըսէ տիկինը, մեր աչքերովը տեսած ու մեր ազանջներովը լսած ենք :

Չորեքշաբթի օրը Համիտյէի Հայ հասարակութիւնը եկեղեցին էր ու քարոզ մտիկ կ'ընէր, երբ խալամ մը կուգայ և քահանային կ'ըսէ թէ կառավարչատունէն զինքը կը խնդրեն անմիջապէս: Ժողովուրդը պահ մը շփոթած կը մնայ, յետոյ կը ցրուի: Այդ նոյն միջոցին կառավարչատան մէջ Հայ պաշտօնեայ մը, Կիրակոս Էֆէնտի, կը տեսնէ որ հեռագիր մը հասած է: Կ'ուզէ տեղեկանալ. բայց զինքը կը հեռացնեն ըսելով որ իրեն վերաբերութիւն չունի: Հայ պաշտօնեան երբ կը տեսնէ որ Թուրքերը կը հաւաքուին, կը կարգան ու կը բորբոքին, կը մեկնի պաշտօնատեղիէն և կը փութայ հասարակութեան խմացնել իր կատկածները: Հայերը խանութները կը գոցեն և տեղ տեղ կը հաւաքուին խորհրդակցելու համար: Կատկածը ամենուն սրտերուն մէջ է, բայց շատերը չեն հաւատար որ մեծ աղէտ մը կրնայ պատահիլ: Նոյն միջոցին իսկ հրացանաձգութիւնը կը սկսի և կը տեսէ մինչեւ իրիկուն անընդհատ: Կը յարձակին դեռ չի գոցուած Հայ խանութներու վրայ ու կը սպաննեն և կը թալկեն, կը խորտակեն գոցուածները և տէրերը կը փնտռեն դարձելու համար: Երբ մութը կը սկսի, խուժանը կը մըտնայ Հայ թաղերը եւ տունները կը հրդեհէ: Շատեր չուզելով կրակի մէջ մեռնիլ, հրացանէ կը դարնուին: Տեղ տեղ թշնամիները զխմադրութեան հանդիպելով ա'լ աւելի կը կատղին ու նշմարելով տեղացիներէն ոմանց

արծարծուեցաւ. ամենուն դէմքերը ցաւի և վիշտի այնպիսի արտայայտութիւններ ունէին որ դեռ զիրենք չլսած՝ կը փղձկէինք:

— Ինչպէ՛ք մայրական սիրտեր վիրաւորուած են, ափսո՛ս, կըսէր յոյն տիկինը, գլուխը շարժելով:

Կիրակոս էֆէնտիին կինը հեկեկալով կը պատմէր.

— Տան մը մէջ ապաստանած էինք 40-50 հոգի: Երկտասարդները դիմադրեցին, բայց ի զուր: Թշնամիները ամէն կողմէ կը բղխէին և անթիւ էին: Վերջապէս կրակի տուին. երեք զաւակներս ալ զարկին. ամէն մէկ քայլիս երեքէն մէկը ինկած կը տեսնէի: Տըղոցս դիակները մնացին ճամբուն վրայ ու զիս նուազած Սապաթիէ ընտանիքին քով բերին: Էֆէնտիս այլ եւս չտեսայ:

— Ես չնուաղեցայ, կը պատասխանէ ուրիշ մը. ցաւէս քարացած կը նայէի սպաննուած զաւակներուս վրայ ու չէի հասկնար. անոնց կտոր կտոր եղած մարմինները, լճացած արիւնը զիս չէին արթնցներ. կը տեսնէի, բայց չէի հասկնար ու կը կարծէի թէ ինչ որ եղաւ, հիմալ չէ որ եղաւ, այլ հեռաւոր և ինծի հետ կապ չունեցող բան մըն է: Բայց մէկէն կարծես ձեռք մը խառնեց սիրտս, և պօռալով ու աղաղակելով սկսայ փախչիլ...:

Կինը գլուխը բարձրացուց և իր զարհուրած աչքերը սեւեռեց մեղի. կը տանջուէր իր զգացածը չկընալ բացատրելուն համար, և ձեռքերովը կուրծքը կը բզբռէր: Շատ դժուարաւ վերջ ի վերջոյ թոթովեց.

— Զաւակներէս չէ որ կը փախչէի, այլ ցաւէս, կսկիծէս... իմ արիւնոտած սրտէս...

— Վա՛յը գլխուդ, ի՞նչպէս ապրեցար, կը հառաչեն ուրիշ նոյնքան սգաւոր կիներ...

— Մեր ապրիլը անէծք մըն է... պատասխանեց երէտասարդ կին մը. ամէն օր քանի մը անգամ կը մեռնինք՝ միտքերնիս բերելով եղածները ու տեսնելով մեր սիրելիներուն ոճրագործները: Ամենքն ալ մեղի ծանօթ էին, անունով կը ճանչնային, ու դիակները քննելով կը հասկնային թէ ո՞րոնք սպաննուած չեն և կը սպասէին որ երեւան գան: Մէկ տղաս զո՛հ տուի, բայց միւսը աղատեցաւ՝ հոս փախչելով: Տասը օր զիս չարչրեցին գալով և ողջ մնացած թղաս ուղեւոր:

— Ո՛ւր է հիմա աղադ, հարցուցին իրեն օտար տիկինները...

Կինը ձեռքովը տարտամ հեռաւորութիւն մը ցուցուց և չպատասխանեց:

— Ինը տարեկան մանչ մըն է, ըսաւ Տիկին Սապաթիէ. սարսափէն ցաւադար դարձած է գրեթէ. այն օրէն ի վեր կը վախնայ լոյս տեղ երեւան գալու և կը ծածկուի մութ անկիւններու մէջ. իսկ երբ ու է մարդ մօտիկնայ իրեն, բոլոր մարմնովը կը դողդղայ, անհաւատալի կերպով կը դողդղայ...

— Զեռքը ձեռքիս մէջ սպաննեցին իմ եւորո՛ւս, կը գոչէ ուրիշ կին մը արտասուելով. ամենքն ալ մեռած էին ու ես ու վերջին տղաս մնացած էինք: Դեռ պղտիկ էր, հաղիւ տասը տարեկան. արիւնով թաթխուած էի, բայց չէի գիտեր թէ ի՞մ, թէ զաւակներուս արիւնն էր որ ժայթքած էր վրաս: Երբ տանը մէջ բոլոր ձայները մարեցան, ոճրագործներէն մէկը դէպ ի մեղ եկաւ. ձեռքի կացինը մինչեւ կոթը կարմըրած էր արիւնով:

— Մէկ հասոս մնաց, խնայէ՛, ըսի:

— Աղջի՞կ է, հարցուց:

Քօղս վերցուցի ու ծածկեցի տղուս գլուխը:

— Այո՛, ըսի, աղջիկ է :

Միջոց մը կեցաւ . աչքերը վարանելով կը նայէին մէյ մը ինծի, մէյմը մանչուս, որուն ձեռքը կը դողար ձեռքիս մէջ : Յանկարծ ծռեցաւ, քլանցքը բարձրացուց, հաստաւոց սեռը, ու կացինի մէկ հարուածով սպաննեց . . . :

Դժնդակ լուութիւն մը յաջորդեց այս խօսքերուն . բոլոր ներկաներուն աչքերը ապակիի պէս կը վառէին . տենդով ու զայրոյթով հրահրուած էինք ու արտասուքը կը պտտէր մեր բիբերուն վրայ :

Ո՛ւր էին մեր մխիթարութեան և հաշտութեան խօսքերը որ արտասանելու համար եկած էինք այս տարաբաղդներուն մէջ : Ո՛ւր էր այն հոգեկան խաղաղութիւնը որ կը սպասէին մեզմէ . մենք չէինք որ կը խօսէինք, այլ արկածեալ ժողովուրդը, որուն հաւաքական իմաստութիւնը կ'արտայայտէր կոյր սպառաւ մը՝ պատգամի պէս խօսելով այդ մեռելական լուութեան մէջ .

— Նեղ օրիդ երբ գլուխդ քարին զարնես, քարէն արցունք կ'ելլայ, բայց Տիւսմանէն մերհամեք չ'ելլար :

Նոյն պահուն լսեցինք հեռուէն խելադար այրիին օրօրը որ կը մօտիկնար հետզհետէ . . . :

Ամենքն ալ յիշեցին իր խօսքերը ու սկսան հեկեկալով արտասուել : Արկածեալներուն հետ կ'արտասուէինք ոչ միայն մենք, այլ նաեւ փրանսացի և օտարական կիները . . . և նշմարեցինք որ յոյն մայրը իր արտասուածքով դէմքը մեզի դարձուցած կարծես կը զարմանար որ լսելով ու տեսնելով բոլոր այս բաները, դեռ կ'ապրէինք, դեռ կը յաջողէինք կանգուն մնալ :

Հակառակ Սապաթիէ ընտանիքին ստիպումներուն,

հակառակ տեղացիներու աղդարարութեանց, յամառեցանք մեր որոշումին վրայ, ու նոյն օրը իսկ ճամբայ ելանք :

Բոլոր գիշերը պիտի ճամբորդէինք, բայց ի՛նչ փոյթ . . . կը յուսայինք ֆիզիքական արտակարգ յոգնութիւնով թմրեցնել մեր հոգեկան գրգռուած վիճակը, ու մոռնալ, մոռնալ, մոռնալ . . . :

Սայլը անցաւ շուկային մէջէն ուր կրպակներու առջևը ոճիրով ամբաստանուած մարդիկ ցած աթոռակներու վրայ նստած՝ հանդարտօրէն նարկիլի կը ծխէին : Վերջալոյսը կը ծանուցուէր արեւադոյն ամպերով ուրոնք կը սաւառնէին երկնակամարին վրայ : Մենք չէինք խօսեր իրարու հետ ու կը նայէինք ոճրագործներուն : Թուրք տղեկ մը անցնելով մեր մօտէն, հայհոյութիւն մը ուղղեց մեզի . . . ուրիշներ ծիծաղելով պատասխանեցին . ոսյլը աւելի արագ անցաւ ու մեր ետեւը անհետացաւ Համիտիէն իր աւերակներով ու իր անսպառիժ մնացած ոճրագործներով :

Գիշերը կ'իջնէր հետզհետէ, ու մեր շուրջը ամալութիւնն ա՛լ աւելի զգալի կը դառնար :

Գաղջ խոնաւութիւն մը կը պարուրէր մեզ, ու լուութիւնը այնքա՛ն կատարեալ էր որ մեր սայլին աղմուկին արձագանքը կը լսէինք : Աստղադարդ երկինքը աղօտ լոյս մը կը մաղէր միջոցին մէջ որով կը նշմարէինք մութի հետզհետէ սեւ խաւերու ետեւէն հնամենի բերդի մը աւերակները :

Մինչեւ կէս գիշեր, մինչեւ Միսիս, ուր հարկադրուեցանք կանգ առնել երկու ժամու չափ, խորհեցայ եւ մտաբերեցի մեր ճամբորդութեան միջոցին տեսած ու լսած դէպքերս ու պատկերներս : Մտքիս մէջ եր-

բեմն այս, երբեմն այն դրուազը կը ներկայանար իրականութեան ուժգնութեամբը: Սիրտս կ'այրէր. անմխիթարելի ցաւով. ու այդ ցաւին մէջ խոնարհութիւն կար, լմբոստութիւն կար, ու երբեմն ալ գոռոզութիւն:

Իմ կոխոտուած ու արիւնոտած ցեղիս ձայնը կ'երգէր երակներուս մէջ գոռ եղանակներով. թշնամիին դիտաւորութիւնները անգամ մըն ալ ապարդիւն եղեր էին ու կը զգայի, հակառակ մեր ականատեսի յուսահատօրէն տխուր տպաւորութիւններուն, թէ անմահ եւ անքակտելի բան մը, ցեղին հանճարը, խուսափած էր ոճրագործներու տապարներէն, դանակներէն, հրացաններէն ու անոնց վառած խարոյկներէն:

Բո՛ւն թշնամին, խաւարի ոգին, դարաւոր ախոյեանը մեր Արիականի լուսատենջ եւ խաղաղաւետ ձրգտումներուն, քանդող եւ աւերող ուրական, դատապարտուած էր անկարող դառնալու մեր յարաբողբօջ կենսականութեան դէմ: Ու այս զգացումը կը սաւառնէր բոլոր աւերակներուն վրայ, կ'արտացոլար նահատակներու մոխիրներէն, ուրուականային եւ մոլար երեւոյթներէն այրիներուն, կը ճաճանչէր որբերու աչքերուն մէջ, եւ անխկա կար մանկական հոգիներու անդիտակցութեան խորը, ինչպէս կոտորուած ու եղծուած համայնքի մը մնացորդներուն հոգեբանութեան մէջ:

Ու ասիկա ցեղին վրէժն էր...:

Յաղթական մտածումս կը սայթաքէր սակայն երբեմն իր ուղիղ ժայթքումէն, կը մոլորուէր մանրամասնութիւններու մէջ. սարսափը ու զարհուրանքը կը պատէին զիս... մղձաւանջային տեսիլներ կ'անցնէին

արագ արագ յիշողութեանս մէջէն, ու խեղճ սիրտս կը բաբախէր անկանոն ուժգնութեամբ մը:

Սայլը կ'երթար մութին մէջ ու երկուքս ալ թէեւ արթուն՝ չէինք խօսեր իրարու հետ ու կը հետեւէինք մեր առանձին մտածումներուն: Գիշերը հետզհետէ աւելի խոնաւ՝ գրեթէ կը ցրտանար, ու մենք կը դողայինք մեր վերարկունքներուն տակը...:

— Աշխարհս սեւնայ ու այլ եւս բան չտեսնե՛նք...

Կը փախէի՛նք, կը փախէինք ու կզակս կը կափէր. տե՛նդն էր արդեօք, Ատանայի տենդը ուրկէ բռնուած էինք երկուքս ալ և որուն ցաւը մոռցեր էինք ճամբուն վրայ: Կը փախէի՛նք... կը փախէի՛նք... Զիբը կարծես խենթեցեր էին, սայլապանը կը ճչէր, երբեմն կը գոչէր և պատահական գիւղակներու մօտէն անցած ատեննիս՝ հեռաւոր շուներու կաղկանձիւնները կը պատասխանէին մեր անժամանակ գնացքի աղմուկներուն: Աւելի արա՛գ, աւելի արա՛գ... Մեր էութեան խորը կ'արթննային ձայներ, ձայներ, մղձաւանջային, դժոխային ձայներ...

— Օգնութի՛ւն... օգնութի՛ւն...:

Խենթեցե՛ր են ձիերը. իրենց ոստոստող և թափահարող սմբակներէն կայծեր կը ցայտէին և գետնի փոշին ամպի պէս կը բարձրանար: Ականջներնին կը թօթուէին՝ գրգռուած կարծես անտեսանելի շօշափումէ մը. ու երբեմն կը խրխնջէին, գլուխնին շարժելով ու կը շարունակէին սուրալ, բարձրանալով առաջ՝ քի ոտքերնուն վրայ և ոստոստելով՝ իբր թէ վիհեր բացուած ըլլային մեր դիմացը...:

Քանի մը ժամ այսպէս, ու յանկարծ արթնցանք:

Միսին հասած էինք. կէս գիշեր էր, ու ոճրապարտ գիւղը կը քնանար: Սայլապանը ձիերը քակեց ու տա-
րաւ հանգչեցնելու և կեր տալու համար: Մենք սայ-
լին մէջ մնացինք:

Կէս գիշեր էր... ու կարո՞ղ էինք քնանալ, քայլ
մը անդին չարագուշակ աւերակները կային մարդ-
կային աճիւններով ծածկուած. քայլ մը անդին,
կմախքի բեկորներ, մանկան դանկեր, քանդուած
օճախներ և ամէն տեղ ուրուականային յիշատակը դո-
հերուն...:

Ոճրապարտ քաղաքը կը քնանար. ոտքի կայ ու
նայեցայ շուրջս երդիքներու վրայ, երկար, երկար ա-
տեն: Ու իմ հպարտութիւնս ու իմ ատելութիւնս ա՛յն-
քան սաստիկ զգացի որ չհամարձակեցայ անդրադառ-
նալ անոր:

Քանի օրերէ ի վեր Ատանա վերադարձած էինք:
Մեր բանտարկեալներէն մէկ քանին արձակուած էին,
և կը հանդիպէինք իրենց մայրերուն, իրենց կիներուն
ժպտուն և գոհ դէմքերուն, մեր առօրեայ երթուղարձի
միջոցին: Պատերազմական Ատենաները դադրած էին
այլ եւս գործելէ, և նոր ընտրուած կուսակալին քա-
ղաքային իշխանութիւնը, և աղատասէր մարդու ազ-
դեցութիւնը օր օրի կը տարածուէր վերաւորուած եւ
անհամբեր հայ հասարակութեան վրայ:

Ոչ ոք դեռ չէր մոռցած աղէտը, ոչ ոք դեռ չէր
ամոքուած իր սեպհսկան սուգին մէջ: Բայց ցեղը հա-
ւաքաբար կ'ամփոփուէր, շարքերը կը սեղմէին եւ թըշ-
նամիին բացած արիւնոտ պատռուածքները կը գոցուէին
կամաց կամաց:

Ուրիշ տեղերէ, կոտորածներու ժամանակէն զգած-
ուած դաւառներէն հակցեր էին որ ժամանակը հա-
սած է: Ու մեղի դրկուած հանդերձեղէնի հակերու
մէջ կը գտնէինք հարսանական զգեստներ... մէկ կողմ
դրինք անոնք և պահեցինք. այդ զգեստները անպէտ
չմնացին:

Մօտաւոր և դրացի դաւառներէն ամէն օր կը հաս-
նէին բարեկեցիկ և դիրքի տէր ամուրիներ և կ'ա-
մուսնանային չափահաս որբուհիներու հետ:

Տխուր հարսնիքներ էին անշուշտ, սգաւոր հարս-
նեւորներ: Բայց այդ յորդառատ արցունքներուն ե-
տեւէն որ կը տեսնէինք, հարսերու երեսներն ի վար,
հանդարտ և անայլայլ փայլով մը կը շողար նաեւ եր-
ջանկութիւնը:

Սրագ արագ, նոր ընտանիքներ կը կազմուէին.
մեր գործունէութեան տեսակը զգալի կերպով փոխուած
էր. այլ եւս տխրութեամբ մէկ կողմ չէինք ձգեր գե-
ղեցիկ և պճնուած զգեստները՝ արկածեալները վիրա-
ւորելու մտահոգութեամբ. անոնք կը պահէինք, կը
ծրարէինք և կը յատկացնէինք հարսերուն:

Եկեղեցիին բակին մէջ ապաստանողներու թիւը կը
պակսէր հետզհետէ. շատերը այդինքնը գացեր էին այ-
գեկութ ընելու և օգնելու հողատէրներուն: Ինչ ատե-
նէն կուգար նաեւ բամպակի հունձքը և անգործ մը-
նացած բաղուկներ պիտի մխրթարուէին սուրբ եւ ամո-
քիչ աշխատութիւնով:

Յղի կիները կը ծնէին ու նորածինները այլ եւս
վիժածի անուշի երեւոյթներ չունէին: Ամէն օր կ'եր-
թայինք կ'այցելէինք իրենց ու գուրգուրանքով կը
հսկէինք այդ նորածիլ կեանքերուն վրայ: Դժբաղդ
ու որդեկորոյս մայրերու դէմքերուն վրայ կը վե-

րածնէր երջանկութեան ժպիտը, ու շրթներ, որ միայն ողբացեր էին ամիսներէ ի վեր, կ'երգէին եւ օրօր կ'ըմէին իրենց մանկիկներուն: Մէկ ծնող կնոջ քով կը հաւաքուէին չատ մը այրիներ, ու ամենքն ալ կը խնամէին ու կը շփացնէին նորածինը. արկածեալները հաւաքաբար մայրութիւն կ'ընէին եւ կը մխիթարուէին ինքզինքնուն ստեղծած պարտաւորութեան մէջ:

Աւերակները նուազ քստմնելի, նուազ տխուր կ'երեւէին. որովհետեւ Հայ բանտարկեալներու արձակումէն ետքը կիպրոս, Եգիպտոս և այլ երկիրներ ապաստանող փախստականներ դարձեր էին իրենց հայրենի հողին վրայ:

Փողոցներու մէջ անցուղարձը կը շատնար. ոմանք իրենց տանը աւերակները սկսած էին քրքրել նոր շինութիւններու համար. փոքրիկ խանութպաններ հըրդեհուած կրպակներու խանձած պատերուն վրայ սկսած էին ապրանքներ կախել եւ վաճառել: Նոր հոգեր, նոր հաշիւներ, ապագայի նոր ծրագիրներ կը դարթնէինէն քաղաքացին իր դժբաղդութեան թմրութենէն:

Այդ օրերուն էր որ հարկ եղաւ մեղի երթալ Ատանայի շրջակայ այգիներէն մէկը՝ կարեւոր դործով մը: Գաղաքէն անմիջապէս դուրս՝ սկսաւ շարքը հոծ բուսականութիւնով մը հովանաւորուած պարտէզներու եւ ընդարձակ այգիներու: Անոնցմէ շատեր աւրուած էին, արմատախիլ որթատունկեր կը ճղմուէին կառքին աշխուհներուն ներքեւ. շքեղ դալարիներու խորերէն երբեմն կը ցցուէր աւերակ դարձած բնակութեան մը մէկ թեւը: Բնութիւնը կարծես արտակարգ ջանքերով կը ձգտէր ծածկել ինչ որ մարդիկ քանդած էին ու աւերել հեռքերը ոճիրին:

Միջոց մը՝ հեռուէն տեսանք գետնին հակած մարդ մը, որ հողին վրայ կ'աշխատէր. երբ մեր կառքը մօտիկեցաւ, գլուխը բարձրացուց ու կռթնած իր բաշին աչքովը հետեւեցաւ մեղի: Ծերունի մըն էր որ կը ճանչնայինք. սարսափելի օրերու մէջ տեսեր էինք՝ անիկա հիւանդանոցին մէջ. արիւնոտ վէրք մը, տապարի հարուած մը կտրած էր դէմքը, ու աջ այտին վերի մասը, աջ աչքը ինչպէս նաեւ ճակատէն կրտոր մը, անհետացեր էին: Վիրակապը կը ծածկէր իր ամբողջ դէմքը. միայն ռնգունքը և շրթունքը բացը կը մնային շնչելու համար: Օրերով ու շաբաթներով խեղճ մարդը մնացեր էր կիսամեռ վիճակի մէջ՝ անտանելի ցաւերու մատնուած: Երբ վիրակապը կը քակէին, կը տեսնէինք մարդկային դէմքի փոխարէն աւրիւնոտ շարաւով լպրծուն մկանունքներ որոնք բաբխուն էին ցաւով: Ոչ մէկ յոյս կար գինքը փրկելու, բայց ծերունին դիմացաւ ու ապրեցաւ. մէկ աչքը ողջ էր մնացեր. օրէ օր վիրակապը պզտիկցաւ, մարդը կրցաւ տեսնել լոյս աշխարհը, ու անկէց ետք զգալի կերպով բարւոքում ունեցաւ:

Հիմակ վէրք չունէր. երկայն սալի մը կարծր գիծերով կը դժուէր աջ դէմքին վրայ. ողջ աչքը կ'ապրէր սակայն արտակարգ եռանդով մը, ու անոր բոցեղ նայուածքը կը կառչէր մեղի:

Կառքէն իջանք, դէպ իրեն գացինք ու բարեւեցինք.

— Կիրոս Էմմի, մեզ չճանչցա՞ր:

Ծերունին խորամանկութեամբ ժպտեցաւ:

— Կիրոս Էմմին մէկ աչք ունի, պատասխանեց, բայց լաւ աչք է, երկուքի տեղ կը տեսնայ:

Ու գաւառական սովորութեամբ ձեռքը երկարեց

մեղի և առանց մեր ձեռքը սեղմելու կարծես շօշափելի կերպով առաւ մեր բարեւը նախ ճակտին տարաւ, յետոյ կուրծքին, ու կեցաւ:

Միջոց մը խօսեցանք իր այգիին մշակութեան և յուսացած հունձքերուն վրայ:

Կիրոս Էմմի կը խօսէր ու կը շարունակէր աշխատիլ. երկրագործական գործիքներ չկային... գրեթէ մատներով հարկադրուած էր հերկել: Բահով կը վերցնէր հողը ու անոր մէկ եզերքով կը դարնէր փշրելու համար, երբ կարծրացած հողի գունտեր յամառէին տափակնալու, կը ծռէր ու մատներովը կը կակուղցնէր զանոնք:

— Ինծի համար չէ՛, ըսաւ ծռած քամակը շտկելով, տեսնենք ես սլիտի հասնի՞մ եկող տարուան հունձքէն ճաշակելու. բայց թոռներս կան... Երբ առողջացայ, գացի զիրենք առի որբանոցէն. ես՝ իրենց, իրենք ալ ինծի պէտք ունին...:

Բահը ձգեց գետին ու ձեռքը ձեռքին մէջ զարկաւ: Այս նշանին վրայ 6-10 տարեկան երեք մանչ և մէկ աղջիկ տղաքներ երեւան եկան ծառերու ետեւէն ոստոստելով և խաղալով. առողջ էին, դուարթ էին, կեանքը կը խայտար իշնոց ամէն մէկ նեարդնեւրուն մէջ: Թխորակ գլուխներ, սեւ աչքեր, հուժկու անդամներ, կարծես կ'անգիտանային իրենց վրայէն անցած սեւ փոթորիկը,

Մեզ տեսնելով լրջացան ու իրարու քով սեղմուեցան: Զիրենք չխրտչեցնելու նպատակաւ շուտով մեկնեցանք և գացինք այգիներու մէջէն...:

Վերադարձին ուշ ատեն հեռուէն տեսանք ծերունին որ կը շարունակէր աշխատիլ իր մատներով կակուղցնելու կտրծր հողը:

— Բարի՛ յաջողութիւն, Կիրոս Էմմի...:

Հովը տարաւ մեր ձայնը, և ծերունին գլուխը բարձրացուց: Երկար ատեն իր միակնիքի սեւեռող նայուածքին ջերմութիւնը զգացինք մեր վրայ:

Առաջին անգամն ըլլալով կատարեւապէս ուրախ էինք այն իրիկունը. որովհետեւ երբ քաղաք մտանք, մեղի թուեցաւ որ Ատանան, հսկայական գերեզման, յամբօրէն, տաժանելիօրէն՝ բայց ապահովաբար յարութիւն կ'առնէր իր աճիւններուն մէջէն:

Կ. Պոլիս 1910

Վ Ե Ր Զ

...the ... of the ...
...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...
...the ... of the ...

1810

...the ... of the ...
...the ... of the ...
...the ... of the ...

1810

...the ... of the ...
...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...
...the ... of the ...

519

8007

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0337381

28507